

ТРАТ

Часопис за књижевност, уметност и културу

година XIX књига XXIII свеска LXXIV мај 2023

74

Јавна библиотека „Данило Киш” Врбас

ТРАГ

Часопис за књижевност, уметност и културу

Издавач

Јавна библиотека „Данило Киш“, Врбас

За издавача

Мирјана Баста

Главни и одговорни уредник

Бранислав Зубовић

Уредништво

Мирослав Алексић, Благоје Баковић, Емсура Хамзић,
Павле Орбовић, Светислав Шљукић и Драгица Ужарева

Досадашњи уредници

Ђорђо Сладоје (2005-2009), Небојша Деветак (2010-2017)

Адреса

Народна библиотека „Данило Киш“, Врбас
21460 Врбас, Маршала Тита 87
Тел/факс +381 (21) 707-566
e-mail: tragvrbas@gmail.com, casopistrag@sbb.rs
www.vrbasbiblioteka.org.rs

УДК 82(05)

YU ISSN 1451-9437

Тираж

300 примерака

Рукописе слати у електронској форми

Илустрације

Учесници 49. Палете младих
Корица: Теодора Ракицић

*Часопис се финансира из буџета општине Врбас, Секретаријата за
културу АП Војводине и Министарства културе РС*

САДРЖАЈ

пѐраї пѐезије - 55. Фестивал пѐезије младих

Јана АНДРИЋ.....	5
Лазар БУКУМИРОВИЋ.....	8
Дуња ВУЛИЋ.....	11
Амар ЛИЧИНА.....	14
Тања МАЛЕТИЋ.....	16
Кристина МРКИЋ.....	19
Тамара ПАНТОВИЋ.....	22
Ема ЧОРБАЦИЋ.....	25
Јелена ШАРКОВИЋ.....	28
Фарук ШАХАТ.....	30
Раде ШУПИЋ.....	33

пѐраї пѐрозе

Милица Јефтимијевић ЛИЛИЋ.....	36
Јовица ЂУРЂИЋ.....	40
Горан ДОБРИЈЕВИЋ.....	45
Тања МИЛУТИНОВИЋ.....	52
Љиљана ФИЈАТ.....	60

пѐраї на пѐраїу

Драгиња РАМАДАНСКИ.....	64
Душан МИЛИЈИЋ.....	82
Марија С. ЦВЕТИЋАНИН.....	90

пѐраї црцијех

Наталиа НЕДЈАЛКОВА.....	103
Лексикон МАЈСТОРА И МАРГАРИТЕ.....	108

пїраї дїоїе

Милицана РАДОВАНОВИЋ.....125

пїраї ищчїїавања

Давид КЕЦМАН Дако.....129

Бранко РИСТИЋ.....135

Јела Марићевић БАЛАЋ.....140

Милош МИХАИЛОВИЋ.....144

Светлана ГРАДИНАЦ.....147

Слађана МИЛЕНКОВИЋ.....150

пїраї наслеђа

Владимир УВАЛИН.....155

Јана АНДРИЋ, Београд

ДРЖАЛЕ СУ МОЈУ СЛИКУ У НОВЧАНИКУ

Једино заједничко
мојој баби и баки
јесу рецепт за
ванилице и ја.

Псујем као прва и
читам као друга
с прекрштеним ногама.

Имам домаћински бицепс и
подижем лонац за ајвар сама,
кромпир љуштим једнопотезно,
уштипке у уљу окрећем голом
руком и користим вегету.

Недељом поподне
идем на балет,
коло водим у штиклама
на маникир идем средом и
поседујем кофер за шешире.

Када сам се родила
баба је купила жуто,
бака бело злато.
Мода каже да то
не иде заједно, али
ја ставим оба и ходам
генетиком вертикално
подељена на пола.

*РУЖА ЋЕ МЕ УДАТИ
КАД ВЕЋ ЊУ НИСУ*

Бабатетка је долазила након свих операција и
сахрана са кесом чипса са сиром.
Седеле смо и пушиле грисине
са бурмама од клипсија
замишљајући принца за ког ћу се удати,
а за ког она никад није.

Иако сам хтела аријевску плавушу,
након Тиршове ми је купила лутку црнкињу,
као спреј против дечијег расизма,
из ината сам правила скровишта од
раширених кишобрана по стану,
а она је сујеверје сагоревала
на солитерској тераси у слим цигаретама.

Учила ме уз које се Чолине песме пење на сто,
уз које седи из принципа,
тетке су шушкале да се због њега није удала,
мамлаз – мислила сам
није знао како се смејеш
када она каже мацо и намигне
док је посматраш како одмотава виклере.

Незаборавно сваке године
свеже седефасто налакираним ноктима
окрене број и припрети да на мору
никако не купим прстен са плавим каменом,
јер се никад нећу удати, а ја обећам,
иако сам слаба на сафире и аквамарине,
да ће баш на мојој свадби ухватити бидермајер.

НЕМА ПЛАКАЊА

Кратовске куће су гробови за живе
за неколико година бићемо музеј
шапућу присутни и просипају мастику
док панаија за дедом цврчи у стомаку

Калдрма ми данима клапара у глави
сањам заустављене сатове,
и проклињем глад
због које сви на пасошкој контроли
стављамо наочаре за сунце.

МАКАЗЕ

Говорио је кроз лице
ишарано младежима
када се нађеш у празном
кружном току обрни круг,
пусти испред оног ко се
тек укључује у ток,
ако надаље буде полиције,
зауставиће њега,
ти ћеш проћи.

Учио ме човек због ког
сам непосредно крварила и
ћутала да чујем све које
је секао, а нису их ушили.

Такве рађају ситне жене
што се млитаво рукују и
жилаво стежу чворове црвеног
конца о рондо дрво, зарад
анексије туђих трешања.

Нисам тада залупила врата
жалим, али рекла сам
јебем ти семе,
корење ти треба скресати.

Лазар БУКУМИРОВИЋ, Нови Сад

О ВЕЧНОСТИ

то испод завоја
недодирнуто тело
образи мокри од одласка
пријатељева реч у шкољци
и труло бљутаво срце
јерусалим а то је исто
мапа и свака улица
подједнако слепа
као та описана лутка
пуштена себи да се воли
и да покуша још једанпут
гласне жице да наштимује
својом откинутом руком
пећину да помете
зубе да оставља по путу
не би ли некад и памет проклијала
а што се чуда тиче
можда је највеће било оно
када га је докрајчио мирис
одвратни мирис јутра
као да годинама
није умирао у себи

*СВЕ ЧЕШЋЕ МИСЛИМ О ТОМЕ
КАКО ДА ТЕ ЗАБОРАВИМ*

Али то није лако, треба разрешити чвор а да мач не отупи,
и бити сигуран у обалу пре него се зарони у море,
али како те ујутру пробудити, а не прекинути свој сан,
како очешљати косу, а не повредити ми тело,
и на празник како избројати године, а не искидати кору,

како ископати вино, а не обрати грожђе,
како се питати до јутра и остати трезвен у сутоне што следе,
поништити оно путовање, а не вратити се кући,
како уопште отићи да ме град заборави,
како не доћи, не знати те и остати стари,
како прочитати књигу и бити подједнако златан,
како те волети да срце не поцрни сваки пут када те се сети,
како ти лепо рећи, а не нарушити тишину,
како се растати, а не погазити земљу,
или те подсетити, а ти ме нећеш разумети,
како осећати, а не бити друга празнина,
уосталом,
како расковати сина, а не озледити крст?

ДВАДЕСЕТ ДРУГА РЕПУБЛИКА

Је ли то иње на границама,
стрела покушала да се заврши у луку,
пољубац претворен у бумеранг
и коцкара на кеју,
твој авион Тел Авив-Њујорк који не иде нигде;
у увек завршеној улици
где се нешто стално гради
и његова се колонија, лето, лакоћа да се креће
велика као кућа његова неодговорност,
успела негде распршити;
или је било само све скупа смешано,
царство у даху, легенда о равници
где ваља лишити империју трона,
и топли март када је започео полен
немирним ноздрвама да се шири;
и опет грешка;
поново о леђа зид је ветар огулио –
поглед
од ког капилар у задњем оку
пуца,
поплава у граду (а то је њихов проблем),
крошње пале на наш изнајмљени кров,
лажљиви пријатељи који би и бодеже своје издали,
жаоке у песку, толико је врело било
да је и Рим постао пустиња
у грудима
где куца
мали шкорпијски отров који се заборави
као полен, као лето, као лишће,
а то што светли
то мора бити вештачко иње на границама.

ДВА САТА ДО НЕВАДЕ

Проводим дане летњи
На одмору сам и славим независност од тебе
Радујем се како се радују поново васкрсли
Нисам сувише драматично
Не купујем шећерну вуну очекујући укус
Не плачем у чаури и не похујем скакавце
Чак се и дивим ситним бесмислицама
Које знам да нису уметност
И питам се ко је кога озбиљније покварио
Јер сада и да ме навију нећу ти скакати од среће
И ти без батерија без струје и без играчки
У песку проводиш август и све те више нећу

Ретко се деси да дуне пријатни ветар
То се опет моји додире са нечијим мимоилазе

Теодора Петковић, *Црвена*, уље на платну, 160X160 cm, 2023.

Дуња ВУЛИЋ, Костолац

1

када дође дан као песма речит
ја му нећу додавати ниједно слово
нећу остављати отисак свог кажипрета
на скулптури која се још увек суши
пустићу да се у мене настани мирно
као печат плача у подочњак ратника
и песма ће већ тада имати свој оквир
изоштрен од живог савијања у џепу

јер све више мислим да је стих
један пажљиво развијен оригами
крилатог утиска, насталог у сагласју
тканине и коже
сигурности и бола

на изворишту тишине њеног срца
уморног од куцања у такту дисања
пролазника чије очи још чувају моје,
наслов задрхти пре но што се заборави
у ноћи, што сву лепоту дана сазива
својим сабирним именом.

2

У шаховској игри неухватљивих слика
сећање вешто надиграва машту
по правилима оних грешака
које се праштају тек на крају игре

Прави корак у погрешно време

Тамо где коњ галопира у кругу
и ловац безглаво промашује крошње
краљица се леди у коцки гриже савести
што није чешће силазила са балкона у поље

Сећање ништа не открива
све до исхода борбе
а исход је само накнадна храброст
што се пење из стомака у срце
клатећи се на једној нози

Сећање је дух који плаче кроз олукe
слепи старац који машту сахрањује
на брду на коме ју је гледао како расте
као безименог војника умрлог враћајући се кући.

3

Свим путницима је топло
али нико не скида јакну
Свим путницима је топло
али је за нама остао пас

Он стоји на плочнику са испруженом шапом
као да жели да уђе
Оставља зарез на вратима аутобуса
као да жели да се настави
у уметнутој реченици
у огреботини на образу жене
која се скрива под надстрешницом капуљаче
где киша делује као умилна музика –
покрив за мисли од мокрих новина

Шапу спушта на под
и случајно гаси нечији опушак
не знајући да је то што пече
срча замагљеног ретровизора
у коме возач препознаје очи своје ћерке
једино када га прошлост престигне

Мотор искашљава кривицу
уредно застакљених путника.
Болесном ногом чисти иње са плочника
и одлази, сасвим миран.

4

Поподне ко зна чиме заслужених пауза
мене не зауставља тамо где би требало
на бетонском прагу који претходи кућном
на тротоару који је псу накратко био дом
или бар балкон са кога се посматра партер
учаурених глава што се тискају при одласку

Поподне, и дан се прелама
са дном повратне карте
Из магле се ређају станице
на моју савест, као тегови:
и дан добија на тежини
што се више удаљава

Амар ЛИЧИНА, Нови Пазар

ДЕЧИЈИ ТРАГОВИ О КУЛТУ СОВЕ ИЗ НЕОЛИТА

На плажи је забрана купања,
ајкуле долазе у плићак.
Сунчамо се и закопавамо у песку,
три главе на другом крају плаже вире из песка и певају.
Родитељи враћају једно по једно дете које хита према води,
а мој син, како би отерао ајкуле,
у воду баца керамички сувенир у облику сове
који смо купили на путу ка плажи.
За неколико милијарди година,
можда та фигура заврши у музеју,
као нешто што смо обожавали.

КОНТИНУИТЕТ

Мој прадеда је био археолог
свако мало са посла кући
је доносио разне артефакте.

Наша кућа је постала пуна ствари старих више миленијума,
још неоткривена чудеса крију се ту.

Мој отац пије јогурт у пехару из средњег века,
мајка уређује косу иглом из мезолита,
а ја акваријум украшавам камењем из Винче.

Кад те запросим, носићемо прстење из доба неолита.

ДОКАЗ

Већ цео дан на зиду стоји мрља,
тек за време ручка смо је приметили.
Велика и сви је заобилазимо,
изгледа опасно.

Већ је четврти дан
кренула је да расте,
константно бива све већа,
чудан мирис се шири из ње.
Морамо звати некога,
или да рушимо зид
или да је прекречимо.

Већ седам дана мрља стоји на зиду и расте,
тек данас примећујемо да је црвене боје.
Видимо и натпис:

Мрље од крви тешко се примећују, а прелако расту.

СЛОВО О БЕЛИНИ

Презирем те и дрхтим пред тобом, белино.
Обојен свет нема никакве вредности без тебе.
Гавран о коме каним да говорим је чисто бео.
Мустанг којег јурим је бео.
Бело је и млијeko наших мајки, бело као јутра у којима нас
рађају.
Сурове су приче о моћи белине,
али у њима се увијек помиње путеност.
Оне су ретке и у њима
неко мора изгубити вид.
И ова песма, гавран, мустанг
и млеко наших мајки,
све је пут у белину.

Тања МАЛЕТИЋ, Нови Београд

ЖДРАЛ

По дугом ти врату развукло се време
које као маглу кидаш оштрим кљуном,
али ти га носиш као свако бреме,
чудни краљу сунца са крвавом круном.

Преко сваког брега, језера и врта
летиш и пркосиш киши и маглама.
Летиш без кајања, бола и осврта,
јачи од хладноће и сунчевог плама.

Заборављен од тла и свих дивљих трава,
плетеш косом неба песму и повике.
Теби смрт и живот, теби сан и јава,
теби трен и вечност немају разлике.

Не слушаш ни ветар када ти замера
што си диваљ и што чиниш шта год хоћеш.
Подругљивој судби чупаш репна пера
и победоносно тад јој се кикоћеш.

Завидне погледе врабаца и сврака,
очи жедне сјаја, из рупа, грмова,
не видиш док витлаш светлом око мрака
и звезданим сјајем око црних снова.

А под маском тамном твоја патња траје,
јер знаш да те скоро нико не познаје,
а сви неизмерно желе твоју срећу.
Сви би хтели крилом да преломе вал
и сви добро знају: Само ти си ждрал,
јер векове твоје мери сунчев сат
чије се казальке неприметно крећу.

Не знају да ниси као друге птице,
јер ти никад нису осмотрили лице.
Беле сузе вечно теку ти низ врат.

ЈАБУКА

Ко ли се све тобом незасито храни?!
Не знаш више ко су људи, а ко црви.
Зрела јабуко у мојој трулој рани,
пркоси им, процветај из моје крви,

а кроз моје срце плети коренима.
Докле год те имам, смрти се не бојим,
јер гледаћу једном свет другим очима –
– очима црвеним у крошњама твојим.

Пораста од кише, од снаге, од беса,
преполови космос, усковитлај морје...
Трула јабуко из мојег зрелог меса,
јутрос буди ново праскозорје!

Не верујем оку, јабучице слепа!
Одавде нема пута који води кући.
Пре мене нису знали да је и смрт лепа
кад умиреш...умиреш... цветајући

ПОВРАТАК

Синоћ ми је лептир на срце слетео.
Као пахуља обавијена лѐтом,
на тренутак остао је цео.
Знаш ли да управо тад су ме дирнуле
пољане процвале?

Сањала сам... Сањала сам шуму
и небо овенчано цветом!
Знаш чије је лице било ми на уму.
У небеска поља ветром се винуле
четине и слани мирис са обале...

Не питај како сам знала да си ту.
Можда је то био одраз у таласу,
у цвећу, шкољкама, пешчаноме дну,
звук руских романси скривен у твој гласу.
На обалу морску ветар се спушта,
чудне су нас мисли завејале...

Морска пена. Перо. Лист папира.
Темпере. Четкице. Платно. Угљен. Вино.
На мом срцу један бледи траг лептира
што је овде кришом долетео синоћ.
Сањаћу док чекам твој повратак с пута,
четине и слани мирис са обале.

СУНЦОКРЕТ

Зар има у ноћи таме и клонућа,
или су то само наша привиђења?
Ако један цвет се брани од беспућа,
ако своје лице ни тада не мења,
слушај: Не бери ме још из овог света.
Тихо, у инат свим другим бићима,
копривама, нарцисима, љутићима...
назови ме именом Сунцокрета.

Теодора Ракићић, *Ауреус*, уље и каолин на платну, 80X90cm, 2020.

Кристина МРКИЋ, Подгорица

КОСМОС

Молим Венеру да убрза круг
Сунцу обећавам немогуће
Да те грије када мене нема
Мјесецу дајем власи косе
Да их претвори у звијезде
Да ми јави да мирно спаваш
Нептуну дајем прсте
Да ти подари лијепе снове
Марсу сам нудила душу
Али он ти не жели помоћи
Каже да небо има други план

Још се надам даће Плутон чути...

ИСТИНА

У њеном имену је истина
И крст који никада није носила.
Крила је магију у бедрима
И небеске тајне на длановима
Вјеровала је у којекаква чуда
Дјетелине са четири листа,
Поклопљене казаљке на сату,
Бубамаре на лијевом длану,
А понајвише оним осликаним картама
Које је чувала под свиленом јастучницом.
Сањала је винограде и воћњаке нара
Црвено је мамило и будило ноћима
Говорила је да је звијезде дозивају
Да заједно исплету рајски свод.

Ноћ пред наш растанак
Питала ме како мак расте
Тик уз велике саобраћајнице?
Никада се нисам осјетила чудније.
Немоћ је склопила њене очи,
А ја сам постала она.

БАЛЕРИНА

Да постоји дефиниција савршенства
То би била она

Њена сукња била је саткана од мјесечине
Корсет сачињен од звијезда
Обгрљених око груди
Прелазила је границе грациозности

II

Није било могуће скренути поглед
Није примјетио да се завјеса затвара
И свијетла у позоришту пале

III

Прошли су дани, брзо и године
Није више видео своју пауницу
Оживио је у свакој слици
Замишљао њене покрете уз музику
Никада је није заборавио

Када је чуо да опет долази у град
Није отишао до позоришта да купи карту
Желио је да остане тако мистична
Задржао је у сну
Гдје је бескрајно може гледати.

ЛИТИЦА

Да ли је било лако
Заборавити све и скочити у хладну воду
Је ли вриједно тог осјећаја слободе
Преливеног гријесима,
То наивно стање ума
Када се чини да летиш
А заправо пропадаш?

На разгледници коју си ми послао
Налазила се слика велике литице
На полеђини је писало:
– Какво је вријеме у Грчкој?

Добро знаш да одавно нисам тамо
Али вјерујем да је то значило:

– Да ли још увијек мислиш на мене?
Мислиш да је живот без мене слобода?
Вјеруј ми, Она не постоји.

Поново гледајући разгледницу схватам
Ниси био у праву
Моја слобода је била
Гледати те како скачеш
У сопствени понор...

Весна Антешевић, *Без назива*, уље на платну, 60X60 cm, 2021.

Тамара ПАНТОВИЋ, Београд

АПНЕЈА У СНУ
(респираторни систем)

ово смо чекали
 изнова буђење изнова тражење
 вода пешкир чај уместо мантре
чекали да би заспали
 живели устали напoкoн опстали
 покренули очи удове плућа
ми смо месије и чекали смо море
 двадесет година шетали по крзну
 по казни по замисли
из утробе земље поникле нимфе
 Данаје и Сизифи златном кишом
 златном руком рођени и вођени
они који не старе
 од мољаца нас чувају лаванде
 од урока свеци у које не верујемо
грли нас *experimentum crucius*
 шепамо благoслoвeни на крaткo
 само на крaткo умртвљeнe нас
издише јучерашња турoбнoст
 и поново се уморан
 благoслoвeнo прeнeрaжeн будим и
дишем – одећа мирише на претке
 на воду на чај на море јер смо чекали
 да би опстали
чекали да би заспали

АНЕУРИЗМА
(нервни систем)

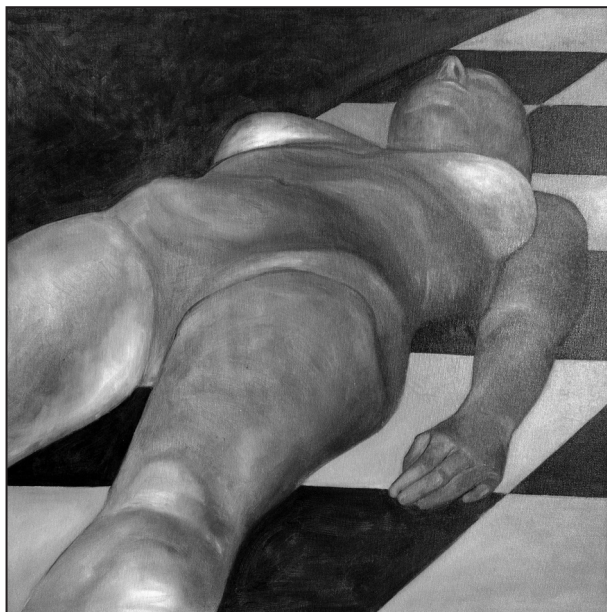
изврћемо се изван и унутра
након што смо просули за собом воду у себе крв
ја-ехо ја-странац ја-преживели
промискуитетно и нестално
пулсираће груди усана ваздуха кроз дупљу кроз гркљан
кроз све нерве којима не располажемо
фатаморгана у метастази сањаличке инервације
опстала је иза нас опстали смо са њом опет тихи
опет драги
наивно нежни увек сами
без упоришта

ПРЕСВЛАЧЕЊЕ
(кожни систем)

из дубине земље трагедије су предвидиве а умор
блажено покрива настрадале
и страх се губи у превојима коже и грчењу тела
да желиш био би додирнут
размазани отисци шака препродају се као иконе
за мало свечане наде на крају поднева
а ти се подсмеваш пружајући руке
из дубине земље размажени образи се увек спуштају на груди
окупане миомирисом и положене пред огледало
као пред свршен чин
а онда испаравају хаљине а косе и прсти се расплићу
остављајући бурме као клице
младежима хранећи голубове гледам како се покожица
стапа са скелетом
не слутивши да је икад била препрека чистоти
ово моје лице слуги своје буђење као благу радост сусрету
у молитвама заручених за век
а у дубини не остаје више ништа
само напослетку мутна ископина и први
напокон први
удисај

НЕПЛОДНОСТ
(репродуктивни систем)

не могу бити син ако нисам био отац
унутра је хладно и оштро
и грче се неуспавани зидови док црвеним руменим
незаслужено наглим покретима склањам са себе кожу
косу и ширим очи у видокруг
неславно нас боли све што нам је потребно
и неславно побеђујемо када се поново покријемо
ако нам је нешто потребно то је да заспимо
ако нешто можеш да учиниш за мене
боже, само за мене
учини да делује лек учини да поверујем у привид
учини да је само он битан
јер је овде хладно и оштро
не могу бити наг ако то нису други
ја осећам, боже, да ме мајка кроз спаваћицу гледа
као кроз икону самозаблуде
не знајући да сам из колевке страшљиво гледала у њу
и размишљала
обе опкољене
једна другој не припадамо

Ања Прерадовић, *Трагање II*, уље на платну, 60X60 cm, 2023.

Ема ЧОРБАЦИЋ, Мостар

ПЕТ СОЛИТЕРА НА ОБАЛИ КУЛИНА БАНА

ваљало би окречити кад се вратим у Мостар.
гљивице су се накупиле
није здраво, ипак

седам година у истој боји
није метафора
стварно не волим чишћење

ни уређивање интеријера

овдје кад пролазим поред хале
заборављам гасити свјетла
рачун ме напомене
комшилук отрача

а зид једнако шути

у контрасту са сарајевским новоградњама
малоградска наивност видно не припада
како год да окренеш не ваљаш

јер провинцијалка одскаче у већим градовима

само навечерона не размишља о режијама.
навечер сања лица што не виђа
префарбана у фасаде совјетских солитера

у њима живе оништо не плаћају кирију
у туђим мислима

ХЉЕБА

сјећам се
кад си с афтама у устима
језиком превртала комадић хљеба
резимирајући кроз уздах
да их није остало пуно

рекла сам ти, језик прегризла
и слабији су се опоравили –
мора се јести
и кад јело замара

давно је то било.
али и сад кад попијем,
угледам те ћошком ока

и чујем уздах

јучер сам се угризла за језик
преврћем залогај и гледам у плафон.

НЕ НАГИЊИ ФЛАШУ

јер никад више снаге
и никад више жеље
него када

храброст
исплива
из пјене

(никад нисам попио
више него што ми
грло допусти)

дижем руке к небу
и молим се било чему
за коју кап више
да не мислим
да не дишем

пјена се шири поступцима
пјена се шири ударцима,
ако хоћу да прогледам
прво морам
да погледам

ЕУФРАТ ЈЕ ПОПЛАВИО

ако лептир замахне крилима,
у Јапану неће бити тајфун̄а –
одавно не препуштамо ништа случајности.

шездесет посто интернет налога нису људи
задња деценија нас је надјачала
посматрамо звијезде којих више нема

у Радићевој су поставили новогодишњу расвјету
а код Косова,
барикаде

мање позната чињеница је да су се у прошлом вијеку нације
рађале с људима
људи с бројевима
бројеви без жртава
жртве без злочина
злочин без оружја
оружје без ембарга

ако хоћете направити традиционалну босанску баклаву
(какву је нана правила);
додајте мушкатни орашчић и
(кључан потез!)
мало хималајске соли

нова обавијест:
вечерас дерби, Француска против Монака
рат против рата
Цеца против Стоје
суша против Еуфрата

гасим телевизију.

све што више гледам
мање увиђам
мањеразмишљајам

Јелена ШАРКОВИЋ, Нови Сад

ЈА ТЕ НЕ ЖЕЛИМ, ВЛАЖНА МЕСЕЧИНО

Досадила си ми
Шапутала сам, оштрила поглед твог изгнаника
Питала сам руне којима волове водиш
Прекрстила сам свој зоолошки врт у језеро
Лепо, ограђено језеро са много посетилаца
Наловила сам се безрепих хијена
Спретних веверица и пошасних игуана
Али ти ме ниси повела кроз сјајан, оштар ваздух
Кроз капије загаситих звезда
Остала си сама
У мирној бари улице Светозара Марковића.

КРУТА

Чете белих мермерних фигура
Пуних плавих силиконских брадавица
Племенски овалних лица
Сишу своје бујне коврџе
Поховане лигње на порцеланском тањиру
Сећање на прошлост недељних ручкова.
Питају се одакле то божанство
Божанство Маурицијуса, жена јаких удова и кокосовог ораха.
Тражиле су живот парних машина
У пољу да звижде тмином међу уснама
Савете да траже од залуталих мелодија поноћних птица.
Уместо тога
Прже им очи, нокте, јетру и лица
Алабастер под светиљкама
Превија се преко жица
Жице пролазе кроз модре вене
Тако настаје хомеостаза
У големим фабрикама нових девојчица.

ЧАПЉЕ СУ СПРЕМНЕ

Девојчици при процени за основну школу кажу:
Ти си сангвиник, имаш вишак сала
Крвариш само по прстима
Увек гледаш друге кроз ниске прозоре са завесама.
Ти си помело, тајландски грејпфрут
Ти ниси Афродита ни Атина
Боље да ниси путовала
Далеко си ти од нас.
Ми чапље хватамо
Се за голе вратове кљуновима
Крваримо из све снаге
У нама је предузетнички дух
Ми се савршено адаптирамо
Црвене перле успеха наша су
Стална исхрана.
Гробно место купиле смо кад је било на попусту
Зато сад спавамо на грању и љубимо се са кртицама.

БУРА

Ја верујем у песак и шкољке изнад главе
Светиљка на улици је мој месец
Високо смештене терасе
Египатске су бродске даске.
Завојита тераса уз њу прирасла тамјаника
На њој седиш ти, претиш ми пожаром заласка,
Заменићеш моје брадавице зрнима кафе из Индонезије.
Претиш млечнобелом завесом, кажеш
Увићеш ме у њу и послати путем планине
Вратићу се само као лагани поветарац
Уништена, слепа и бела.
Бацићеш ме онда у буру моћну,
ја видим кроз стакласте обресе твог носа
Када набораш обрве ти ричеш, док ми стискаш прсте
Чупаш висибаве из корена.
Кажем не, ја јесам бура и потопићу те
У свом гласу, у свом тутњајућем заласку
Мрзећу те као похлепу и нападне поточарке
Претече биљки месојдерки у саксијама.

Фарук ШАХАТ, Сарајево

ИЗМЕЂУ УЛИЧНОГ СВИРАЧА И МЕНЕ

Насред Титове
као скамењен сват
стадох,
замутивши токове насушних људи:
тамо, онкрај јучерашњег кина Империјал
данас крштеног у Интерспорт радњу
неки музички номад свира багламу.

На оваквом тротоару у оваквом децембру
намјерник ће колати случајно, заобилазити
њега што свира и мене што гледам
јер вјетар који галами низ Башчаршију,
који мора галамити да га зима оћути,
тјера Бадњак из костију.

Ипак, такво је вече, и нас двојица смо ту,
авлијанер и мигрант
између Вјечне ватре и пролазника
а жица цијуче оријентално,
у неким ситним, скочним тоновима.

Да ме погледа, можда би примијетио питање:
А одакле су те твоје руке?
Јесу ли висиле уз тебе Измиром пред један од сутона
или низ калдрме егејске - на путу до нас?
Што стиже у народе згужваних земаља?

Знаш ли да је иза тебе кино стајало
стољећу у вишак,
да си дошао јучер . . .

Знаш ли да су радо долазили
ја с њима
у оно прије

али мало, али ријетко.
Да си дошао јучер . . .

Сакријем неку сићу у куферче инструмента,
Да његов осмијех и мој палац горе
Коначно саставе дијалог.
Празно је између нас, но слични смо,
као два краја моста један према другом.
Премоштава се нешто преголемо.

Он каже, ја одговарам.
Хока хеј,
манихеј.

НЕИЗМЈЕРНА ЈЕ ТУГА И ШТЕТА

Неизмјерна је туга и штета
Колико невиђених стихова има.

У Фердинандовој тридесет и један живи кровопокривач
Којег не интересују пуно
албатроси и власти траве,
Али који би могао написати фантастично дјело
О жељезним листићима које је полијепио преко цријепова,
Због жене која воли да плеше уз добош падавина.

Неизмјерна је туга и штета
Што није хтио да се прозове пјесником.

У Фердинандовој тридесет и један знам једног удовца,
Кровопокривача из генерације мог оца
И знам једну тишину над тишинама:
Нијему пјесму првог љетног пљуска
Док пролази кроз таван којем је допуштено прокиснути.

ЗВОНЦАРЕ

Сјетим се оне твоје приче
Како си сама себи шила звонцаре
Кад их ниси могла нигдје наћи,
И како су ти само драге биле:
Замислим тамнокоосу дјевојку
У глухо доба прије пролома зоре
Са подочњацима већим од винилних плоча,
Осмијехом већим од подочњака,
Док прати лелујање ношње у огледалу.

И смијешим се у реду у Конзуму
Као задња будала једног четвртка поподне
Али испред мене је брачни пар
Чије дијете у наручју петља мајци по увојцима
А иза мене неки грмаљ мрког израза
Румен и цилиндричне главе као хидрант
Тако да нисам никоме занимљив.
Једино госпођа Хидајета за касом
Загледа помало у црвену корпу и пита се
Шта ли је Боже толико шега
У кутији макарона и двије конзерве туњевине.

ОСТОЈА

Остоји је умријети било,
па поиска каменоклесара;
јер ако судба је лећи
и лећи се мора,
онда нека они
што планине ору и стијење жању
саставе стојећак достојан
једног прекратког живота.

Уз сасвим мајушну жељу:
пошто њему не треба у наручју тла
нека се узме та камена кућа,
изокрене сљеме њено
да кров обујми неба
колико ни оком
колико ни облаком.

Да оно удомљено расте.

Данас, Остоја.
И наше небо стасало.
А између хижа препукла
и сљеме продубљено,
расцијепљено
сваким громом и градом што уњедрило јесте,
зинуло у загрљај
пропињућој трави,
приљубљеном лишају;
А стећак.
А мал, а крхак,
а блијед, а сломљен,
а вјечан.

Раде ШУПИЋ, Лазаревац

АЛХЕМИЈА СИТНИЧАРНИЦЕ
Чарлсу Симићу

Отворио си кутије

у њих ставио предмете

са тобом је твој брат по висини
задатка

Он ће као што обичаји
налажу
бити доследан себи

у крађи малих
ствари

а када се гране тела одену
у пепео

преправљаће стихове
кришом
и из ковчега

СМРТ СЕ ПОЈАВИЛА

Када сам распродао
све књиге
професора филозофије

Смрт се појавила
када сам први пут видео књигу
Милована Витезовића
на бувљаку

Смрт се појавила
када ме је онај Адам Пуслојић
похвалио

Смрт се појавила
и када сам Чарлсу Симићу посветио
песму

реците ми
да ли и даље смем

да читам живе
писце

КО СЕ СМРТИ ИГРА ЈОШ

Прво сам добро окрвавио руке

па сам трећу песму
заборавио

Онда сам пазио на здравље

чувао се пакла
у себи

Онда су ме питали
зашто идем на вече поезије

одговорио сам
да сам тако ближи Богу

а њега нигде није било

јер редовно идем
у Београд
својој смрти
у сусрет

СЕБИ

Био си случајан на свету
без очигледног повода за долазак

као што су случајне ватре
у заједничком мору љубавника

Заборавио си скривено
јер се удаљава
првим кораком на земљи

схватио си да је све огледало
и да су слепе ствари

гледао си у сенке
и оне су се увек враћале
назад

негде већ се подсмева тајна свега

негде већ постоје твоји
рукописи

Ива Зековић, *Construction work*, уље на платну, 100X150 cm, 2022.

Милица Јефтимијевић ЛИЛИЋ

ПРЕУМЉЕЊЕ

Живели су у унутрашњости. Јован је био службеник у фирми која се бавила туризмом а његова супруга Душанка била је васпитач у једном обданишту. Он је био прилично надмен, она тиха и скромна. Имали су сина и живели мирним породичним животом, окренути једни другима и задовољни собом.

Но, враг никад не спава и пред њихову кућу је изненада бануо и све је неповратно уништено.

Тог дана Јован је доживео преумљење и више није био исти од кад је угледао врло zgodну и актрактивну жену која је тако самосвесно ушла у његову канцеларију пружајући му препоруку са највишег места за пријем у стални радни однос. Он је занемо суочен са женом какву никад до тад није видео, не због њене сопљашњости која је свакако била врло привлачна, витког тела које је некако доминантно наглашавало њену персоналност, колико је то био став који говори да пред собом има жену која зна своју вредност и шта с њом може. Било је то нешто толико ново и другачије да се презнојио од неке ледене језе која му се пела кичмом уз јасну жељу да је поседује и мушком снагом сузбије ту дрску надмоћ.

С обзиром на то да је и он био привлачан мушкарац и она је одмах показала интересовање и обоје су прећутно склопили неки неми савез.

Он је узео документа и рекао је да ће је обавестити.

Чим је она изашла, још онако узбуђен похитао је ка колегама да претресе новост. Прва реченица коју је изговорио била је: Обориће вас с ногу кад је видите. Али, ја ћу сигурно бити тај који ће први подићи њене лепе ножице, после је препуштам вама!

Била је то наравно мушка шала, али иза сваке шале...

По повратку с посла, његова тиха и једноставна супруга га је као и увек нудила свим што је припремила, али по први пут, укус тих јела није био толико пријатан као и пре, а она му је одједном деловала некако инфериорно, смушено, бледо, безизражајно.

И уместо да као и сваког дана оду у спаваћу собу на починак, он је остао да гледа телевизију у дневној соби изговарајући се очекивањем неког важног пословног телефонског разговора, а нек она

на миру одмара. Наравно, желео је да се без њеног присуства препусти маштању које је незадрживо почело чим је упознао Катарину.

И, како је он безмало био најзгоднији у колективу, врло брзо је осетио да ће му жеље бити узвраћене. Да ће га то скупо коштати није могао ни да слути, било је потребно само да пожели.

Како је Катарина била предузимљива, све је препустио њој. Била је свеже разведена, како је рекла, и пуна ентузијзма због доласка у нову средину, нови колектив.

Кад је први пут ушао у њен прекрасно опремљен модеран стан, схватио је да је његов живот нешто што је остало у прошлом веку и пожеleo да одавде више не изађе и пре него што ју је дотакао.

А, тек онда...било је то за њега откровење. Модерна, искусна и самосвесна жена која је доминантна и која води главну реч а награђује изобилно. Укратко, био је опијен, слуђен, доживео је себе у сасвим новом светлу јер је она умела и да га похвали и охрабри а он је инспирисан њеном лепотом и слободом показао потенцијал за који уопште није знао да поседује. У његовој спаваћој соби све се одвијало онако како је он знао, а сад је схватио да је мало шта и знао док је његова супруга све прихватала не показујући превише ни да ли јој се то допада ни да ли жели нешто друго.

Испоставило се да су он и Катарина савршен пар и да стижу до неслућених домета. Била је то ноћ у којој је упознао новог себе и несвесно се заувек одрекао себе претходног.

Кад је дубоко после поноћи стигао кући, поново је легао на лежај у дневој соби неспреман, да онако пун ње и новог себе, изађе жени пред очи нити да глуми да се ништа није десило.

Сутра дан јој се правдао како је био преморен и како је заправо само хтео да предахне па да се истушира и дође у постељу, али се потом онако уморан успавао.

Кад је стигао на посао, Катарина је већ била тамо блистава и примамљива. Позвао ју је на кафу у ресторан у који сви одлазе на паузу. Требало је поразговарати о претходној ноћи, а требало је и свима ставити до знања, чија је.

Након тога, тај успех се некако морао и обзнанити, чинило му се као да ништа није постигао ако то остали не сазнају, како би му се дивили и завидили му. Није ни на крај памети имао идеју о животу с њом, била је изазов с којим је требло завршити након засићења. А са дотадашњим искуством није ни могао појмити колико та жеђ може бити бескрајна.

Мушкарци из фирме су то некако осетили и позвали су га на неко дружење и уз чашицу језик се све брже одвезивао а сласт победе је давала замах причи. Тек, сви су сазнали каква је опасна љубавница дошла у њихов колектив и сви детаљи те страсне везе су постали тема дана.

Никад није сазнао како је она на то реаговала. Можда је и знала, али није марила, имала је већи циљ. Освојити га заувек и променити му навике, његова породица није је бринула, знала је да је нашла послушног мушкарца који више неће моћи без ње и онога што их је спојило.

Ствари међу њима су се одвијале брзином светлости и уместо да се враћа кући с посла, све чешће је спавао у њеном стану и развод је био на видуку. А, она је само сијала срећна што све иде по плану.

Његови другови су, завидећи му што ужива у таквој жени, често препричавали згоде из њихове интимае и чекали прилику да и они дођу на ред. Уместо тога, дошла је позивница за свадбу. Знајући да је већ имао стабилан брак са озбиљном женом, почели су да га упозоравају да не жури, да његова дивна супруга то не заслужује...

Све је било узалуд. Он се заљубљен до сржи већ преселио код Катарине и не мислећи много на жену и сина, на њихову тугу и на опомене које су стизале из шире породице.

Он Катарина су наставили да живе свој нови живот покренути снагом страсти. Били су пресрећни и радили су свој посао са много елана и све је кренуло у најлешем правцу. Није ту било места за окретање уназад и тугу ближњих.

Долазило је време кад се свако због општих промена у друштву морао бавити својим проблемима, а не њима.

А, онда се после неколико година испуњених страшћу и лепотом замајац живота зањихао у супротном правцу и њихова срећа је почела да тамни. Почели су сукоби између Јована и Катарине, она га се на неки начин већ била заситила, сметало јој је што није амбициозан, њен темпо је био другачији и све чешће су се озбиљно сукобљавали.

Он је тек некако успео да поново успостави однос са сином који га је био сасвим одбацио, патећи што га је запоставио. А, немир је стално покретала и грижа савести због бивше супруге која ничим није била заслужила да је тако безочно напусти. У крајњем случају, они су пре свега били два добра пријатеља, и сигурно му није опростила што јој није све отворено рекао, можда су то некако могли скупа превазићи, уместо што је отишао без речи. Његови нерви почели су видно да попуштају, све више му је фалио онај стари мир, она тиха супруга која није захтевна и не тражи више од оног што он може дати. Катарина је потом изненада изгубила сина из првог брака који је имао личне трауме и све је постало бесмислено. Обоје су се препустили сопственим тугама и више ни у чему нису били скупа. Чинило се као да су изгорели у страстима које су им промениле живот а које су биле основ њихове везе. У њихов дом увукао се мук.

Јован је све чешће заборављао да попије лекове за повишени притисак који му је озбиљно претио, а она опхрвана својим болом није стизала да га контролише као раније. Тек једног дана је на послу пао без свести и једва су га спасли. Доживео је можани удар и остао непокретан.

Душанка која се није поново удала и остала да живи са сином и од сећања на дане свог, како је веровала савршеног рака, била је дубоко дирнута њиховим трагедијама и заједно са сином ускакала је кад год је могла да им помогне. Више пред собом није видела мужа који ју је издао ни жену која га је преотела него два несрећна људска бића којима је била потребна помоћ.

Тек кад би иза себе чула шапат пролазника док би га у колицима водила у шетњу по парку, који би је подсетио на то, она би се некад само насмешила, некад само пустила сузу за њима и за собом, а живот се морао живети онако како дате околности наметну што је ионако било њено убеђење и потврђено животно искуство.

Ана Аздејковић, Број 8, акрил на папиру, 29Х42 см, 2021.

Јовица ЂУРЂИЋ

УЗАЛУДНИ МАРШ

Када се колона уморних војника, након дугог и напорног марша, излазећи из шуме, испела на један пропланак, војници угледаше, доле ниско испред себе, широко морско пространство и, недалеко, испод стрмих стена, кочоперно рибарско сеоце са звоником у средини. Задивљено су гледали у ту непрегледну велику воду и од умора поседали у хладу испод стабала по ивици падине. Они су били претходница за којом су долазиле остале јединице. Многи су се сетили Грчке и острва Крфа, одакле су у победоносном маршу пробијајући Солунски фронт кренули према Србији, онда и даље, а већина од њих је први пут сада видеала море; они који нису прешли Албанију и боравили у Грчкој него су се јединици придружили у Србији.

Наредник, остави војнике да се одморе, а изабравши тројицу крену наниже да боље осмотри терен. Већ након стотињак метара обрели су се у мањем винограду, у камењару са прегачицама црвене земље омеђене ниским сухозидима. Задивљен трудом људских руку гледао је у те уредне крпице земље с трсовима и помислио на завичај и плодну црну земљу у њему. „Кад би се она наша црница могла преселити овде”, помисли.

На смоквама, које су расле по ивицама винограда, још се налазио понеки смежурани плод. Сунце је већ било одскочило повисоко. Наредник је пажљиво осматрао терен испред себе и црвене кровове сеоцета. Један гуштер лењо се сунчао на каменој плочи, непомичан и миран.

Па, иако је само десетак дана раније, улазећи у Сплит, српска војска дочекана поклицима: „Добро дошли, браћо!”, наредника је мучило питање зашто се налази овде? Ово је до јуче била непријатељска земља и ко је и зашто наредио да се иде даље? Након пробијања Солунског фронта и свих патњи које је доживео до повратка и ослобођења земље, требало је да ужива у тој победи, миру и својој кући. Зашто сада маршира према западу? Каква је то политика? Иако добар и дисциплинован војник, никако није могао да се ослободи тог питања, а ни оправдања за поход његових војника и њега по туђој земљи. Главe се још губе, а хоће ли ови људи већ сутра да им буду

захвални, или ће да се одрекну „браће“?

„Каква браћа, па до јуче су људи с ових предела пуцали на нас по Србији?“ – негодовао је у себи мислећи како је неко у врху страшно погрешно.

Наредник настави да осматра коту на коју треба да се с јединицом пребаци, а онда уђе и у месташце уз море, па када закључи да је свуда мирно, седе на један камен настављајући да размишља о истој ствари.

Опијен јутарњим сунцем, које је почињало јаче да греје, мислио је на свој крај и Данку, девојку коју је оставио пре неколико година, не стигавши честито ни да је види у проласку кроз Србију. Она сада беше зрела жена, за удају, верна и смерна у свему, а и њему је време одавно било да се жени. Да није било овог проклетог рата већ би сигурно имали и децу. Чекала га је верујући да ће да се врати.

„Тамо на острву Видо су остала моја браћа“, прошапута наредник. „У плавој гробници Јонског мора. Да се ја питам, одмах бих наредио мојим војницима да се врате у Србију.“

Занесен размишљањима и опијен лепотом сунчаног јутра, седећи и даље на равном камену, пренувши се, наредник одједном скочи од изненађења. Одоздо, уз камењар, према њему долазила је већа група људи. Корачали су погнути ћутке и чинило се да се колона стално повећава. Као да су се са стране придруживали нови људи.

Наредник се почеша по глави, зачудивши се откуда се одједном створио сав тај свет а да их није раније приметио.

„Тако је када брстим светску политику“, помисли наредник окренувши се према својим војницима.

Али, они су већ прилазили са упереним пушкама, застајали су неми и сами се питајући шта им је чинити. Чекали су да им он изда неку наредбу. Када она изоста, остали су спремни и да запуцају.

Наредник само раширеним рукама, дижући их и спуштајући благо према земљи, даде знак да остану мирни. Чекао је да се људи приближе и да види каква им је намера.

Они су ишли мирно. Изгледало је као да су сигурни да им се ништа не може лоше десити. Очито су знали да је војска ту, али су ишли не скривајући се.

Када су се сасвим приближили, неколико затварача на пушкама зашкљоца. Наредник и даље остаде миран. Виде да је међу њима већина мушкараца, неколико жена, али и деце. У рукама су сви имали понешто – завежљаје, посуде, корпице...

Наредник схвати да сви ти људи долазе у миру, а и војници олабавише са својим пушкама видећи ту шаролику групу придошлица.

– Добро јутро! – иступи напред старији човек кошчатог лица и сасвим седе косе. – Добро нам дошли, драга браћо!

Наредник отпоздрави.

– Дошли смо да вас дочекамо у миру, радосни због слободе коју нам доносите – настави старина.

Жене прве почеше да одмотавају своје завежљаје распростирући их по камењу. У њима беше хлеб, сир, пршут, маслине... Деца

открише котарице са смоквама, а мушкарци понудише војнике лозовачом и вином.

Војници, и без команде, као деца, почеше да се осмехују прихватајући чаше. Одједном, тако измешани, војници и придошлице, изгледали су као излетници на пикнику. Сви су почели да седају и започињу разговор.

Наредник, помало збуњен тим изненадним догађајем, није ни помислио на војничку дисциплину. И сам је из плетене корпице узимао жуте смокве и куцнуо се чашицом лозоваче са седим старином.

– Плашили смо се уласка италијанске војске – откри старина оно што га је тиштало. – Сада када сте ви ту велика је наша срећа.

Наредник би најрадије да каже како он као војник само слуша наредбе претпостављених, али оћута. Он би радије да је у својој Шумадији, поред Данке. Гледао је отврднуте чокоте на каменитом побрђу, ипак мислећи како људи који својим отежалим рукама отимају од камена сваки грумен земље не могу бити лоши.

Онда примети како га пажљиво и осмехнута гледа једна млада, тек стасала девојка зацакљених образа. Била је лепа и могла је имати година колико и његова Данка. Нешто у њеној лепоти од првог погледа падало је у очи. Никад му се није учинила тако лепом нека девојка. Он би најрадије да јој се приближи, разговара с њом, али схвати да то не би било лепо, па полупажљиво настави да слуша старину који му је говорио нешто о истом народу, језику, браћи.

У једном тренутку, док му је старина још увек занесено причао, наредник готово закорачи према тој девојци, али брзо и устукну. Одједном му се пред лицем створи Данкин лик са сетним осмехом и он се укопа на месту. Наставио је да слуша старца и да потврђује његове речи, мада није схватао шта му све он прича.

Јесен је блистала. Листови кестена су се златили на сунцу. Бакарно жуто лишће још се беше понегде задржало на гранама. Војници су са мештанима жаморили, пили и јели, а наредник је у мислима био негде веома далеко, мада му је старина још увек нешто жустро причао и објашњавао, што је он, благим климањем главе, повремено одобравао. И даље је све чешће упућивао поглед према лепотици која се трудила да исече ситне комадиће овчијег сира, танке кришке хлеба, да точи ракију или вино.

Спуштајући се заједно низ камениту падину према мору ишла је необична поворка војника и мештана рибарског села. Такав необичан улазак у неко непознато место наредник још није био доживео.

На тргу, у сенци звоника, наредник опет примећује ону необичну девојку заносне лепоте и размишља како најлепши цветови расту свуда, и у шкртом камењару. Народ још части војнике, а они опустивши се као поблесавела деца, пију из букалета црно као ноћ вино.

Наредник чека да приспе већа војна јединица с којом треба да напредује према Ријеци. Колико времена треба да она стигне он то тренутно не зна. Ово рибарско село је место где треба да је сачека. Одлучује да се војска утабори на једној заравни, сличној фудбалском

игралишту. Мештани нуде своје куће, помоћне просторије, месни дом, али он то одбија. Овако мало опуштена војска би могла да направи неке недозвољене радње, мисли. Лакше ће да води контролу када су сви на окупу, на једном месту.

Када након два дана угледа како у место улази пуковник Вељковић са својом војском, с којим је наредник заједно прешао албанске планине, стигао на Крф, одболовао све што се одболовати могло, победоносно вратио у Србију, обрадова се као мало дете. Раширених руку су пошли један другом у загрљај. Војници се помешаше и настаде жагор.

– Је ли све у реду? – упита пуковник.

– И боље него што сам се надао – одговори наредник.

Остали су још један дан на истом месту, а када је стигла наредба да се крене даље, наступила је изненадана врућина. Уз одобрење неки војници нису одолели а да се не окупају у мору. Идући обронцима уз море, ушли су у шуму која им је подарила хладне сенке и освежила тихим ветром. Након дугог марша она им је дошла као мелем. Седећи на пању у хладовини, наредника и даље није напуштало размишљање зашто иду према западу, зашто су далеко од Србије.

Прилазећи му широко осмехнут пуковник Вељковић га запита:

– Какве те бриге муче, наредниче? Сигурно непрестано размишљаш о својој Данки.

– Да, и то – одговори наредник. – Али има нешто друго што ми не да мира, стално размишљам о томе и не налазим одговор.

– О чему се ради?

– Господине пуковниче, одговорите ми искрено, ви сигурно то знате, зашто се батргамо по овим гудурама, по туђој земљи?

Пуковник га погледа изненађено, узбиљи лице, намргоди се.

– Да се не познајемо дуго, да нисмо заједно прошли све оне патње до ослобођења земље, наредниче, наредио бих ти да станеш мирно.

Наредник поскочи, али га пуковник врати на пањ и сам седе поред њега.

– Није наше да размишљамо о томе, наредниче – рече пуковник. – Има ко о томе мисли. Ми смо војници и треба да стриктно извршавамо наређења. Да ми ниси тако драг, већ бих морао да озбиљно размислим о твом питању, па и да те казним. Млад си старешина, пред тобом је блистава војничка каријера и мани се таквих размишљања.

– Стално се питам зашто све ово? – охрабри се наредник. – Није ли требало да заокружимо своје територије на којима живе Срби, а да ове Хрвате и Словенце, као наше дојучерашње непријатеље, оставимо њима самима?

– Искрено, можда си у праву – рече пуковник. – И сам сам тако често мислио, али одлучено је да се створи нова држава Јужних Словена. Вероватно је то исправно. Видеће се. Сада не можемо знати да ли јесте или није.

– Можете ме казнити, пријавити, чинити шта мислите да треба, али ја се с овим не слажем. Ови људи ће једног дана да нам окрену леђа. Ми им стварамо државу, коју никада нису имали, а сутра

ће нам забити нож у леђа. До јуче су били наши непријатељи.

– Не можемо унапред знати шта ће бити. Понављам ти, наше је да извршавамо наређења. Ослободи се таквих размишљања, боље је за тебе. Ускоро ћеш ти својој Данки. Али, знај, три пука редовне наше војске, прекаљене у пробијању Солунског фронта, шаље врховна команда. Идемо све до Корушке, а онда до Данке. Сада знаш.

Седамдесет три године касније, наредников унук Дејан као војник Југословенске народне армије, рањен је у Словенији као „окупаторски војник”.

Теодора Николић, *Ангелина у тиркизној кошуљи*, уље на платну,
70X50 cm, 2023.

Горан ДОБРИЈЕВИЋ

*ГДЕ СУНЦЕ ЉУБИ КАМЕН, КАМЕН ЉУБИ МОРЕ,
А МОРЕ ЉУБИ НЕБО*

Камен за темеље, камен за под главу.

Клешу га, разбијају, обликују, граде од њега зидове... Мења облик, али увек је ту као саставни део нашег постојања, неуништив.

Чудно су га гледали када би понекад рекао да је камен као јастук који се може ставити под главу и уснити. Нису разумели ту везу горштака, навиклих на тежак суживот са природом.

То је могао разумети онај ко је некада крчио, боље рећи отимао од крша, парче пуно камења и мало земље. Данима су вадили камење, чистили га од најмањег слоја земље, коју су као златни прах просипали поред својих ногу, и бацали камење на крајеве мале долине. Дан за даном камења је на том малом простору бивало све мање, а земље све више. Трајало је више недеља док нису могли засадити кромпир или неку зељасту биљку. Како су те долинице биле удаљене од кућа и по сат времена хода, преостало им је само да гледају у небо, молећи се да падне киша. Чак и да су биле ближе, није се могло заливати водом из бунара које је једва била довољна за кућне потребе или да се напоји стока.

Ходао је стазама које су се једва препознавале. Из- губиле су ону карактеристичну браонкасту боју, насталу од обуће пуне земље, јер су најчешће пре тога били у пољу и обрађивали земљу, и стада оваца које су водили до њихових станишта озиданих у кршу.

Ретко, шкрто, ниско растиње пружало се унедоглед. Преци су те овце и остале животиње звали „благо“.

„Да ли си отерао благо?“

„Да ли си дотерао благо?“

„Колико блага имаш?“

Да, ако те нешто храни, облачи и помаже у раду – то је стварно благо.

Нису нам иста мерила, ни поимања. Није благо само златни дукат, нити бисерна огрлица. Грабеж јесте људска особина, али није врлина.

Благо је и окупљање око огњишта и слушање прича које су проживели и донели људи који су, најчешће силом прилика, одлазили у далеке крајеве. Некада је то био рат, а некада потрага за послом и бољим животом. Сећање на огњиште помогло им је да спасе и живот и разум.

Корачао је још неко време стазама својих предака по кршу и према планинама које су га окруживале.

Сунце је већ било високо на небу када је одлучио да се одвезе до Града на мору. Хтео је да попије „кафу са мирисом мора” на његовој обали и да купи алат који му је био потребан у ватреници.

Колико год га је вукло да поново сиђе у тајанствени пролаз, морао је да се припреми на могућа нова изненађења и буде спреман за нове замке. Годинама је вежбао да заузда нестрпљење које је терало на непромишљеност. Многи су нестрпљење изједначавали са „искористити шансу” и „не губити време”, али у његовом случају припрема и размишљање били су добитна комбинација. Можда га је то некада и коштало губитка нечега што је било надихот руке, али је чекао да велико животно коло које се увек окреће дође поново у тај положај и пружи му шансу. Ако се то и не би десило, надао се добитку на другој страни.

Паркирао је на великом паркингу у центру града и упутио се до продавнице алата и опреме. Купио је малу хидрауличну дизалицу какву користе за монтажу машина. Мала, али моћна справа. Одабрао је и два дугачка чврста планинарска ужа, неколико металних алки, планинарске ципеле, непромочиви ранац, шлем са светлом, две мање батеријске лампе, маркере отпорне на влагу и уљане лампе. Личио је на заљубљеника у планинарење који не пропушта прилику да обиђе и пећине које се нађу на путу.

Однео је све ствари до кола и одшетао до обале.

Сео је на терасу другог у непрегледном низу кафића. Поручио је капучино, завалио се у удобну столицу, затворио очи и окренуо главу према сунцу. Сунчева светлост миловала му је капке који су омекшали од тоpline. Отворио је очи и отпио гутљај капучина. Топео, средње сладак и са густом пеном. Баш какав је волео.

За столом поред њега седео је млади пар. Студенти, туристички радници, запосленици на једном од бродова који су правили туре по оближњим острвима... зар је важно. Гледали су се као пар галебова на стени која је далеко од људи и погледа. Као што море заплускује те стене тако је њих заплускивала младост, безбрижност и љубав. Са две сламке пили су сок из исте чаше. Вероватно да би и тако били ближе. Зажмурише и усне им се спојише у кратак пољубац пун тоpline. Отворише очи које су биле благо замућене како то бива код младих људи којима емоције теране непознатом плимом у телу излазе и кроз поглед. Да не би превише нарушавао њихову интиму, окренуо се на другу страну.

Сто у ћошку терасе угостио је средовечног човека у морнарској мајици. Отпио је гутљај пива из чаше на чијој површини је био дебео слој пене. Очито је уживао у томе. Окренуо је нови лист дневних новина и запалио цигарету. Похотно је увукао дим у себе и потом га отпухнуо високо према крошњи дрвета изнад стола. Вратио је поглед на новине и намрштио се. Одмах је окренуо други лист јер, очито, није хтео да му неки чланци у новинама кваре дан. Зазвонио му је телефон. Само га је погледао, утишао и померио на други крај стола.

Чуо је померање столица иза својих леђа. Млади пар је устао и прошао поред њега. Није им било довољно да се само ухвате за руке, већ су се загрлили, а две руке испреплели на леђима. Хтео је да их фотографише, али одустао је. Можда би тиме нарушио њихов мали свет, а и неке слике треба да се памте и да тако живе у нама. Тај албум нико не може да нам уништи, спали, поцепа или изгребе, док има нас који се сећамо.

Терасу је од мора делило само широко шеталиште којим су шетали већином парови. Приметио је и туристе који су гледали рекламе поред бродова који су превозили на градско купалиште или се спремали на туре по оближњим острвима. Отварали су новачнике и претурали по њима. Вероватно су решавали једначину више степена: ако количину избројаног новца поделим са бројем преосталих дана од мора и ту додам трошкове пута па то квадрирам са потребама ноћног живота и поделим са надом да ћу у џепу друге летње јакне пронаћи затурене две-три новчанице ...

Јато галебова обрушило се на површину мора близу обале јер су неке несмотрене рибе пришле површини жудно гледајући комадиће хлеба који су плутали бачене руком неког риболовца. Један галеб винуо се у небо носећи свој плен у кљуну. Када је био тачно између њега и сунца ставио је руку на чело и дланом заклонио очи како би га боље видео. Раширио је крила и лагано лебдео. Савио је једно крило, спустио се мало ниже и славодобитно направио круг изнад осталих галебова. Можда је међу њима била његова симпатија која је знала да рибу неће појести сам.

Платио је рачун и упутио се према паркингу.

До кола није кренуо директно, већ дужим путем кроз стари део града. Неке улице биле су толико уске да је, када рашири руке, могао дотакнути оба зида кућа на супротним странама које су вредни неимари градилипре ко зна колико година. Камене плоче којима су улице биле поплочане, биле су толико излизане и склиске да је морао правити кратке кораке и добро држати равнотежу да не падне.

Подигао је главу, конопци за сушење веша завезани на металним шипкама испод прозора леђо су се опустили држећи још неосушени веш на себи. Једна кап се отргнула са беле кошуље и пала тик испред његових ногу. Направила је широк круг на глаткој каменој плочи. Можда је то био поздрав малене капи која је једном давно пала испред његових ногу, док је тако шетао малим познатим улицама.

Колико је пута испарила на небо и вратила се у облику кише пунећи са осталим капима оближњу реку па водовод и дошла у чесму жене која је испирала веш пре него га стави да се суши. Да ли је кап чекала њега или је он ишао у сусрет капи? Природа је најбољи програмер и планер. Само што она очекује да памтимо и осећамо, а не да само гледамо у „екран њеног рачунара”.

Скренуо је у прву улицу десно која је водила до паркинга. Била је то шира улица, али опет много ужа од улица какве се данас граде. У њој се налазио низ продавница које у се доста измениле од када их је последњи пут видео. Познати мириси, који су се отргли времену и забору, лебдели су улицом као дим из чаробне лампе претварајући се у мирисне крофне, сладолед „на точење“ и чоколаде у обичним, али тако драгим омотима.

Дошао је до кола и сео у њих. Садашњост и прошлост толико су се измешале да је морао сачекати да се прошлост слегне као капи воде када глисер пројури површином, остављајући моћан траг иза себе.

Време је да крене у сусрет новим догађајима, какви год они били.

ПОНОВО У ТАЈНОМ ПРОЛАЗУ

Био је сумрак када је паркирао ауто испред дворишта. Ствари које је купио однео је у ватреницу и отишао до кухиње да спреми вечеру. Познавајући себе, знао је да га чека дуга ноћ јер није могао да се стрпи до јутра како би кренуо у тајни пролаз. Завршио је вечеру и насуо себи чашу вина. Купио га је од човека чија је кућа била на улазу у село и који је још увек могао да обрађује виноград. Одавно то више није било исплативо јер уложени труд, време и све што је потребно за обраду и одржавање винограда много надилази цену по којој се вино може продати. Велики произвођачи вина „прогутали“ су мале, а људи су током времена заборавили какав је укус вина добијеног на стари, проверен начин. Ово није вино, ово је црвено млеко! Сетио се како му је деда једном показао шта је право вино. Седео је поред њега док је он сипао воду до пола чаше. Нагнуо је мало чашу и уз њен стаклени зид полако сипао вино. Као неком магијом вино се није мешало са водом, већ је плувало на води начинивши прстен на површини дебљине око један сантиметар. Ширум отворених очију наизменично је гледао чашу и деду који је га је помазио по глави, славодобитно се осмехујући. Његов унук управо му је, не знајући, доделио пехар какав се додељује произвођачима вина на врхунским сајмовима за посебна достигнућа.

Ушао је у ватреницу и почео да распакује ствари које је купио. Померио је стари шпорет заносећи га неколико пута. Размишљао је како сâм да подигне тешку плочу на улазу у пролаз. Погледао је дрвене греде испод крова, али нису уливале поверење. Да веже ужад

за нешто у дворишту ван ватренице далеко је и непрегледно. Док је размишљао, поглед му паде на стару даску наслоњену на зид преко пута њега и учини му се да нешто вири испод. Приђе и склони даску. То је стварно била дебела метална алка причвршћена у велики камен, скоро стену, који је био део зида ватренице. Скоро иста као она на плочи која се налазила на улазу у пролаз. Гласно се осмехнуо. Да, па тако су и његови преци подизали поклопац! Чврсто уже везали би за алку на поклопцу, провукли га кроз алку на зиду и повлачили са супротног зида. Тако су са мање снаге могли подићи поклопац, али и учврстити га у подигнутом положају како би сигурно сишли. То је вероватно чинило бар двоје људи, али његово истренирано тело издржало је напор и подигао је поклопац. Док су му капи зноја клизиле низ чело, обмотао је уже око великог камена близу огњишта и клекнуо да предахне. Подигао је руку да обрише зној са чела. Морао је опет гласно да се насмеје јер је у висини главе угледао још једну алку о коју је био обешен жарач и велика кашика за мешање па није ни обраћао пажњу на њу. Та алка сигурно је служила да се провуче уже и вежу чворови како би подигнута плоча била осигурана. Урадио је то и погледао у дубину отвора. За сваки случај донео је и дебелу металну шипку која се налазила испред врата ватренице, заглавио је на супротан крај и наслонио је при врху подигнуте плоче. Тако је била двоструко осигурана од могућег пада.

Сео је поред отвора и гледао у њега. Није осећао страх, чак ни узбуђење. Једним делом неизвесност, али највише жељу да сазна шта тај тајновити пролаз скрива. Куда води? Због кога или због чега је направљен? Ко је све њиме пролазио? И највише – ко за њега зна?

Након одласка у манастир када су однели крст игуману, стално се питао шта ли се још доле налази? Осећао је да има још нешто и да то нису само предмети.

„Крени!“, рече сам себи.

Дошао је до места где су нашли крст. Прекрстио се три пута и захвалио дечаку што му је спасао живот.

Како се кретао даље, наилазио је на делове одроњење земље и понеки напукнут потпорни стуб. И сада су добро држали терет јер су били намазани посебном машћу којој није могао одредити састав. Састругао је мало масти са једног стуба и умотао у фолију како би је, једном, могао испитати.

Одједном је осетио струјање ваздуха. Није се назирао крај тунела па му није било јасно о чему се ради. Застао је и приближио се месту где се јаче осетило струјање. Долазило је одозго. Усмерио је батеријугоре и видео мали отвор заклоњен гранчицама. Очистио је отвор и насмејао се. На све су мислили када су градили тунел! Био је то отвор који је доводио свеж ваздух. Како ли су само успели да пробију отвор до врха?

Након неких тридесет метара тунел је савијао благо удесној указале су се две стене, наслоњене једна на другу. Сачиниле су троугао кроз који је морао да се провуче пузећи.

Благо се усправио и сада је осетио да лакше дише. Сигурно је излаз близу!

Убрзао је кретање колико је могао. Сада је осетио и струјање ваздуха.

Застао је. Није хтео да сувише брзо дође до краја. Када се до сада догодило толико тога везано за подземни пролаз, шта ли може очекивати на његовом крају? Колико је значајно његовим прецима? Колико је живота спасао и вредних ствари сачувао? Да ли се њиме ишло у оба правца? Колико људи је знало за њега? Чему је тачно служио?...

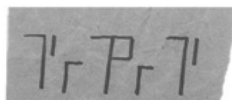
Трачак светла допро је до њега и срце му је закуцало јаче.

Угасио је батерију и приближио се самом излазу.

Ставио је руке на две камене плоче које су скривале отвор.

Покушао је да склони једну плочу. Изгледале су много теже него што су то стварно биле. Редовно је вежбао и померање ових плоча, за његову снагу, представљало је праву меру.

Кренуо је да искорачи из отвора када му се учини да је изнад главе угледао нешто необично. Била је то већа равна површина на којој су били уклесани знаци, тј. бројеви.

Испод тога ситније, у једном реду, писало је:

Није хтео да изађе док не преведе оно што пише.

Извадио је свеску и комбинацију бројева и слова које је професор ономад записао.

Писало је:

Н а П а Н

НАШЕПАРЧЕНЕБА

Да, синило му је!

Било је то нешто много веће од подземног пролаза. Био је пролаз до парчета неба као симбола слободе. Тако су могли сачувати оно што је вредно и спасити нечији живот.

Искорачио је изван отвора, затворио очи и удахнуо пуним плућима.

Такав ваздух и такву енергију има само ово поднебље.

Још није знао где се налази јер је отвор био у удубљењу у земљи. Испред њега била је земљана површина око пола метра ширине и два метра дужине. Лево и десно биле су стене чије врхове је могао дохватити када испружи руке. Изнад њега све је било прекривено шибљем које је расло на површини.

Ухватио се рукама за врх стене са леве стране и нашао упориште ногама. Подигао се према врху и главом (срећа да је имао капу) и раменима прокрчио себи пролаз кроз шибље.

Није се одмах усправио док није осмотрио око себе. Тек је свитало. Цела ноћ протекла је у припремама и проласку кроз подземни пролаз.

Није уопште осећао умор. Шта је једна ноћ за премошћене векове?

Усправио се и погледао око себе. Налазио се у кршу окруженим ниским растињем и стенама. Неких стотинак метара ниже налазила се цеста којом је пре неког времена пролазио. Са друге стране цесте била су поља, најчешће виногради, а на њиховом крају сеоске куће. Препознао је и своју кућу из које је кренуо пре више сати.

Одавде сте могли кренути и стићи далеко док неко не примети да вас нема, а могли сте и да се вратите до куће неопажено.

Коју је тек сигурност давао његовим прецима? Колико је жена и деце прошло овуда? Шта су све носили са собом?

Која мука их је натерала да га праве и колико је то трајало?

Није могао описати осећај који га је обузео. Био је то неки помешан осећај снаге, надмоћи и сигурности. Замишљао је како се старешине кућа и породица окупљају на саветовањима о томе шта да се ради у некој ситуацији. Ватра на огњишту у средини, а они крупни и бркати са лулама у устима. Крупне обрве надвиле се над очи које као да бацају ватру на огњиште. Мало се говори, а много размишља. Одлука која се донесе важила је за све.

Ко све после тога иде у подземни пролаз и шта носе са собом? Шта ли им је био задатак? Да ли су то биле освете за турски зулум? Можда је и нека усијана момачка глава прошла тим пролазом, гоњена великом жељом за неким или бежећи од некога?

Размакао је шибље и спустио се до отвора. Узео је ствари и намакао камене плоче на отвор. Попео се на стене изнад улаза и наместио шибље равномерно изнад стена. Погледао је са више страна и уверио се да је отвор добро скривен.

Опрезно се спустио до цесте и када се уверио да нема никога, загазио је у поље и најкраћим путем дошао до куће.

Сео је у ватреницу и запалио цигарету. Питање свих питања – Шта даље?

(Одломак из романа Напан)

Тања МИЛУТИНОВИЋ

БОМБА

Никад раније му се није десило да се изгуби док се возио мотором. Прошао је кроз борови шумарак и избио на чистину где се указала само једна ружна, бела зграда, без балкона, спреда начичкана малим прозорима. Решио је да зазвони на прва врата и запита где се налази. Прошао је кроз капију са гипсаним лавовима који су одударали од просте архитектонике зграде. Ови станари немају укуса, мислио је, никад се не бих уселио у овакво ругло. Није било интерфона па је ушао у ходник осветљен неонским светиљакама. Док је звонио на прва врата схватио је да ни на једним нема презимена. Владала је гробна тишина као да зграда нема станара.

– Уђи, уђи! – изненадио га је познати глас.

Пажљиво је отворио. Ступио је у ходник неонски осветљеног стана.

– Овамо, лево, Драгане – заповедио је глас. – Зачуђен је крочио у собу. Његова жена, Рики, стајала је нарогушена и бесно га гледала. Држала је у рукама његов телефон.

– Е, сад сам те ухватила. Шта је ово!? – вриснула је. – Љубави, видимо се касније – читала је поруке – Пиле, јављам ти се кад они заспу. После посла душо дођи код мене у канцеларију!!!

Телефон је полетео у његовом правцу. Још пренеражен чињеницом да га је Рики уходила, није успевао да се оправда.

– То је само зезање – извлачио се – шалим се са колегиницом. Разјарена жена га је гађала папучом, а када је погледом омерачила овећи лонац, већ је био напољу. Нервозно је корачао у правцу оближњег шумарка. Ушао је у прелепо двориште старе куће која му је била позната, али није могао да се сети одакле. Врата су била отшкринута. Са оклевањем их је гурнуо и вирнуо унутра. – Има ли кога? Извињавам се, залутао сам...– Одједном је осетио несавладив умор. Сео је на старинску фотељу пресвучену хекланим навлакама. Пријатна хладовина ублажавала је врелину августовског дана, а јара као да је једва допирала у кућу под раскошним крошњама. Браон ролетне су биле до пола навучене, а стара хеклана завеса се лако клатила на поветарцу. Мада није било климе, осетио је олакшање. Тада се на вратима појавила Сандра.

Коса јој је била плава, испеглана, дуга, (он је знао да су то умети јер их је сам платио). Није му сметала краћа коса, али ето жене имају фикс идеје. Важније од фризура му је било што му је љубавница висока, затегнута ко стрела убојита. Оденула је хеланке и припијену мајицу које су импоновале њеној фигури, чега је била и те како свесна. Сваки секунд је користила да му пружи на увид своје благодети. Зато на њој никад није видео шлампаве мајице и тренерке. Нек буде свестан шта има и шта му је, њеном добром вољом, на располагању. Веома висока, крупна и чврста, Сандра је на штиклама скоро ударала у довратак. Права валкира, телом, макар. Ситне очи маскирала је чупавим, уметним трепавицама. Није волела свој мало спљоштени нос, али њено ванредно тело га је бацало у пети план. Тело, тело, божанствено, јако, савитљиво, моћно, младо, чврсто...

Његова жена Рики, пак, била јој је сушта супротност. Минијатурица складне грађе. Могло би се рећи да су ликом мало подсећале једна на другу, али је Рики (по несрећном клишеу) била Сандрина старија и умањена верзија, деликатнија, крхкија, јер Сандра је била жена гепард, права зверка, а Рики више кућна мачка, живахна, комуникативна, посвећена клинцима и дому. Он је кумовао томе. Кад му је кренуло са послом, предложио јој је да седи кући и брине о дечурлији. Зашто да црнци за сићу, а да деца једу по пекарама, неконтролисана тумарају по крају, и упадну у лоше друштво.

Сматрали су их срећном породицом. Низали су летовања, зимовања, путовања, свуда са слатком, здравом дечицом. Рики је важила за веселу, предузимљиву женицу, која је експедитивно извршавала породичне обавезе. Помирила се да је муж по цео дан заузет, јер ипак су удобно живели, и ничим нису оскудевали.

Сумњала је она да он понекад шврљне, нарочито кад је нашао нову екипу успешних предузетника који су открили чар вожње моторима, и кренули да врцају из себе задње искре средовечног плама. Наравно да је гунђала. Некад је ишла са њима, али било је превише напорно, па га је пуштала да иде сам. Али сумњала је, сумњала, било је и расправа, јер његови ортаци су шврљали, па је схватала да ће и он.

Сандра је сада ходала испред њега у секси хаљини и забацивала своје испеглане праменове. Незграпно је газила великим стопалима, као замаскирани командос на тајном задатку. Било му је сасвим јасно да није имао шансе да је одбије. Какво тело – као ракета, као бомба, као.....

– Нико не би одбио – рекао је у себи. – Извини Рики.

Немо је пратио погледом Сандру. Нагнула се над њега. Погледао је упитно.

– Рекао си јој?

– Мислим да зна.

– Мислиш, или зна.

– Ма зна.

Нервозно је корачала по соби.

– Рекао си да ћеш јој рећи.

– Па кад тад ће схватити.

– Кат тад, аха. Чекаш да се ствар слегне. Е, па неће ићи овај

пут. Шта мислиш шта је ово? – пред лице му је ставила штапић. Добро је он знао шта тај штапић значи јер га је са Рики гледао сијасет пута. Затворио је очи. Желео је да није истина.

– Две цртице, драги мој. И да знаш, не пада ми напамет да абортирам.

Излетео је из куће као ошурен. Опет се нашао пред оним неонским вратима. Отворио их је. Рики је седела на троседу и немо зурила у њега са жељом да га погледом закује за зид. Мали Војкан је скочио да га загрли.

– Тата мора да се спрема – постиђено је рекао сину, а онда је почео да се пакује. Видео је да Рики зна. Лице јој је било мрачно и трудила се да не вришти због малог. Добро је што Војкан није у обданишту. Брзо се паковао. По остало ће доћи касније.

– Тата, где си био? – питао је малиша – Недостајао си ми.

Убацивао је ствари у кофере, трудећи се да не гледа Рики.

– Ниси ти ништа крива. Купићу ти ауто да возиш клинце. Платићу вам зимовање да се одморите. Деца нек дођу код нас кад год желе.

– Богами, тешко – процедила је мрзосно.

– Рики.

– Мрш.

Узео је кофере и изашао.

Сандра му је отворила врата. Мада јој је стомак већ био до зуба успела је да се увуче у уске, плитке фармерке.

– Нигде нећеш путовати сам – тулила је – Нема мотора, док ја седим овако. Нисам ти ја Рики. – Однедавно је постала љубоморна. Читала му је поруке на телефону, и правила сцене. Одлазила је својима, па је ишао по њу. Све у свему, беше много напорнија од Рики у блаженом стању. Узео јој је спремачицу и куварицу. Није био спреман да је пусти да оде. Онда би стварно остао сам.

Кренуо је у другу собу, а тамо га је пресрела Рики.

– Откуд ти овде? – изненадио се.

– Да знаш само да ти син има све кечеве, и разредна се жали на њега – бацила му је у лице папир са оценама.

– Ставила си косу – приметио је блентаво – Гледао је у у њене надограђене, плаве праменове. Приметио је да су јој уста и образи благо натечени.

– Је л' си нешто радила са лицем?

Опсовала га је погледом.

– Fino изгледа – бубнуо је. Имао је потребу да јој подиђе. Нека кошта шта кошта, ако ће се она боље осећати.

Сандра је упала у собу.

– Кад ћу ја на море? – кукала је – Кад дође беба, нема ми мрдања.

– Добро, ићи ћемо – одговорио је збуњено. Помислио је како ће и Рики и синовима платити летовање да се бар мало искупи. Старијем је, на мајчин ужас, већ купио мотор. Делио је поклоне ко Божић Бата. Осећао је да мора, да им дугује. Некако, као да је разочарао све око

себе, а на крају, и самог га је гризла савест.

– Купи карте и пусти ме да спавам – брецнуо се на Сандру.

Легао је и утонуо у сан. Кад је отворио очи, видео је над собом Рики. – Човече, ти спаваш, а знаш ли да ти се се син дрогира?! – викала је – Ухватила сам га са марихуаном! Он ће пропасти без оца! Шта му онда вреди мотор?!

На врата је, подбула и неиспавана, улетела Сандра са бебом у наручју. – Доста ми је! – сиктала је – Пази ово дете, и твоје је.

– Али морам на посао – збунио се.

– Брига ме, плати дадиљу. Види ме на шта личим. Идем код козметичара и фризера, и на фитнес.

Трудила се да брзо поврати линију, само да би што пре била у топ форми, у том свом оружје – телу, које је морало добро да функционише, јер њиме је и претходне мужеве разоружала и оглобила. Беба је незадовољно кмечала.

– Па наравно – приметила је Рики – Нашу децу ниси ни погледао. Ни једном ноћу ниси устао, јер, боже мој, он мора да се испава због посла.

– Пустите ме на миру! – завапио је. Излетео је из куће и сео на мотор. Возио је лудо, као увек кад је бежао од свега, али сад је први пут схватио да само јури у круг јер нема више где да оде. Нешто му је говорило да је коначно стигао, мада му се циљ није допадао.

Зауставио се испред луксузног ресторана окићеног шљаштећим лампицама, са великим црвеним срцем и балонима над улазом. Ушао је. За столом је седела Сандра у друштву његових пријатеља. Није могао да се сети шта је требало да се прославља.

– Где си друже? – питао га је кум – чекали смо те да наздравимо. Бледо се осмехнуо и принео чашу уснама, али није му ишло. Сандра је лумповала. Дигла се са столице. Можда би се попела на сто, но сигурно би пукао под њом. Ширила је руке, севдачила. Из изреза на црвеним рукавима севале су мишице, снажније него у његових другара. Они су му вероватно завидели на таквом „комаду”, а можда су, баш супротно, били срећни што му нису у кожи. Осетио је умор. Није му се пило. Нешто мало је гуцнуо, а онда га је пресекао бол... бол... неописив....и мрак.

Када је отворио очи и поново угледао неонску светлост, видео је изнад себе медицинску сестру. – Господине, у болници сте. Имали сте инфаркт – рекла му је.

– Ја, инфаркт?

– Да, али сада сте добро. Уградили смо вам стент и операција је добро прошла. Опорављате се.

– Али ја сам био здрав.

Сажалјиво му се насмешила – Само одмарајте – саветовала је. И послушао је. Затворио је очи у жељи да кад се пробуди, не угледа никога поред себе.

СОФИЈА

Тета Добрила је живела изнад нас. Биле су то прве комшије са којима смо се здружили кад смо се уселили. Брзо смо постали јако блиски и слободни да се посећујемо кад год нам падне напамет. Врата нисмо закључавали. Куцала сам код њих и улазила, и осећала се као код своје куће. И Добрила је код нас била домаћа. Често је навраћала док су моји били на послу и тражила да јој позајмим мало млека или које јаје. Онда је сама отварала фрижидер, и копала по сталажама.

– Јао, како лепо паковање помаде. Чек да видим како мирише.

– Отварала је кутијицу, добро захватала прстима и мазала се.

– Добрила ти троши креме – рапортирала сам мајци, али она није обраћала пажњу, као да у томе нема ничег неприличног. Мојим родитељима је њена штедљивост била забавна, а она сама јако драга и симпатична. Понекад је на кућни дневни ред долазило питање – да ли је Добрила дебела? Била је висока и крупна жена, смеђе косе и лепих очију као два кестена.

– Лепушкаста јој је глава – сматрао је отац – само је мало пунија.

Никако нисмо могли да разлучимо да ли јој је, онако бокатој и прсатој, потребна дијета или је напросто крупне грађе.

Њен муж Раша био је доста нижи од ње, ситан црномањаст човек. Слабо смо га сретали јер скоро никад није био код куће. Понекад сам га, викендом, пре но што шмугне ко зна где, виђала у фази дотеривања. Стајао је пред огледалом у пругастој пиџами, са мрежицом за косу на глави. На свеже огуљену кожу лица нашљапкавао је Брион, са самозадовољним изразом на лицу. Како он никад није био присутан у кући, тако му и супруга није имала много пијетета, па је и она шврљала којекуда, највише по комшилуку, код жена које су такође биле домаћице. Драгица, њихова ћерка у пубертету, користила је овај родитељски вакум, те је и она нестајала. Бежала је од обавеза чувања сестара. Ја, чији су родитељи и само знали да одскитају, да не бих била сама, пела сам се код комшија, и играла се са две сестрице, што је било много пријатније него да седим у празном стану. Кад си мали плашиш се да си у кући сам. Родитељи колико год да су понекад строги, пружају осећај сигурности, а празан стан, одједном, буди исконске страхове: оживе приче о духовима и аветима, чини се да нешто шушка, да се сенке прикрадају по зидовима, сваки час ће неко да искочи иза врата од собе, или испод кревета. И за трен, ето ме на ходнику у стану мојих комшија.

Добрила је била врло женствена, схватала сам, а њен муж је изгледа мужевност демонстрирао на неком другом месту, па је она стално штучала и подригивала „на нервној бази”. Ми, њен комшилик, сумњали смо да им конце мрси кума Мица, али све је остајало само на домену трача, мада су се појединци клели да су видели Рашу како је походи. Њихова кума нам је изгледала сумњива, са својим свакодневним дотеривањем, тапирањем и утезањем у уске сукње до колена, врло популарне, мада се у њима сваки грам сала издајнички

оцртавао. Кочоперно је набадала по крају у штиклама, парадирајући у тесним блузицама под којима се оцртавао шиљати брусхалтер.

Нисмо знали да ли Добрила зна за гласине, али мислим да кум Пера није знао, јер је заједно са Рашом луњао по крчмама.

На мене чика Раша није остављао утисак неког неваљалца, али сам ипак мало презала од њега, јер је био ћутљив колико Добрила комуникативна, а затворен и намрчен колико она искрена и насмејана. Схватала сам само да није лепо што није у кући и не пази своје.

Она је патила, али никад нисам чула да се свађа са њим. Мислим да није умела да виче. А ни он. Ћутао је сав натуптен. Свако је ишао и луњао на својој страни, он јер се „премлад женио”, она јер је занемарена.

Била је то нека њихова лоша фаза. Кад год сам мислила да се заувек одселио он се појављивао. Чини ми се да ни једна Добрила често није била сигурна да ли ће се вратити. Једном је усплахирана дотрчала до моје мајке.

– Ју, да знаш шта се десило – крстила се. – Раша је ноћас дошао, и кад сам му отворила, а он на вратима сав блатњав и смрдљив.

– Ау, и шта би?

– Они су ти наљоскани упали у септичку јаму иза кафане. Прво Пера, а Раша да га спасе, па се саплео и он. Газда их једва извукао. Дао им неку мотку да се ухвате.

– Па шта си радила? – чудила се мајка.

– Шта бих, оне ствари у кесу па у ђубре, а њега у каду, окупала га. Док сам прислушкивала разговор, испред очију ми је пролетела жива слика чика Раше којег, попут неког немоћног малог детета, велика Добрила купа у кади. Мада ми је било смешно, ипак сам схватала да га она, и поред свега јако воли, јер, све, све, али прати неког од гована, ко никад није кући, и још “шурује” са сопственом кумом, може да буде само одраз преголеме љубави једне добре душе. Кикотала сам се у својој соби са уветом на вратима, а мајка је после оцу пет пута испричала овај доживљај, на свеопште увесељеније.

Отац ме је викендима водио на Кошутњак. Обично смо ишли у Пионирски град, где је било љуљашки које су могле да лете до врха највећих крошања. Овај пут кренули смо у луна парк крај оближњег ресторана. Паркирали смо се. Био је диван пролећни дан. Све се разбујало и озеленело. Размишљала сам колико пута ћу искамчити вожњу на електричним аутомобилима. Неко је пуштао змаја и пратили смо га погледом у висине, као да га храбримо. Освртала сам се да нађем продавца сладоледа, и док смо пролазили паркинг, у једном тамном ауту сам угледала Добрилу. Помислила сам да ме очи варају, па сам се фокусирао. Након пар секунди, била сам сигурна да је она. Нагнула сам се да боље осмотрим и на месту сувозача запазила познати лик. Личио је на мог наставника ОТО-а. Помислила сам да ми се причињава, јер шта ће и којим послом Добрила у његовим колима. Пошла сам да јој се јавим, као што пристojност налаже, али уместо да ми узврати поглед, успаничено је почела да затвара прозор. Кола су нагло кренула у рикверц, испаркирала се, и шмугнула поред

нас.

Било ми је жао што ми се није јавила. Чудило ме, јер увек је била љубазна. Шта ли се догодило, питала сам се.

– Мислим да сам видела тета Добрилу.

– Причинио ти се – отац је незаинтересовано промрмљао и гледао где може да седне док се ја забављам. Али ја сам знала да сам је видела, као што сам одједном сто посто била сигурна да је са њом био Милојко. Он је осведочено спадало. Пре неки дан смо се пели на лоповски да му кроз простор од плексигласа виримо у кабинет. Ожењен је, а жена му предаје у школи. У учионици је вазда кикотање и подгуркивање кад нашминкана, врцава млада теткица уђе наред часа. Милојко нам зада да тестеришемо шпер плоче и нестане са њом у кабинету.

Али да ли је оно са њим била Добрила, питала сам се. У мени је прорадио дух детектива из романа Агате Кристи и решила сам да истражим ствар. Помало сам била увређена што комшиница није одговорила на поздрав, већ ми је затворила прозор испред носа. Нема бољег доказа да се нешто мути.

Сутрадан сам се попела до њих, и питала сестрице да ли им је мама јуче послеподне била код куће. Одговориле су да није, и да је ишла код кројачице. Сада сам била сигурна.

– Видела сам Добрилу са Милојком. – рекла сам мајци.

Она се замислила. – Он је Драгицин разредни. Можда су нешто причали око оцена – бранила је.

– Милојко се затвара са теткицом у кабинет – тужакала сам.

– Свашта се прича – константовала је мајка, и променила тему, а ја сам подуже време другачије и сумњичаво, и испод ока гледала Добрилу.

Мој отац и ја били смо кућни филмофили. Отац је љубав према кинематографији пренео на мене. Нисмо пропуштали ништа што се приказивало после дневника, а на распусту и о празницима, нарочито зими, гледали смо и послеподневни филмски програм. – Вестерн је добар, све док се у њему не појави женска – тврдио је отац – онда постаје лимунада. – Слагала сам се са њим, јер се прича са појавом женске персоне у дугој хаљини и са пернатим шеширом напрасно разводњавала, а опасни, хладнокрвни каубоји су се наједном претварали у обичне сека Персе.

До суза смо се смејали на комедије са Цери Луисом и Дин Мартином, ноћима нисам могла да спавам због Вртоглавице и Одвратности, због Лептира нам је застајао дах, а у зимским послеподневима релаксирани смо се уз мјузикле златног доба Холивуда, нарочито са Џинцер Роуз и Фред Астером у главним улогама.

У скоро сам, за разлику од друге деце, знала ко су: Џон Вејн, Кирк Даглас, Хемфри Богарт, Берт Ланкестер, Јул Бринер, Џими Стјуарт, Ерол Флин, Дорис Деј, Ширли Мек Лејн...

Једно вече гледали смо „Јуче, данас, сутра“. Као по обичају повела се расправа која је глумица најлепша – да ли Ава, Ђина, Лиз или

Софија. Софија Лорен се у филму шепурила својом расном лепотом, и фигуром. Радознало сам је посматрала у жељи да схватим зашто је посебна. Имала је предимензиониране црте лица, преширока уста и повећи нос. Кроз читав омнибус мењала је перике, и одевни стил, а Марчело Мастројани је био једнако забаван. У другој причи глумила је жену лаког морала која заводи младог свештеника, пошто њен драги нема времена за њу. А после је Марчелу одиграла легендарни стриптиз након кога једном заувек схватиш како чарапе треба да се свлаче пред мушкарцем.

У кући се повела дебата да ли је Софија лепа. – Малко је прекрупна – мајка је била критична, а отац је додао: – Да нема уши смејала би се око главе – али све ово није било изречено пакосним, завидљивим тоном, него више шале и забаве ради.

Ја нисам знала да ли ми је лепа. Чинила ми се врцава, забавна, понекад чак и смешна.

Да ли је Софија крупна или има облине, да ли има неко кило вишка – зачињавали смо гледање филма примедбама.

А Рим је кључао под њеним балконом, док се она самоуверено шепурила умотана у чаршаве, и слала заводљиве погледе зеленкастим, мачкастим очима.

– Мало је пунија.

– Крупнија.

– Никако дебела, само...

Мени се чинила весела, путена и сензуална. Можда не савршено правилних црта лица, али је пленила пажњу.

Сутрадан, испред зграде, док сам, у покушајима да се узверем на највишу грану, мучила омање дрво кајсије, угледала сам Добрилу како прилази, косе разбарушене ветром, одевена у лагану хаљину на преклоп која је откривала њене јакe, дуге ноге.

– Ево Софије – помислила сам.

– Здраво децо! – довикивала је весело – Певушећи је прескочила ограду баште и покупила неколико цветова. – Тао, ћао! – махнула ми је.

Од тада ми се Добрила више није чинила обичном. Фалио јој је само један Мастројани и Рим, да врије под њеним ногама.

Љиљана ФИЈАТ

РАЈНА

Док она говори он је не слуша и не гледа је. У својим мислима је. Она га додирује босим ногама испод стола. Као да је то неопходно, ионако су сами, мисли док јој се смеши, помало јадно. У ајнфорту. Колском улазу у двориште велике сеоске куће. Ноге су јој вреле, но, он је неосетљив, угашен. Бар када је она у питању. Опрезно је стеже руком за зглавак на нози и зауставља њено гуркање. Она, рањена, подиже поглед, скупи ноге, нагло се подиже и одјури у кућу.

Имају по тридесет година, вршњаци су. Она је његова девојка. Долази му викендом. Затварају се тада у кућу или одлазе у шетњу широким ливадама, гањајући птице, берући цвеће, избијајући по сеоским путевима као нове стабљике у влажном тлу. Има исто име као жена која се недавно доселила код Николе, његовог комшије. Рајна. Ова друга Рајна има око педесет година. Лепа је. Узаних кукова, милујућих усана, налик на рањену птицу. Никола има кожу боје песка. Једанаест година је старији од Рајне, израчунао је. „Овај ће дан проћи, као и сви дани“, каже Никола. Али то га неће натерати да госта понуди ракијом или вином, само оним што умирује, само оним што успављује, соком, млеком, чајем... Рајна се смеши. „Да ли сте били некад на италијанским језерима?“, пита. Није. „А да ли сте радознали да упознате неко острво?“, опет пита она. Не, довољно би му било само да је гледа, мисли. Никола доноси огртач и пребацује га преко Рајниних леђа, захладнело је. Иза ње се види велико дрво трешње, расплинато према небу. „Хвала ти, пиле моје“, каже она Николи.

Питао је комшију како су се упознали. У Бањи, рекао је Никола. Његов отац је био врло болестан, њен супруг није напустио болницу и Бању већ шест месеци. Имао је, чак, живе ране од лежања. Рајна је изнајмила собу у Бањи да би могла свакодневно да обилази мужа. Била је врло пожртвована. Приликом сваке посете затицао ју је крај његовог кревета. Надала се бољитку. „Хоће ли доћи дан када ће мој муж оздравити“?, питала га је, пошто су једном заједно напустили болесничку собу. „Не“, рекао је. „То је таква болест. Мождани удар је само почетак смрти“. Трудио се да јој се насмеши. „Ваш супруг је пијаниста, а они најтеже подносе оваква стања“. Застао је и пољубио

јој је руке.

Он се зове Марко. Данас су његова Рајна и он цео дан уређивали двориште. Немају много тога заједничког, осим, можда, љубави према слободи, сновима, жеље да изађу из себе... Он обожава цвеће. Она га ни не познаје. Док јој показује како се секу прецветале руже, нада се да га иза зида који дели два дворишта слуша она друга жена. Осећа како лебди у врховима дрвећа, како су јој прсти меки. Сигуран је да би она знала како да одстрани прецветале цветове и како би лако дисала при томе, иако би дан био врео. И да та жена сваког уме да насмеши, веровао је. Да сваком буде дадиља и песник и рајска птица, све скупљено у једној особи и на истом месту. Мало ли је, у овом заморном животу?

Ова друга Рајна је сликарка. Када је први пут ушла у његово двориште била је одушевљена. Прво што је приметила то је пркос. Његова башта је била светилиште овог цвета. У бар двадесетак расцветаних боја, како је рекла. Та мала бића воле топло сунце. Неограничену искреност, и то је казала. За њу су цветови били жива створења. Дивила се расутим и срећним петунијама, њиховим љубичастим или црвеним очима, цинијама са жутим и наранџастим тоновима од почетка лета до раних мразева. И, наравно, ружама, налик на црвене ласте, или жути лак на ноктима, заносне и романтичне. Његова Рајна ништа од тога није примећивала. Она је волела само да лети, тражила од њега да гледа њено лице, да га тражи над собом, под собом, или између. Они су пријатељи са успутним задовољствима. Она је леопард међу животињама. Он улови и мучи животињу до смрти. Тако ју је осећао, понекад. То га је ужасавало.

Једне ноћи сањао је да су он и педесетогодишња Рајна живели заједно у селу Курон у Италији. Били су двадесетогодишњаци. Имали су неколико оваца које су музли и правили сир. Године 1950. више од 160 домова је потопљено да би се саградила брана и спојила два оближња језера. Становништво је, углавном, расељено. Тако су се и он и Рајна растали. Она је остала да слика воденим бојама језеро Резија и црквени звоник потопљеног села који је израћао из његових вода, он се посветио информационам технологијама и од првог зарађеног новца купио кућу на селу. Она је дошла за њим, мислио је, али љута и остарела, јер ју је оставио, јер га је чекала сваки дан и ноћ над таласима језера. Тако је осећао и убрао је један цвет и хтео је да јој га преда, али она се одселила.

Педесетогодишња Рајна је купила себи кућу у другој улици. Мирнијој, како је рекла. „Такав је живот“, правдала се. Окречила ју је у боју кајсије. Прозоре је украсила жутим завесама са рајским птицама. Сваки дан су се могли чути ударци ашова и мотике о земљу, учила је да копа, сеје, сади, желела је да има башту. Сматрала је да је то исто као привити шал око себе. Марко је био љут. Први пут се поистоветио са комшијом. Раздражило га је што је та жена оставила Николу, што је ноћ проводила недалеко од тог човека, остављајући га усамљеног, болног, а током дана је долазила, доносећи колаче које је испекла, или остајући да нешто скува, да му нешто помогне. Временом је одустала од баште. Неочекивано, удала се за једног мештанина без страха,

наименованог за сеоског добошара, атрактивног и интересантног, који је десет година провео на острвској држави по имену Малта. Рекао јој је и да је тамо стекао пензију, али недовољну да би и њу водио са собом, а дужан је био бар шест месеци годишње да проведе у тој острвској држави, где је имао и пет синова.

Марка би у размишљањима о педесетогодишњој жени тргнула његова Рајна, не марећи за оно што говори, што устаје у зору, љуља се у љуљашци, или се спушта до воћњака, где би по мрклом мраку брао некубрескву или кајсију. Које је осликала педесетогодишња Рајна. Док јој је прозор био отворен и док је оног који је не слуша и не гледа додиривала босим ногама испод стола. „Такав је живот“, мислио је.

РЕКА

Спаковала сам купаћи костим у ташну, пешкир, воду, мало воћа. Он није понео ништа. Само ташницу коју је донео из Београда, јутрос. Не знам од куда ми идеја да одемо на Дунав, али, ваљда је то било најсврсисходније, нисам знала шта са њим да радим. Било је претопло, нисам га познавала да бих га водила у стан, нисмо могли да пијемо н-то пиће у кафићу испод моје зграде. И, тако, одлучисмо да одемо на Дунав. Није далеко, идеја му се допала.

Уствари, требало је да будем на неком другом месту, на путу или већ у Бањи, муж ми је био болестан, тешко. Али, то ми је већ досадило, сваки викенд сам проводила у Бањи. Знали смо да му нема лека, и он и ја. Поред његовог кревета лежао је један млађи човек, са огромном раном на леђима. Од лежања. Нису га добро лечили у болници у којој је био, такву рану сам видела први пут и згрозила сам се. Увек када бих погледала у његовом правцу, седећи на столицу крај мужа који ме је једва гледао, видела бих, у ствари, то живо месо, отворено. Али је зато његова жена била стално поред њега. Изнајмила је собу у Бањи, да би му се наша, да би му помагала. Брисала га је, читала му је, правила му је друштво. И тако, месецима. Тежак је опоравак од можданог удара. Али, ни том човеку лека није било. Она се чудила, разговарала је са мном о томе. Ја сам ћутала. Или сам јој говорила да буде истрајна, никад се не зна.

Понекад сам се враћала са докторком која је радила у Бањи у Нови Сад. Причале смо, уопштено. Рекла ми је да ту врсту болести најгоре подносе пијанисти. Не могу да се помире са тим да никада више неће користити прсте, да неће свирати. Човек са раном није био пијаниста. Он и жена су били пресрећни када су чули да ће их пустити за Славу кући. Данима су причали о томе, да иду кући.

Мој муж није тражио да се врати у стан. Само је лежао и гледао у плафон, плавим очима. Једном сам га фотографисала. Смешила сам му се при том. Он ме је озбиљно питао: „И ти ћеш то после да гледаш?“ Тај дан сам остала дуго у Бањи. Изашла сам до продавнице и мало да прошетам, и, у међувремену, дошли су по мог мужа, ради следеће терапије. Знала сам где су га одвезли, па сам отишла до њега. Он је

седео у друштву физиотерапеута и слагао коцке разних боја. Док је пацијент поред њега то нехајно радио, мој муж је био сконцентрисан, дисциплинован, уредан, ни једна коцка му није пала. Увек је такав био. Одговоран, савестан, диван човек. Али, разбеснео се када ме је видео у вратима. Отерао ме је.

Овај човек с којим ходам Булеваром је мој љубавник. Или би, бар, желео то да буде. Има пар покварених зуба. Ставља ми руку на раме, док разговарамо. Стојимо пред пекаром на сунцу. Предлажем да купимо нешто од пецива, требаће нам, уколико огладнимо. Нема ништа против, остаје да стоји на улици, док ја купујем хељдине кроасане са сиром. И кукурузне штапиће и јогурт, додацује ми. Гледам шару на дрвеној тезги и допуњујем поруцбину. Излазим у топао летњи дан. Он ме прихвата, сада око струка. Ходамо, у сусрет сунцобранима кафића на тротоару, кукастим, великим, између којих ме он ломи, желећи да ме пољуби. Кажем, ово је Нови Сад, овде се људи не љубе на улици. Он се смеје, у Београду је све другачије. Верујем.

Помогао ми је да сиђем низ падину до реке. Увлачимо се у шумицу поред Дунава, углавном су све плаже заузете. Прија ми шетња. Он ме дира, руком на којој се злати бурма, испод струка, рони, комад по комад, по мом телу, у ходу. Не заустављам га. Усредсредила сам се на тражење најбољег места на које би могли да одложимо ствари. Трбушасте патке пливају у води, која је тамна и дубока. Њему се то не допада, приступ Дунаву је блатњав, каже. Осим тога, недостаје му пиво. Како се нисам сетила да купим пиво, понавља, неколико пута. „Па, можеш и сам да изађеш из шумице и одеш до најближе продавнице, није то далеко“, кажем. Он неће без мене. На крају, поред неког дрвета, испод тамноплавог неба, разастиремо мој велики пешкир, са снежнобелим тракама. Он седа на њега, прихвата се хране, мало пецива баца у воду, према паткама. Каже, доста је муљевит прилаз, погледаће даље. И одлази.

Мој муж зна да мислим на њега. Прошли пут када сам ишла у Бању путовала сам тамо и назад цео дан. Променила сам три превозна средства у једном правцу. Немамо аутомобил, продали смо га, он више не вози, а ја никада нисам била возач. На путу до њега видела сам како се сунце диже у пољу; рубље, разастрто, попут малих и великих облака, у двориштима кућа; децу, у сред белих љиљана и каранфила; спуштене завесе; стазе, тротоаре, путеве, којима хита неки свет, жут, или светлосив, својим послом.

Знам да сам била његов извор живота. Његова тишина. Његово кликтање. Док је трајало. Али тога одавно нема више. Живимо одвојено, у два различита града. Између нас је пукотина, као у небу. Али, ја сам, ипак, његова жена. Када га не би било, можда би било лакше, мислим. Та путовања могу да трају још месецима, па онда, опет, брига, где га сместити, ко ће бринуту о њему...? „Еј“, враћа се мој пријатељ. „Нашао сам боље место, хајде, купи ствари“. Ја лежим, није ми до померања. Он седа поред мене, у моменту ми подиже хаљину. „Ти бријеш длачице?“, изненађено, каже. „Само на препонама“, одговарам. „Ја волим природно.“ Онај пре њега је желео да се кроз обријем, мислим. Послушно се дижем, скупљам ствари, ослушкујем и чујем само мртво таласање реке.

Драгиња РАМАДАНСКИ

*КРАТКОЕ РАЗМИШЉЕНИЈЕ О ЈЕЗИЦИМА
ПРИЧТИ ЈОВАНА МУШКАТИРОВИЋА*

*Знам, моја уста су гробље предака спуштених у речи као у ћивот.
Милорад Павић, Епитаф*

Већ и сама помисао да се синак диштриктског камералисте Лазара Мушкатиновића будио уз пијачну вреву и грлато аласко довикивање, много обећава. Пре свега језички меланж, који смо данас склони да пречујемо, заборавивши на ондашње, природно вишејезичне људе, који суживели у разликама. Њихова речкања беху – сусрети, а не сукоби? Знаковита је чињеница да родне куће Јована Мушкатиновића у Сенти више нема, да њени звуци и мириси постоје само у прозрочним, ваздушастим обрисима фатаморгане, када се меланхоличном пролазнику свашта причиња. И од тога је тужније да ми заправо не знамо ни када је тачно рођен, ни које школе је изучио у родном граду. Вучемо прстом по старим катастарским и пореским књигама, пошто су матрикуле и школски дневници неповратно нестали у вихору буна, ратова и револуција. Можемо до миље воље да домишљамо Јованове врлудаве виртуелне маршруте.

Једна од штација је Пожунски Лицеј филозофско-теолошко-правничког смера, где је наш врли јуноша с одличјем дипломирао, да би кренуо да вандрује славним угарским краљевством. А затим му се губи сваки траг. И опет нам у слуху одзвања језичка мешавина, налик оној са сенћанског Рибарског трга, изнад кофа са свеже изловљеним раковима и рибама. Пред нашим очима је већ нојзацки јурист, у својим раним тридесетим, са шареном клијентелом и титулом заклетог адвоката (до које је, од дана полагања цензуре 1773. „здрави“ држао: градски принципали оценили су да је његово правничко искуство поуздано). И тако редом: фишкар фрушкогорских манастира, свих дванаест на броју, па саветник духовног суда у Сремским Карловцима. Коначно га видимо и као члана званичне делегације Карловачког магистрата, са мисијом у Бечу, да испослуже прелазак војног кумунитета у слободни краљевски град. Ту се сусрео са Доситејем Обрадовићем и Атанасијем Димитријевићем

Секерешом, који су га охрабрили у његовим књижевним замислима, а канда га и помало смели. Јер када је, након годину дана избивања, пред градским властима ваљало положити рачуна о учињеном, салдо је био нула. Наступио је инфамни период Мушкатиновићевог живота, који је безмало подразумевао и забрану његовог адвоцирања.

Наредних тридесетак година ова робусна, предузимљива, па и конфликтна персона¹ живи и ради у Пешти, са титулом градског сенатора (још дуго се увређено дописујући са градским првацима Неопланте). У међувремену се оженио, стекао породицу, написао дело о штетности прекомерног празновања црквених празника, што малтене одузимају половину сваке календарске године сељаку, занатлији и трговцу. То беше храбра књижица, која се саодносила са једним новим, нелицемерним погледом на овоземаљску добробит, а не са, од власти наметнутом, непопуларном црквеном реформом. Друго по реду, двојезично делце предугог наслова, разматра могућност доспевања квалитетног меса (претежно говедине, јагњетине и рибе) на трпезу угарских грађана. Хтели бисмо да верујемо да се нашем реформатору свеколиког угарског јеловника, док га је писао, однекуд причињало и мукаље говеда са муљевитог тиског појила (призор који је обележио и младост оне што исписује ове редове).

Трећи Мушкатиновићев наслов, коме смо и посветили ово писаније, повезан је с подвигом сакупљања, бележења и објављивања пословица, и гласи једнако дуго и прециозно². Посебно нас привлачи његова чудна главна одредница: *причте*, која нас води у општесловенску старину. Све до данас то је у српском језику уникатна реч, која обликом подсећа како на српске *приче* тако и на руске *притче* (од глагола приткнутъ – дометнути, назив за библијске параболе). Пословице одиста често настају из прича, из неког чудног случаја, казуса, па и историјског догађаја. Склони смо да верујемо да би се ова интригантна малоруска пермутација т и ч можда би се

¹Позната су нам за сада три Мушкатиновићева званична портрета, укључујући и онај словесни, из приче „Анђео са наочарима“ Милорада Павића (премијерно објављене 1976, у збирци Коњи Светога Марка): „Човек малих злих очију које су немилосрдно стесниле његов повијени нос и стариле брже од безазленог, потпуно незлобивога лица на које су биле осуђене. Имао је високи крути оковратник и уши су почивале на њему као допола оздо засечене, а на нос је тако шиштао као да је у соби пристављен био чајник. Пошто је био представљен као ‘наш драги једноплеменик права слишатељ Јоан от Мушкатинових из Сенте у Бачкој’, непознати је закорачио ка госту и при том је ногу малко бацао, као да хоће у ходу да смакне леву ципелу“ (Павић, 1994, 80). Амбијент је бечки, али антураж посвема руски: нашем јунаку друштво прави риђи руски хрт и шиштави самовар, а маниром цифрастог ходања подсећа на првог руског предузетника, Чичикова, из пера Николаја Гогоља. Јесте, знамо и за бакрорезани портрет Готфрида Прикснера из 1800-их. А знаћемо и за скулптурални, чије откривање нам ускоро предстоји, „маром и даром“ једног престоничког вајара, старином из Потиског крунског диштрикта.

²Мушкатиновић Јован, *Причте* илити по простому пословице тјемже сентенције илити рјеченија, прво издање, Беч, 1787; друго издање, Будим, 1807.

могла објаснити неким културолошки релевантним упливом.³

Није без разлога новосадски професор Боровоје Маринковић на чело своје књиге *Заборањени братственици по перу*, објављене 2008. године, ставио подужи есеј „Јован Мушкатиновић – будитељ грађанске свести код Срба у VXIII столећу“ (први пут објављен још 1966). Истакавши улогу Мушкатиновића у српском ауфкларунгу под Хабзбурзима, он износи прекретничку и инспиративну претпоставку: да сакупљач и издавач *Причти* није био човек без ауторских компетенција, да *Причте* сведоче о важном и сложеном послу антологичара, штоодабира дела која одговарају његовом погледу на свет, према сопственим мерилима. Штавише, има ту и личних (о) сећања, изума и творевина, микроесеја и пространих и полемичких коментара⁴. *Причте* су и „педагошки трактат, и мислилачка

³Можда је преузета на таласу досељавања Русина/Украјинаца у ове крајеве, започетог 1745. године, када су коморске власти склопиле уговор са првом приспелом групом. Досељавање је временом интензивирано, у места као што су Ђурђево, Врбас, Нови Сад, Шид. Независно од вероисповести, хабзбуршке власти су ове досељенике, као и остале Источне Словене, егзонимски називале «Рутенима» (лат. *Rutheni*). У озрачје ове речи доспева и Григорије Сковорода (1722-1794), лутајући философ козачког барока, чији рукописи су налазили пута како до резиденција племства и свештенства. Писао је дидактичке повести, басне, апофтегме. Боравио је у Словачкој и Мађарској (токајско Потисје), при капели руског конзулата, и засигурно тамо расуо своју усмену, односно рукописно умножавану продукцију. Наравно, питање језика његових дела је дискутабилно, језичка ситуација у 18. веку доста је компликована. Можемо рећи да је то мешавина руског и црквенословенског, у којој постоји велика количина украјинизама. Лепо је замишљати да су се двојица умника могли срести, да је Мушкатиновић у својој библиотеци ушчувао понеку фабулу Сковороде, да је почем прочитао неку „нежну изреку“ овог мистичара и песника. Штавише, и Сковорода је могао читати Мушкатиновића. Сковорода је био учитељ Емануилу Козачинском, а овај је пак учитељевао у овим крајевима. Међу његовим ученицима је и кијевски семинарист те московски свршени богослов Јован Рајић, будући монах манастира Ковиљ и потоњи крупни историчар. И он је могао до Мушкатиновића пренети ову необичну, пустиловну реч. Треба рећи још нешто. Преводилачки ставови Сковороде изражени у трактату „Како преводити ауторе на матерњи језик“ („Vertendi quomodo auctores in vernaculum“) примењиви су и на дисеминацију пословица: он разликује преводиоца и тумача, буквални превод и слободну интерпретацију. „Преводилац ставља једну реч у уста друге, као зуб у уста, док тумач, попут нежне хранитељке, ставља у уста свом штићенику сажвакани хлеб и сок мудрости“. Увиди Сковороде поклапају се са најауторитарнијим транслатолошким ставовима, па и оним из пера филозофа Валтера Бенјамина („Преводиочев задатак“, из 1922. године). Мада у *Причтама* има изванредних примера међујезичких пословичних еквивалената, који потврђују бриљантну трансформативну моћ језика као таквог, не може се сакрити да Мушкатиновић није увек на висини овог задатка.

⁴Као израз најинтимнијих фамилијарних вредности аутора доживљавамо

хрестоматија, и философски спис, и социолошка студија, и много тога још, оне су и књижевно дело писано на добром народном језику и етички документ о етичкој снази нашег народа и врлинама његове душе“ тврди професор. Не само врлинама, додајемо ми, већ и манама, баш као у свакој доброј књижевности.⁵

Мушкатиновић по правилу помиње сталез: трговачка, лекарска, пуштахијска, херсуска, простачка, нпр. *Нема очевине без крчевине (земљеделцев пословица)* и покрајину из којих пословице потичу: сербијанска, бачка, далмацијанска, босанка, херцеговачка, личанска. На основу пословица које су приписане одређеном занимању односно регији, можемо из прве руке упознати морални кодекс одређених занимања, односно имагололошку представу о иностраном, другојачијем.

запис: Брак без деце онако је као дан без сунца баш као и наук о честитости, добивен од рођеног оца: Ако не можемо бити леви, богати и мудри као што желимо, добри можемо бити. – Ово је дражајшег родитеља мојега Лазара Мушкатиновића свјатиј мени совјет био а сада буди вама јуност сербска!

⁵Често оптуживан за меркантилност, Мушкатиновић тражи и налази алиби у „труцирању“ хипокризији моралног чистунства. Ту мислимо, рецимо, на његову парадоксалну одбрану среброљубља, чак и по цену опонирања јеванђеоским труизмима, а у корист менталног здравља овоземаљског човека: Среброљубије има у себи три добра: што задржава од пијанства, игре (коцке) и свакога раскошија. Има још таквих обрта. Ко ме бог да власт онеме и памет (али искуство је показало да је фалишна). Оваква игривост досеже и до актуелнополитичке алузивности. Лажљив човек рано или доцкан увек је себи шкодљив (ово исто може се рећи и за већа содружества). Смелост критике је управо ексцесна. Постоји мишљење да је Мушкатиновић не само антиклерикалнинећ и антирелигиозни мислилац. У многим пословицама он нема обзира према црквеним личностима. Узгред, на портретима се види да су и Доситеј и Мушкатиновић бријали браду и бркове. Ласно их је замислити насмејуљене над пословицама: Да толико имаш памети као браде у добри час; *Гладан и патријарх хлеба* ће украсти; Буди, попе, човек; Виноград не иште молитве него мотике; Ни Божји се гроб бадава не чува; Ласно је с пуним трбухом пост хвалити. Претпоставка (одвећ) људских преференција Спаситеља недри пресмелу тврдњу: Није ради Лазара него ради Марте, па и посве богохулну пародичну персифлажу: Блажени измицајушчи јако ти убјегнут. Чак и у Вуковим пословицама је више обзира према свештенству (коначно, збирка му је први пут штампана с дозволом владике Петра Другог Петровића Његоша на Цетињу, а и држао је до пренумераната међу свештенством као и до каквог-таквог савеза са Стратимировићем). Код Мушкатиновића се не прашта ни представницима власти: Ко се на господском послу прекине не ваља му звонити. Посебно су занимљиве пословице из правничке праксе (Где марјашки звече, филозофи муче), које сведоче о ћифгинском менталитету маловарошких парничара. А тек колико је јеткости у пословици: Звонити не умем, а престати не смем. Применимо ли је на списатељско умеће, које осим личне вокације претпоставља и тежно трагање за смислом постојања, та јеткост постаје шат аутопоетичка. На књижевном пољу ваља истрајати, према својим ма и скромним снагама. Мушкатиновићева (само)свест о сопственом дару, баш као и његова културтрегерска мисија, заиста није безначајна.

Има доста изразито бачких пословица (*Где је слама, ту је и слава (бачка); Банат и Бачка кад роде целу Маџарску заране, али кад Банат и Бачка загладне целе Маџарске кошеве испразне. Зашто? Чрез пост. Јербо један восточнога закона човек више леба изе нежели друга три; Гори му глава као футошком кнезу; Господско је обећати, а паорско држати; Добио баш као цар на Сенти. Ова је баталија била 1697. от које је пословица произашла; Сваки братац себи за ужитак а Крајини шипак. (Потиска) Пословица при разоренији Крајине, у лето 1751. произишла. А у Евангелију овако вели: *Всјакое царство во своја вси разделено разоритсја*). Ипак су претежније, суштаственије пословице из динарских крајева *Свака бака под свој котао пуше (личанска); Седи с миром и мани се врага, нит га дирај нит му тражи трага (србианска)*, и наравно, оне стране, код којих је наглашено из ког су народа: да ли је изворна пословица латинска, немачка, мађарска, руска, енглеска, француска, шпанска, шлеска, словачка.*

Сагласно констатацији Анице Шаулић, „траг миграције још је био свеж“, те су говорници из Јужне Угарске сачували „многе особине чисто херцеговачког наречја, а усто богатство израза, фигуративност, стил и слик, нарочито леонински, асонанцију, алитерацију, метафоре, антитезе и друге карактеристичне црте нашег пословичког говора“. (Шаулић, 1955, 245). Турцизми су посебна тема (алвалук, ашчија, беговац, чувалдуз, јатак). Пословицу: *Ушао јоктур у кесу (потрошио се новац)* одредио је Мушкатиновић као „полутурску“.

А можда су коњи из ових пословица домаћи, завичајни, амошњи? Јер у питању је својеврсно уважавање скрајнутих вредности, које не парадирaju по ристалиштима, већ кипте суспрегнутом снагом: *Добар се коњ и у штали нађе*. И истинољубиви свирацје можебитни Сенћанин: *Кад хегедуш правду свира, гудало га по носу удара*. Нешто од овдашњих предела засигурно је упловило у ову антологију. Можда баш и оно меломанско: *Ласно је у рити у карабу свирати* (врста свирале, обично направљена од трске). Или шаљиво, кибицерско: *Фришак као рак. Фришак и здрав као риба*.

Има ту и немалих маритимних изненађења. Рецимо: *Ко се не зна богу молити, нека иде на море*. У смислу, тамо ће научити, од великог страха. Или ново острвце другости: *Јешче није изгубио тремонтину. Тј. није се смео*. Није тешко објаснити такву језичку проходност, да приморски северац запуше у Потисју. Било је граничара и у Далмацији, ускоци су се на отвореном мору равнали по разним адриатичким ветровима. А и не треба ићи тако далеко. Придошлице са таквим фијуком у ушима стизале су овамо из Шпаније, Италије, Немачке, Француске, у време многобројних терезијанских колонизација. Не заборавља језик *тремонтину*, чак и када је његовог носиоца одавно покосила овдашња ритска бољетица, оставивши худом потомству тек егзотично презиме. Да поменем макар једно, али вредно, што сија као цекин у трави: Русо (Rousseau).

Узгред буди речено, у лесу насипаархеолози и данас наилазена стране кованице, са монограмима нетом збачених владара, као и на излизане кубикашке амајлије.

Иста ружа ветрова (Венеција, Дубровник, Котор, Панонија), трагом соли и свеколиког српства, одјекнула је и код нашег књижевног алхемичара, Милорада Павића, и пре његовог физичког рођења: можда баш у песмама његовог наводног пештанског претка из Мушкатијевићевог времена. Можда је још тада успостављена ова тајновита трајекторија? Павић је можебити прокријумчарио кладенац језичког блага, преузевши управо од Мушкатијевића апофтегматски, гномски израз, почесто елиптичан, сродан прећуткивању. Сетимо се његових у причте развијених духовитих поређења, која нису друго до продори у нарав језика, што у себи запрема васцели свет, у Реч која може постати тело.

Колико је само храбрости требало да се у *Причтама*, под бројем 1052, ушчува једна једина реч: Ноћник. Било је за очекивати да се Вук, наш сугуби језички лучоноша, одазове у мрклини овог ненадног сусрета с Речју. Очаран њеном барокно-закучастом путањом, растуmacherи је у свом *Рјечнику као птицу ноћницу и ноћни ветар, ventus nocturus*. Што фијуче, тиштећи усамљеног путника. Или ноћобдију што обилази град и труби у свој рог, растерујући ноћне авети. Окренемо ли се зори, то ће уједно значити и зору модерног човечанства.

Да се није баш у овој речи заметнула и Павићева прва збирка песама *Палимпсести* (1967)? Можда и родослов Павићевог шешира од рибље коже може да се огледне у Мушкатијевићевој штедљивој рибопусној кулинаруји? А упутство о читању Хазарског речника (на пун и празан стомак) да постане травестирана просветитељска натукница, штовређа отмен укуса здраворазумским аршином, пошто су поукидани многи средњовековни постови.⁶ Имајући пред собом

⁶Наше баке су целог живота говориле целомудрено „Иди у першун“, јамачно подразумевајући пуни облик ове Мушкатијевићеве пословице. Нећемо их овде наводити, мада смо их учили двадесетак. Вук је у уводу своје колекције српских пословица нагласио да је од „покојног Мушкатијевића“ узео само оне за које је слушао да се и по народу говоре“ и за које „нико не може рећи да су срамотне“. Обе ове ограде можемо ставити под сумњу. Вук је чак с посебним гуштом сакупљао ласцивнупословицу продукцију, коју су руски књижевни експерти означавали шифрованим жанровском ознаком: заветне пословице). Шта више, комотна павићевска скатологија задобија залеђину у пословичкој безобразности причте, којој не може нико ништа. Управо такве (ниске, духовите) гноме, што сидре неухватљиве (високе, духовне) смислове, роје се у Павићевом опусу. И вазда на позадини сраза једносмерног просветитељског рационализма са ветропирастом, змијуљавом спиралом безобалног, разобрученог барока. Ако ћемо право, није само Доситеј располагао очима ума и очима срца, које је покушавао да помири (према причи Анђео с наочарима). То је судбина сваког човека, и човечанства у целини. Управо та врста „опасности“ тематизована је и у позној Павићевој причи *Стаклени пуж*, када се предмет недокучиве лепоте инструментализује у паклену машину. Ни Павићев ученик, „светски писац који живи и ради у Србији, на адреси познатој само органима гоњења“, др

Мушкатиновићеву паремнографску мапу језичкога српства, Павић је, као и многи словесници пре њега, Мушкатиновићеву задужбину сакрио у бездно фигуре прећуткивања...

О том драгоценом луку, од ефемерног документалистичког записа дометафоре уписане у вечност, могу сведочити многе од ових пословица, задобивши нови живот у сфери анонимне интертекстуалности. Нека истраживања са корпусом тако преображених пословица повезују и гномске минијатуре расуте по Његошевом уметничком опусу, као и један упечатљивимоментум Мажуранићевог певао *Смаил аги Ченгићу* (поглавље о одбеглом Турчину Новици, кога чека покрштавање у мисији освете оца, насловљено је са „Ноћник“). Сижејна клица Змај Јовине шаљиве игре „Шаран“ се можебитно крије управо у *Причтама*. Да је тај кладенац постао опште добро за сва времена, сведочи и један сасвим скорашњи пример. У листу *Политика* од 12. новембра 2022. године Бошко Ломовић у чланку „Украси народног говора“, објављује „незаписане“ пословице, са жељом да их сачува од заборавља. „Сакупио сам их узгред, радећи друге послове“ вели он, свестан да оних 7000 пословца и изрека које је сакупио Вук ваља надопуњавати и у доба дигиталне револуције. Име Мушкатиновића није поменуто, премда је приметан број тих пословица премијерно записан („како ми која на памет дође“) баш у оној „особитој хартији“ коју је Мушкатиновић „сашио“, с намером да је изда на ползу јединојазичников“, пре више од два века.

Пословица, међутим, проналази начина да преживи сва заташкавања и порицања. Суштина њеног учинка и јесте да не зна за изузетке, од ње нико не може умаћи. Руски писац Владимир Даљ своју колекцију пословица снабдео је, стога, упозоравајућим мотом: *Пословица несудима*. Пословица не подлеже суду. Највише што можемо учинити је, опет сагласно једној метапословици илити пословици о пословици, да не говорим сваку пословицу пред сваким. *Не всякая пословица при всяком молвится*.

На лажни морал понеке, етички ригидне и искључиве пословице указао је и велики иконокласт руске културе, А. С. Пушкин: *Нравственные поговорки бывают удивительно полезны в тех случаях, когда мы от себя мало что можем выдумать себе в оправдание*. У преводу на српски: Моралистичке изреке су изненађујуће корисне — у случајевима када се сами мало чега можемо сетити у своје оправдање.

Сава Дамјанов, својим одавно распродатим *Гражданским еротиком* (1987) и раблезијанским *Причкама* (1994), не крије посвемашни „мушкатиришки“ уплив, уједно потврђујући надвремену привлачност голицавих штива (ремек-делца као каламбурске преметаљке извесних причти).

У посвети првом издању *Причти* (Беч, 1787), са адресацијама Сину и Читаоцу, Јован Мушкатиновић изриком помиње „дражајшег првенца“ Петра Мушкатиновича, а у самом тексту још двојицу синова, Пају и Јоцу (Павла и Јована). Петар је тада имао 13 година, да би доцније постао адвокат, и умро у тридесетој години. Лукијан Мушички му је том тужном приликом посветио оду.

Сакупљање пословица у једну књигу сводило се, по свој прилици, колико на просветитељске толико и на васпитне циљеве спрам поодраслог потомства и васколике српске јуности.

„Читајући њу, многа красна правила искуством потвержена за живот научићеш, при том многа својства силе и краснорјечија нашег српскога језика добићеш“.

У очима брижног оца, мерило оптималне културне спреме једног младог човека свога доба, управо је владање страним језицима, односно познавање страних култура.

„Мало је српске деце, која су од колевке ома почели двома језици беседити, као што си то покрај матерњег и немачким. По ових попеченије је моје било да основаније у латинском положиш, о којему такођер добре си поступке учинио. Ове дакле, четрнаесте твоје године, ако добро, покрај други школски наука, мађарски и четврти језик научиш, колика ће моја радост, а теби полза, дика и похвала бити!“

Имамо, дакле, добитни трилинг: латински, немачки и мађарски језик. То су језици универзалне, елитне и оближње европејске културе. Као и један, неименовани, пожељни, четврти језик.

Друго издање *Причти* (Будим, 1807) још упадљивије следи просветитељске задатке, не без уваженог менторства Доситеја Обрадовића. Првобитне 1662 пословице и 266 сентенција бивају допуњене са још око хиљаду, и подвргнуте симптоматичном мултикултурном премрежавању.⁷ Мотиви за то ново прегнуће („у седмом десетолетију утешавам се“) као да су намерно снижени и минимизовани. Овога пута отац породице, након две деценије, светује новопридошло потомство, синове Александра и Симеона, ћерке Јелисавету и Катинку, као и унучад Петра и Пулхерију, који су се нашли у узрасту када им следе савети шта ваља чинити а шта избегавати. Отац „њима посвештава ово делце“, пошто су му у међувремену прва тројица синова преминула („њих сам Божјом вољом изгубио“). Стасавају нова деца коју треба, по узору на Јова,

⁷Уз помоћ доброг духа нашег библиотекарства Петера Хајнермана, лако доспевамо до тог издања из Матичине електронске библиотеке. И, мада је аура изворног дизајна истински изазов за сваког тумача, стичемо утисак да постоји потреба и за осавремењеним, приређеним издањем, по узору на прве Причте. Тај репринт је трудом матичара Миодрага Матицког и Милорада Радевића, снабдевен и биобиблиографском белешком, интегралним текстом у осавремењеној транслитерација, азбучним списком личних имена, имена народа и земљописних назива, те појмовником и списком застарелих и страних речи.

волети и подизати баш као и ону благопочившу...

Уводећи у друго издање својих *Причти* и мудрости других народа, Мушкатиновић настоји да их приближи својим сународницима. „У том смислу оне су мање збирка српских народних пословица, а више програм националне еманципације која иде у смеру наднационалног“ (Ђорђевић, 2011, 111). Овај избор сведочи о космополитизму Мушкатиновића, који се није косио са његовим родољубљем. Није битно из које је ризнице благо, само да је на ползу народа.⁸

Мушкатиновић је, како је то приметила Аница Шаулић, сакупио и штампао своју збирку пословица пре политичког ослобођења нашег народа. Он је осетио значај народне мисли и језика, у времену док је један део народа робовао, а други био искоришћаван у војно-економске сврхе туђе царевине, која је функционисала по геслу *Divide et impera*, остајући при томе, и национално и социјално, критички и прогресивно позициониран. (Шаулић, 1955, 253).

У понуђеном корпусу читалац се сусреће са најстаријим и најутицајнијим, латинским слојем (који је у темељима свих европских флорилегија мудрости) као и потоњим, немачким и мађарским, који нису могли а да не обогате српски језички израз. Латинске пословице (њих 127) зацело су преузете ако баш и не из средњовековних антологија Еразма Ротердамског, а оно највећма из правничких компендија, баш као што су се немачке могле упити у протестантском Пожуну, Новом Саду, Бечу. Овом приликом нисмо их посебно анализирали.

Мађарске пословице могле су бити добра препорука за цензуру, али далеко од тога да је то њихова сврха у *Причтама*. Мушкатиновић Мађарску назива дражајшим отечеством, и уводи српски превод империјалне крилатице чувеног словачког педагога,

⁸На основни патос овог штива (да нам није толико потребна слика сопственог народа, колико умне поуке и правила опхођења, као есенција личног и колективног образовања) убрзо ће се обрушити критика Јернеја Копитара. Њему се није допало присуство страних пословица у друштву српских: за ту чудну смешу он користи израз „alles durcheinander“. У његовом писму Вуку стоји: „Поред народних приповедака требало би да објавите и чисто српску збирку пословица: не онако као код Мушкатиновића све збрда-здола, преведено се немачког, латинског, мађарског итд., већ само оне које се могу чути у српском народу“ (Караџић, Сабрана дела, Преписка I, 1988, 226). Радило се, наиме, о дијаметрално супротним принципима селекције језичког материјала. Почели су да дувају неки други ветрови. Брод српске културе узео је, неповратно, нови курс. Оно што се нашем просветитељу чинило важним, постајало је непривлачно. Следећи своје ексклузивистичке задатке, Вук је примењивао другачију поетику, окренувши се управо креирању слике за друге, доводећи сам жанр у сферу предроматичарске мисије, када пословица постаје не толико ризница „корисне мудрости“, колико „потврда могућности које нуди народни језик, (...) на којем је могуће изградити јединствену националну свест“ (Ђорђевић, 2011, 111).

историчара и педагога Матеја Бела (1684-1749), који је био узорит и као домољуб и као родољуб: *In Hungaria solum est vita, extra Hungariam etsi vita non est ita*. У Мађарској је само живот, изван ње ако је живот није такав.

Очито да је са мађарским пословичким корпусом остварена је непатворена интеркултуралност, па чак и немаркирана, неспозната језичка асимилација. Скоро сви истраживачи посветили су дужну пажњу енигматичној пословици Мути као кормош по сирку, која је чак и Вука очарала својим заумљем. Преузео ју је без икакве измене, снабдевши је упитним коментаром: *Ваља да је то некаква буба. У Војводству*.⁹ Често је на делу аутентична еквиваленција: иста мудрост, исто искуство, различитим, често и самородним средствима. Није обавезан траг контактеног преузимања, утицаја или превода, али је етичка порука иста: сведочи о типолошкој сличности људског искуства, о универзалности мерила добра и зла у свим друштвима,

⁹У првом издању *Причти* ове пословице нема, у другом је под словом М. Сличи јој пословица Мути као риба у плићаку, али само синтаксички. У својству поимениченог придева, написано као *kormos* (гарав), то би, трагом Вука, могао бити жијак, у семену сирка. Али који би био разлог за замену српског жијка мађарским кормошем? Осим тога у мађарској пословици (коју Мушкатиновић не помиње, па зацело и не познаје), тај инсект се помиње под својим именом, не као *kormos*: *Úgy élt, mint sziszikaborsóban/ Живео је као жијак у грашку*. Нема забележеног значења које би подупрло Вукову претпоставку. Можда је ипак нешто крупније? Као придев, па и поименичени, кормош иде уз мачку или пса тамног крзна. За то решење се zaloжио у својој студији Иштван Пот, „замеривши“ Вуку што не зна мађарски. То би убедљиво призвало лов на мишеве у амбару ако је у питању мачка, односно цуњање међу густим стабљикама сирка, ако је пас. Али ако се нешто односи на животињу као такву, у пословицама се редовно користи апелатив: пас или мачка: *Мути као пас без госе.. Изребрио се као пас из грожђа. Устумарао се као кучка по млечари. Купити мачку у цаку. Везати мачку о реп*. Отуда смо решили да наставимо потрагу, у домену друге могућности: да то није почем мађарски придев *körmös*, написан без дијакритичког знака (онај који има нокте), који у пренесеном смислу значи: склон крађи, лепљивих прстију (*körmösfigkő*)? Ту негде може се крити и мотивација колористичког упосебљења: у жаргонској употреби, кормош, наиме, може значити Цига. Та иначица је била разумљива за фолклорни идиом 18. века, који није знао за политичку коректност (док се данас, без имало слуха за нарав фолклорне типизације, из читанки избацују приче о Циганчету, као „штетни стереотипи“). Ако визелизујемо бескућника, што бежи из потрице кроз густ засад сирка, поставља се питање зашто је Мушкатиновић употребио мађарску реч? У свој избор је чак уврстио посве сазвучну пословицу: *Ако смо и црни, нисмо Цигани*. Да ли је у питању реликт неке изворне мађарске пословице (коју нисмо пронашли), или тек траг сенћанске мултилингвалности? Када се језици мешају без икакве уставе, уз пријатан осећај вишка, јер постоји могућност избора, шврљања по језичкој домаји. Ово је уважио чак и језички чистунац Вук, који 1836. године, са око хиљаду других, у *Народне српске пословице* преузима и ову, што се каже, на веру. Јер онај који мути и сам је мутан, нејасан, невидљив, неухватљив: кормош. За његово „хватање“ потребне су посебне јавке, мултикултурне и мултијезичне. Понека туђица „ради“ за неукроћену, неиспеглану експресивност сваког, па и уметничког израза.

уз живописну оригиналност изражајних средстава. Поменимо макар пронијско: *Прав је као уже у врећи*. Недогматски став нашег сакупљача види се и у томе, да једна до друге стоје пословице које се међусобно искључују: 1031. *Очима не ваља веровати*. 1032. *Очима више ваља веровати нежели ушима*. Чак ни повремено нужно зло „ни течног ни тачног“ Мушкатиновићев ад хок превода није им озбиљније наудио.¹⁰

Саставили смо за ову прилику еленхус (у Причтама дисперзивно распоређених) пословица снабдених напутком «мађарска». Приложили смо (у другом реду) и потоњу варијанту присутну код Вука, уколико постоји, као и варијанту из мађарских зборника, уколико се разликује од понуђене.

*Гди је много бабица, дете пропадне. A sok bába közöt a gyermek elvész.
Бе је много бабица, килава су ћеца. A sok bába közötelvész a gyerek.*

Гди су кола мудрости, онде двоја лудости. Ha okos botlik, nagyot botlik.

Okos ha botlik, igen nagyot botlik.

*Доброг је вина и киселица добра. A jó bornak még a sepreje is jó.
Ајо борцегер nélkül is enkel.*

*Дугој болести конач је мотика. Hosszú betegségnek vége a halál.
Hosszúbetegségnekhalál a vége.*

*За три дна Хон! Хон! Хон! а до смрти Јао! Јао! и Данас Хон! Хон! А
супра Ао! Ао!
Három napig dinom dánom, holtig való szánom, bánom.*

*Ласно је сироту исцелити али је мука оденути. Könnyű a szegényt
megcsúfolni, de nehéz megruházni.*

*Ласно је сироту уцвијелити — мучно је ођенути. Könnyű a szegényt
kicsúfolni, de nehéz megruházni.*

Мајка ћерку кара, снаји приговара. Ennek olvasák a levelet, te érts belőle.

Ћерку кара, снаши приговара.

¹⁰За анализу њихове вредности битан је концепт *преводивости* Валтера Бенјамина, сагласно комеживот оригинала достиже свој најзрелији стадијум управо у преводу. Али само под условом да превод није дослован, да преводилац „сопствени језик силовито покрене страном“. Трагом Бенјамина увиђамо да језици један другом, у суштини, нису страни — већ сродни. Сродни по ономе што желе да кажу. Отуда нам нимало не смета покоја билингвална па чак и трилингвална формулација: као да смо се нашли између више огледала што једно друго одражава, разметљиво умножавајући читалачку и говорничку компетентност (*Од мухе правити елефанта. Барбарити с комарцем слона илити елефанта. Кад хегедуш правду свира, гудало га по носу удара*).

Није добро с великом господом из једног чанка трешиње јести. Nem jó nagy urakkal (egy tálból) tseresznyét enni.

Паски дошло, паски и отишло. Ebül gyül szürdéknek, ebül kel elveszni. Паски живљео, паски и умро. (Пас био, паски прошао. Како дошло, онако и прошло).

Право реци пак гледај на утеци. Aki igazat mond letörök a feje. Право реци па гледај те утеци. Aki igazat mond, betörök a feje.

Сваки је човек човек, али није сваки поштен човек. Minden ember ember, de nem minden ember becsületes ember.

Туха вода брег пере. Lassu víz partot mos.

Уједа сесаде за уста. Ne szálj nyelvem, nem faj fejem. Уједа се сада за уста. Ne szólj nyelvem, nem faj fejem.

Што је год маца омацила, оно свако мишиће је ловило. Ebnek eb a fia. Што мачка окоти, то мишеве лови.

Ако је језички израз расплунут, нејасан, рогобатан, пред нама није пословица у употреби, већ неуспео, мртворођени покушај. За три дана хоп хоп хоп, а до смрти јао! јао! Ово дакако није преврели еквивалент, вредан памћења, и једва да је икада крочио на животну сцену. Буквални превод би гласио: Три дана се веселиш, а после се до гроба кајеш, а конгенијални еквивалент можда би могао бити Где си певао летос, певај и зимус.

Треба рећи да је Вук, вођен својим супериорним језичким осећањем, многе пословице преузете од Мушкатиновића редиговао (дотерао у лексичком, морфолошком, синтаксичком, односно еуфонијском, ритмичко-мелодијском смислу), што није мало важно за овај жанр: пре свега због памтљивости и одређеног језичког задовољства приликом умесне примене одређене пословице. Управо се у овој сфери Вук показао достојним максималистичких захтева, које је Валтер Бенјамин поставио, видећи у преводу средство за „нарастање језика” и „вечити даљи живот дела”. То се поготово односи на језик пословице, која *apriori* полаже право на трајност. Вук је често успевао да, у својој редакцији, клицу чистог језика из Мушкатиновићеве верзије «наведе на сазревање», спајајући верност и слободу.

Чини се да је у другом издању *Причти* онај пређе неименовани четврти језик из предговора првом издању добио свога носиоца. Да бисмо то и поткрепили, потребно је да се подробније разаберемо у занимљивом покушају промоције још једног, и то „росијског“, пословичког корпуса. Осим што се додирнуо са пишчевим

реминисценцијама на народну прошлост и савременост, он се увијено преплео и са жељеном будућношћу...

Било је то време славеносрпског језика, који се проширио у појединим круговима српских писаца и представника српске интелигенције у Хабзбуршкој монархији. Славеносрпски језик је био својеврсни одговор на прогоне Срба у Хабзбуршкој империји, и као такав је постао језик српске књижевности и образовања све до победе Вукових реформи. Разлика између руског и славеносрпског је дакако постојала (претежно у графизму). Са лингвистичког становишта радило се о мешавини руске редакције црвенословенског језика, руског књижевног језика „високог стила” и разговорног српског језика тог периода.

Аница Шаулић је приметила да је тридесетак руских пословица, за које она користи глагол „позајмити“, унесеновећ на првим страницама Причти. Њено објашњење гласи да је „можда тиме писац желео да препоручи своју књигу публици која је била навикла на књиге уношене из Русије“ (Шаулић, 1955, 244).

Узимајући, рекло би се насумично, по прегршт руских пословица на одређено слово, Мушкатировић је, међутим, стигао само до слова Ж.

Адамовы лета с начала света./ Ад сотворен, и Адам водружен./ Аз пью и квас, а увижу пиво, не пройду его мимо. / Ароматы от муки не избавляют.

Без грамматики не узнаешь и математики./ Берут завидки на чужие пожитки./ Били Фому за Еремину вину./ Благо плывучи помни бурю. / Ближняя родня: на одном солнце платье сушил. / Богатый в пир, убогий в мир./ Богат, как ильинский сот, а живет, как скот./ Богатому ребята, а убогому милые телята./ Богатство гинет, а нищета живет./ Богу – слава, а попу – каравай сала./ Бог весть, что в котоме есть: а ведому и тому, кто несет котому (из сказки)./ Бойся Вышнего – не говори лишнего!/ Болезнь человека не красит. / Брюхо – злодей: старого добра не помнит./ Бывала ль у тебя беда? Умирывала ль у тебя жена?/ Быль – что смола, а небыль – что вода.

Ваши речи в Евангелие писать, а наши и в азбуку (татарский пролог, коран) не годятся./ Видом орел, а умом тетерев./ Виновного Бог простит, а праведна цар пожалует. Виноватых прощают, а правых жалуют./ Во многом глаголанши несть спасения./ Временем fortuna обогатит, а другим и вовсе погубит.

Жена мужу пластырь, муж жене пастырь. Жenuшка душка любит мягкую подушку.

Ово је, у поређењу са латинским, мађарским и немачким корпусом, паремиолошки неутемељен и недоследан покушај, који је писац напрасно обуставио али не и избрисао. Ради се о огољеном прегнућу имплантације а не уочене, постојеће, корелације. Из

приложеног постаје јасно да су то дословни инокултурни цитати, преписани без превода или адаптација, а притом смештени у гнездо аутентичне мултикултурне традиције.¹¹Тај речити копи-пејст управо изостанком преводних и иних конкорданси, може значити да је Русија, и поред географске удаљености, вазда уписива у наш културолошки хоризонт, и језички толико блиска и сродна, да се и без превода можемо разумети (што није случај са остала три језика).¹²

На присуство Руса прва је указала Вида Зелена Љацка, која је у Прагу одбранила докторску досертацију о Мушкатиревићевом паремиографском делу. Било би веома пожељно остварити целовити увид у њу, а можда је и објавити. Из друге руке знамо да је Вида Зелена (удата за чувеног достојевисту Јевгенија Љацког, из редова беле емиграције) у дисертацији помињала утицај руског писца Иполита Богдановича (1744-1803). Зацело као стимулативан подстрек, не више, јер је овај аутор пословице презентовао у римованој стиховној форми (дистиси, катрени). С обзиром на славу Богдановича као аутора поеме „Душењка“ (слободни превод Лафонтеновог романа ЉубавПсихеје и Купидона), није искључено да је његова тротомна колекција ауторски обрађених пословица доспела до Мушкатиревића. То је питање за неко будуће истраживање. Вида Зелена, осим тога, овлаш помиње и могућност везе са пословичком продукцијом руског масонског писца, штампара и издавача Николаја Ивановича Новикова (1744-1818). У питању је неутемељена претпоставка, јер Новиковљева продукција, осим што је мала обимом (16 пословица) има пре свега сатиричну мисију. Сваку пословицу стављену у наслов (*Зиме и лету перемен нету; Малога пожалеешь да большее потеряешь; Замок для дурака, а печать для умного; Битому псу только плеть покажи; Близ царя близ смерти; Седина в бороду, а бес в ребро; Сиди у моря, жди погоды; Вперед не забегай, назад не отставай; Фортуна велика, да ума мало; Век живи, век учишь; В Риме был а папы не видал; Сиди у моря тихого, жди погоды топляя; Свое добро теряет а чужого желает; В полую воду за рекой не ночуй; Есть чего ждать, когда есть с кем жать; Женские прихоти не исполнишь*) Новиков пропраћа пространом, актуелном и ангажованом публицистичком разрадом. Ти текстови су

¹¹Мушкатиревић је по свој прилици имао пред собом неку руску антологију, којих је до краја 18. века било много у Русији. Осим рукописних зборника (поменимо онај В. Н. Татишчева, који се чува у Рукописном одељењу Руске академије наука), прве веће публиковане збирке саставили су А. Барсов (1770, 4281 пословица), Н. Курганов (1777, у оквиру свога Писмовника, 900 пословица), И. Богданович (1785, у стиху), Г. Громов (1798). Чак је и царица Катарина Велика издавала пословице.

¹²Сличан третман имају и словачке пословице, пресловљене у славеносрпско ћирилично писмо, дате без превода, лексички и морфолошки тек благо посрбљене, зацело као трибјут вишегодишњем ђаковању у Братислави. Више бита него сита (словачка). По правди бивамо мудрији (словачка). Кеди бисме сви пани боли, kdo би свиње чувал/пасол (словачка). Пријде и на пса мраз (веле Словаци). Јака матка, така Катка (неозначеног порекла, али јамачно словачка).

објављивани у подлистку његовог часописа *Московские ведомости* (*Городская и деревенская библиотека*, бр. 1, 2 и 4, 1782. године). Поменимо успут да је пословица *Близ царя, близ смерти* због критике тираније Катарине II потом постала крилатица декабристичког устанка 1825. године. Остали истраживачи, још од Копитаревог и Вуковог времена, овај крњи руски корпус по правилу заклањају речцом „итд.“ То „итд“ облик је понешто нервозног прећуткивања, које нас је и навело на нашу медитацију о речима, језицима, народима; на премеравање растојања између глагола пригрлити и одгурнути.

Постоји и неколико немаркирних русизама, што сведоче дубинској асимилацији (као рецимо код мађарског кормоша, хегедуша, елефанта), још из првог издања *Причти: Где ти је сокровишче, онде ти је и сердце. Ако је и гол ал је сокол. Порјадок је душа дела. Ушчедри мја да поју тја. Всјак человек лож, а и ми тож. Дјелатељ је мазде достоин*. Русизам се прокријумчарио и у пословицу *Било му је пробитачно, кано јарцу јубка* (руски: сукња). Баш као и у: *Погоду у дому треба дочекати* (*Tempestus domi est expectanda*). Занимљиво да се у српском језику овај корен сачувао само у негацији: непогода. Сличну појаву препознајемо и у пословицама: *Бунар у крај реке копати. Тј безумствовати; Бурја бурју стиза. Врачу исцелисја сам*.

Код пословице *Нема рода без јурода*, имамо опирање на ретку лексему, која се без руског културног и језичког контекста не може разумети: (ј)урод. Зацело је настала адаптацијом руске пословице *В семье не без урода*, али овде то није назначено. Ова реч надилази своје буквално значење – блесан, чужак, богаљ – задобијајући спасоносно озрачје „блаженог“, познато из црквене древности. Управо то семантичко поље већ је био припремио запис: *Мудра будала*.

Уз једну пословицу понуђен је мање или више еквивалентан превод: *Видом орел, а умом тетерев. Видом соко а гласом гавран*. Уз другу ефектна еквиваленција: *Вохромей, разумей: кого корят, а тебе в глаза говорят. Росијска*. То јест српски: *Мајка ћерку кара снаји приговара*.

Једна пословица (која на руском гласи: *До Св. духа держись кожуха, а по св. духе в том же кожухе*), дата је пак само у преводу на славеносрпски: *До Духу (Дуови) ходв кожуху, а по дусе в том кожусе*. Баш згодно да уочимо да су то одиста два различита језика.

Уз пословицу: *Аз пью и квас, а увижу пиво, не пройду его мимо*, није понуђен ни превод ни корелација, мада у првом издању *Причти* имамо вероватну смисаону филијацију: *Гди нема вина онде је добро и пиво*.

Код једне пословице смо успели да се сетимо могућег српског еквивалента, који би ту припадао. Ближняя родня: на одном солнце платье сушил. Моја мати и његова мати на једном се сунцу грејале.

У посматраном корпусу то, дакле, нису пословице на српском језику, а још мање српске пословице као код Вука, То су, да се послужимо досетком из нашег наслова, пословице на

„четвртом“, жељном, оптативном језику.¹³

Иза образине практичног пословног човека западњачког кова, крило сесложено животно искуство. Ружа је то ветрова што дувају од Млетака (*тремонтина*), па диљем Аустроугарске, Османске и Руске империје, час блиске час далеке, која је управо у 18. веку остварила битну културолошку размену с Рашанима (руски учитељи, руски буквари, руске сеобе, али и руски цареви, руски изасланици, руски конзули, руски генерали, руски шпијуни). Мушкатировић памћење својих *Причти* распростире до Косова поља, до Сенћанске битке, до развојачења границе, до сеоба у Русију. Ово последње подоста криптично, мада некако баш тада (1790) саставља и свој знаменити Пројекат за Темишварски сабор.¹⁴

¹³Ако ћемо право, било је још тих језичких спојница. За неке од њих је и Мушкатировић могао знати, неки су пак уследили незадуго након његове смрти. Иван Амбрововић, правник из Сомбора, 1808. преписује (преводи) грађу Мушкатировићевих Причти на латиничну „илиричку“ икавицу, наменивши је овдашњим Буњевцима и Шокцима. То дело под насловом *Proricsja i Narecesninja sa serbskog jezika na illiriski privedena, nadopunjena i sloxena, trudom i nastojanjem Ivana Ambrozovicha* објављено је у Пешти, 1808. године. Осим тога, глава чешког националног препорода, чувени слависта Јозеф Добровски (1753-1829) објављује опсежан преводни избор Причти на немачком (sic!), са припадајућим филолошким коментарима, у свом гласилу Слованказа 1815. годину. То нам говори да су савременици препознали незамењиву, откривалачку вредност Мушкатировићевог дела, на које се свако одазвао на свој начин...

¹⁴У завршном делу Нацрта српског меморандума врховној власти (у целини посвећеног опису српско-мађарских односа од најстаријих времена па до смрти цара Јосифа Другог), у контексту потврде српских привилегија и њиховог увођења у законске чланове Мађарског краљевства, Мушкатировић пише: „Осиромашене племените породице да се награде додељивањем нових добара, као и наследници оних чиновника који су овде остали и нису се иселили у Русију, када се по захтеву Члана 18 из 1741. године предузелo обједињавање свих крајина у једно тело (лат. *Reincorporatio Confiniorum*), што је и спроведено 1751. године, и зато су племићке курије особито у Дистрикту са ове стране Тисе добили, те да уживају старање и већим имањима се награде, будући да су њихови другови за себе и своје потомке код страног владара много већу срећу заслужили; зато би та штета по правди и правичности требало да им се надокнади.“ (Мушкатировић, 2019, 53) У Члану XXXV, у тачкама 8-9 наведеног Нацрта, свеједнако се апелује на поштовање првобитних и стечених привилегија, уз низ опомињућих дигресија: „Свако расцепкано царство на крају опусте, у складу са суровом библијском истином о судбини раздељеног народа, и то ће увек бити и у будућности тако, све док се народу овом не врате припадајућа права(...) Русији се диве цели свет због благостања које је постигла у овоме веку. Највећа заслуга за то припада Петру Великом и његовим достигнућима, која треба чувати као залог будућих успеха. По овим основама се не поступа ни са пораженим народима а камоли са неком другом и слободном нацијом (...); овај пример морао би тим пре да подражава краљ и народ мађарски, јер су и

Напрасно унапређен у књижевног јунака поменуте приче Милорада Павића (гласовити професор га, за дивно чудо, не помиње чак ни у регистру своје обимне књиге о српском 18. веку)¹⁵, Јован Мушкатировић је о неразмрсивом егзистенцијалном чвориштву српског политичког бића овако зборио:

„Тешко оном ко није царске вере, рече се, а ми два цара служимо, турскога и немцкога, распопућени, вере нисмо ниједнога. Пале нам вино и хлеб наш, неће ни име да нам помену, него нас позивају тако како знају да се нећемо одазвати. *На глави крушац нам врху...* – И Јован од Мушкатирових би избацивао изреку за изреком, мислећи тако у комадима туђих, и ко зна колико пута употребљених реченица, при чему би на крају увек усне увукао у уста као да хоће да их испљуне. А затим би их доиста и испљунуо: – Мао покој, а дуга туга... ‘Неприсаједињени папству’, тако нам у исправама и паспортима стоји. Зовемо се по ономе што нисмо, а не по ономе што јесмо. Па се чак на неутешну жалост нашу и униније, буде и одазовемо на то име. А није ни чудо: царствујући град Вијена, а ми му ни име не држимо к’о остали – за нас, тоје Беч. И то кирилически писмени пишемо! (...) Можемо само у капу да плачемо, а о књигама и труковању, ко ће и мислити...“ (Павић, 1994, 82)

Искорачивши напокон из нашег времеплова, увиђамо да је садашње време још нечитљивије од имперфектних, овешталих фолијаната. Мада су фигуре на шаховској плочи староставне и добро познате, ваља повући прави потез. Ево чему нас учи помало скептична, мудрост причти: Време се мења а и ми у њему. Победа је увек сумнителна. Всајак човек лож а и ми тож.

Не преостаје нам друго до да ово размишљеније о „четвртом језику“ подупремо још неколиким пословицама. Одабрали смо три: Речи треба мерити а не бројати. Во многом глаголанци нет спасенија. Дјелатељ је мазде достоин. И четврту, која се исто да применити на достопамјатнога Јоана од Мушкатирових: *Може се и у земуници велики муж родити.*

сами основани од првог и великог свога краља.“ (Мушкатировић, 2019, 69-70). Лавирајући између Беча и Будима, Мушкатировић је као народни првак заступао струју која ће, нажалост, за неких пола века бити трајно уздрмана. Ми, који смо у поседу потоњих сведочења о тој епоси, знамо да је истина слојевитија, да актуелна политика увек поједностављује ствари.

¹⁵У најновијој књизи повећеној датој епоси, коју је уредио проф. Никола Грдинић (*Encyclopedia Dositheana*, Културни центар Војводине „Милош Црњански“, Нови Сад, 2022), налази се чланак посвећен Доситејевом „соревноватељу“ и „љубезнику“ (сараднику и пријатељу), из пера др Сање Париповић Крчмар. Можемо рећи да и последња реч науке подржава мишљење угледног историчара српске књижевности, Јована Скерлића: да је Мушкатировић био „више просветитељ и идеолог него стваралац“, при томе „међу водећима који су се залагали за коегзистенцију Срба и Мађара“ (С.П.К., 2022, 341).

Литература

- Бенјамин, Валтер, „Преводиочев задатак“, с немачког превела Александра Бајазетов-Вучен <https://srodstvopoizboru.wordpress.com/2019/01/10/>
- Даль, Владимир Иванович, *Пословицы русского народа*, Государственное издательство худ. лит, Москва, 1957
- Encyclopedia Dositheana* (Никола Грдинић, гл. ур.), Културни центар Војводине „Милош Црњански“, Нови Сад, 2022
- Ђорђевић, Смиљана, „Пословица од практичне мудрости до слике „народног разума и карактера“, у: Јован Мушкатировић, *Причте или ти по простому пословице тјемже сентенције или ти рјеченија*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад-Београд, 2011 (стр. 109-122)
- Зелена-Љацка, Вида, „Јован Мушкатировић и Вук Стефановић Караџић“, Зборник Матице српске за славистику, књ. VI, 1974 (четврти део докторске дисертације: Вида Зелена, Јован Мушкатировић извори његових Причта и његови следбеници, одбрањене 1926. године у Прагу)
- Ковијанић, Ристо, *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*, Матица српска, Нови Сад, 1973
- Лалевић, Миодраг С. Мушкатировићеве „Причте“ као етнографски материјал. Гласник Етнографског института САНУ II–III (1953–1954): 845–849.
- Ломовић, Бошко, „Украши народног говора“, 1, Политика (Културни додатак суботом), 12. новембар 2022
- Маринковић, Боровоје, *Забрављени братственици по перу*, Службени Гласник, Београд 2008 („Јован Мушкатировић, будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу“, Књижевност, XXI/1966, свеска 2, фебруар)
- Матић, Светозар, „Вук и Мушкатировић“, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 1960, књ. VIII
- Мушкатировић, Јован, Нацрт српског меморандума врховној власти, Културно-историјско друштво „Јован Мушкатировић“ Сента, Сента, 2019
- Мушкатировић, Јован, *Причте или ти по простому пословице тјемже сентенције или ти рјеченија*, прво издање, Беч, 1787, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад-Београд, 2011
- Мушкатировић Јован, *Причте или ти по простому пословице тјемже сентенције или ти рјеченија*, друго издање, Будим, 1807
<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/string:%D0%9C%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B/>
tags:author
- Павић, Милорад, Палимпсести, Песме, Нолит, Београд, 1967
- Павић, Милорад, „Анђеоске наочарима“, Медитеранске приче, Октоих, Подгорица, 1994, 74-92
- Poth, István, *Iz kulturne i književne prošlosti Srba u Mađarskoj (Pešta i Budim kao kulturna središta srpska u prvoj polovini 19. veka)*
https://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html
- Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Друго потпуно и илустровано издање, Издавачка књижевница Геце Кона у Београду, 1921
- Stepanović, Milan, *Prva bunjevačka knjiga poslovice i izreka (1808)*
<https://www.ravnoplov.rs/prva-bunjevačka-knjiga-poslovice-i-izreka-1808/>
- Вук Стефановић Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића (Српске народне пословице, и друге различне као и оне у обичај узете речи; Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма)* Београд, 1988
- Фасмер, Макс, *Этимологический словарь русского языка*, (прев. с немачког О. И. Трубацов), том 3, Москва, 1971
- Шаулић, Аница, „Јован Мушкатировић, први скупљач српских народних пословица“, *Јужнословенски филолог*, књ. XXI, Београд, 1955-1956 (стр. 237-255)
<https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/5449/saulic.muskatirovic.1955.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Душан МИЛИЈИЋ

ОД ИТАКЕ (1919) ДО ЛИРИКЕ (1993)
Бескрајни кругови поезије Црњанског

Има писаца који се не одлучују тако лако да објаве оно што су написали, а и кад једном објаве, склони су да уносе корекције већ приликом наредног штампања, као да се плаше коначне одлуке, као да знају како ће им колико сутрадан пасти на памет нешто чега се нису сетили пре него што је рад био одштапан – а баш би та нова идеја, сигурни су, од њиховог дела начинила савршенство каквим су од почетка тежили.

Карактеристично је да се колебањем и несигурношћу много више одликују песници него прозни ствараоци, јер песме ипак нису романи који врве од реченица па да понека – све и ако испадне просечна или испод нивоа романа као целине – буде непримећена. Напротив, у поезији се мора добро промислити о свакој речи пре него што буде унесена у стих, нарочито код краћих песама, где се настоји да висок квалитет надокнади низак квантитет.

У том погледу је занимљив однос песника Милоша Црњанског према сопственој поезији, тачније – према сопственим стиховима, јер ако се погледају сва посебна издања лирике Црњанског објављена за ауторова живота, није тешко уочити колику је пажњу песник поклањао свакој речи у песми, па и свакој запети. Стога није чудно што су у појединим стиховима недоумице решаване изнова при сваком наредном штампању, често и на потпуно супротан начин у односу на редакцију из претходног издања. Гледајући песникове личне примерке штампаних збирки, приређивачи су налазили не само ауторске корекције, него чак и уметнуте странице из других издања, што би значило да Црњански никада није до краја био задовољан одштапаном збирком, него би увек намеравао да је наредном приликом објави у прерађеном облику, са неком песмом више, неком строфом мање итд.

Зато се чини да је најстрожи и најнемилосрднији критичар лирике Црњанског био управо – сâм Црњански.

Како би се на прави начин схватио однос песника према сопственој поезији, треба се осврнути на њен *квантитет*, управо зато што варира буквално од збирке до збирке, па *број песама* најбоље

показује песников аутокритеријум у преломним моментима. Наравно, много више о суштини саме поезије говори њен квалитет, али у овом случају је квантитативна страна најбољи показатељ самокритичности песника Црњанског, поготову кад се збирке међусобно упореде на основу броја унесених песама, па и на основу најбитнијих текстолошких измена, које често јесу обична формалност, можда и тривијалност којој у читању поезије нема места, но у оваквом случају ипак могу бити од помоћи.

Разуме се да у обзир треба узети све песничке збирке Црњанског које се сматрају значајним, а на првом месту, у сваком погледу, долази *Лирика Итаке*, објављена у Београду 1919, затим следе *Одабрани стихови* штампани у Паризу 1954, а онда и сва важнија антологијска издања објављена у Београду за песникова живота: *Итака и коментари* 1959, две књиге из едиције Српска књижевности у сто књига 1965, *Поезија* у оквиру Сабраних дела Црњанског 1966, *Лирика* из 1968, најзад и *Одабрани стихови* 1972; ту су и песме које је Црњански објавио у периодици па их доцније или уносио у нове збирке или их одбацивао, ту је незаобилазни „Ламент над Београдом“, првобитно објављен као библиофилско издање у Јоханесбургу 1962, а на крају долази *Лирика*, најзначајније постхумно издање поезије Црњанског, које је 1993, поводом стогодишњице песникова рођења, приредио Живорад Жика Стојковић и на тај начин донекле затворио круг разрешивши већину недоумица које су одликовале песнички опус Црњанског – а које су често настајале управо захваљујући песниковим поступцима.

Очигледно је Црњански био довољно самокритичан већ када је приређивао своју прву збирку, *Лирику Итаке*, јер ни у ово издање нису ушли сви стихови које је песник током претходног периода (1912–1918) објављивао у часописима, а изостала је и „Судба“, песма из гимназијских дана, штампана 1908. у сомборском *Голубу*.

Лирика Итаке (у даљем тексту: *ЛИ 1919*) била је састављена од 56 песама распоређених у 3 циклуса неједнаког обима: „Видовданске песме“ (14 песама), „Нове сенке“ (23 песме) и „Стихови улица“ (19 песама). Кад се рачуна да у збирку није ушло 7 песама одштампаних у периодици („Судба“, „У почетку беше сјај“, „Победи“, „Песма“, „Робовима“, „Николи I“ и „Куга“), то значи да је Црњански, у тренутку изласка из штампе своје прве збирке, имао 63 објављене песме.

Ипак, најзрелије доба песниковог стваралаштва долази тек након *Лирике Итаке*, па иако за десетак наредних година (1919–1928) објављује свега 14, односно – ако се „Апотеоза“ рачуна као песма у прози – 15 нових песама, управо је то прави пример како се ниским квантитетом гарантује висок квалитет, а очигледно је и сâм Црњански највише ценио овај период свог рада, што је очекивано ако се зна да су тих година настале неке од његових најзначајнијих песама, као што су „Суматра“, „Стражилово“ и „Србија“. Могло би се рећи да је поменути десетогодишњи период (у даљем раду углавном ће бити означаван као *други период*) био онај крајњи, врхунски домет и последња реч Црњанског као песника, јер након песме „Привиђења“ (написане 1928) писац се окренуо неким другим књижевним и културним

пољима. Међутим, ако други период стваралаштва Црњанског јесте затворен и завршен круг, онда се „Ламент над Београдом“ слободно може сматрати звездом која је изнова отворила круг, макар и на плану формалности.

Пошто песник након своје прве збирке објављује у периодици 14, односно (рачунајући и „Апотеозу“) 15 нових песама, а након много година и своју „лабудову песму“, то значи да песнички опус Милоша Црњанског чини укупно 78 песама или (са песмом у прози) 79 песама – тај број треба увек имати на уму, првенствено ради лакшег упоређивања различитих издања.

Након 1928, Црњански се својим песмама враћа тек за време лондонске емиграције након Другог светског рата, па ће 1954. код париског издавача Аћимовића објавити антологију под називом *Одабрани стихови (ОС 1954)*, састављену од 12 песама. Битно је нагласити да је *ЛИ 1919* овде заступљена са свега 6 песама (од укупно 56), док је осталих 6 строг избор од 14 (15) песама другог периода. Ипак, песник се потрудио да објасни зашто је у своју антологију уврстио тако мали број песама, истакавши да свесно није унео ниједну „политичку песму“, јер је сматрао да оне „у туђини“ губе сваки смисао, те да би могле бити штампане једино у Београду, где је „песник испунио своју судбину“; притом је Црњански напоменуо да бар једна песма (мада је вероватно било више таквих) није могла ући у антологију зато што му није при руци био ниједан примерак са кога би могла бити прештампана.

У збирку *Итака и коментари (ИК)*, којом песник Црњански доживљава неку врсту рехабилитације у Југославији (премда још увек живи у емиграцији), улазе све песме из *ОС 1954*, али и оне које у претходном издању нису биле штампане из „политичких“ или техничких разлога (морала је изостати и „Судба“, које се Црњански сетио у напомени на крају књиге). Пада у очи да *ИК* доноси 22 песме из *ЛИ 1919*, док је за други период задржан песников критеријум из *ОС 1954*, с тим што је унесена и „Апотеоза“ – тако да ово издање садржи укупно 28 (29) песама. Ако се зна да је *ЛИ 1919* имала 56 песама, јасно је да је и у новом издању, процентуално гледано, опет много боље прошло стваралаштво другог периода (7 од 15 песама), док је песник и даље веома строг према стиховима из ране фазе свог стваралаштва. Штавише, Црњански је био склон и понеким радикалним изменама у самим стиховима, па је тако из песме „Поздрав“ избацио целу последњу строфу, што ће доцније помало бити камен спотицања приликом приређивања нових издања.

Треба се посебно осврнути на положај „Апотеозе“ у *ИК*, јер не само што је одштампана у оном делу збирке где се налазе песме из *ЛИ 1919*, него је малтене прилепљена уз један прозни текст, чиме је такорећи претворена, макар на први поглед, у коментар. А пошто ће „Апотеоза“ и надаље, у збиркама чије ће приређивање песник надгледати, бити прештампавана као да је прозни коментар, многи је доцнији приређивачи неће ни третирати као песму. Са друге стране, карактеристично је да се *ИК* завршава текстом „Наша небеса“, који би такође могао бити протумачен као песма у прози – но, то се ипак неће

десети, него ће поменути текст бити прештампаван само као завршни коментар дотичне збирке.

Након повратка Црњанског у Југославију, 1965, у едицији Српска књижевност у сто књига (Матица српска – Српска књижевна задруга) излазе две његове књиге: *Лирика, проза, есеји (ЛПЕ)* и *Србија, Сеобе, Ламент над Београдом (ССЛ)*. Уз поштовање песникових сугестија, приређивач Жика Стојковић је за ово издање донео 34 песме из *ЛИ 1919*, што је видно ублажен критеријум у односу на обе претходне антологије, али треба истаћи да је Црњански, поред већ наведених измена у песми „Поздрав“, малтене преполовио песму „Слава“, а песми „Растанак“ наденуо назив „Растанак код Калемегдана“. Када је у питању други период, избор је двоструко проширен, на 12 песама, мада нису јединствено одштампане: од 10 песама оформљен је циклус „Привиђења“, док је песма „Девојка“ (премда је први пут била објављена у часопису *Зенит* 1921) штампана међу песмама из *ЛИ 1919*, а поема „Србија“ у другој књизи (*ССЛ*). Пошто је у *ЛПЕ* коначно одштампана и „Судба“, то значи да ово издање доноси укупно 46 песама, а ако се урачунају поеме „Србија“ и „Ламент над Београдом“, закључује се да је у две књиге исте едиције објављено 48 песама Црњанског.

Већ наредне, 1966. године, излазе из штампе Сабрана дела Милоша Црњанског, а приређивање лирског опуса преузима Стеван Раичковић, који ће од Црњанског издејствовати одобрење да, поред песама објављених у претходном избору, буду уврштене још 4 песме из *ЛИ 1919*, међу њима и песма „Његош“, којој Црњански даје проширени назив „Његош у Венецији“, а занимљиво је да за ову прилику донекле нове наслове добијају и две песме из другог периода: „Беспуће“ постаје „Беспућа“, како ће бити и у свим наредним издањима, а наслов „Лето у Дубровнику године 1927“ скраћен је на „Лето у Дубровнику 1927“, што је била ствар чистог формализма, али ће доцније варирати малтене од издања до издања (негде са именицом „године“, негде без ње). Сама организација и распоред песама помало су необични, пошто је у један велики циклус „Лирика Итаке“ унесено и 12 песама другог периода, а ван јединственог циклуса остаће само прва и последња песма – „Судба“ и „Ламент над Београдом“. Тако је за четврту књигу Сабраних дела, која носи наслов *Поезија (ПСД)*, организован циклус „Лирика Итаке“ од 50 песама (38 из *ЛИ 1919* и 12 из другог периода), уз две песме ван циклуса, а пошто су за ово издање прештампани и текстови из *ИК*, међу њима и „Апотеоза“, то значи да су објављене 52 (53) песме. Ово ће, све до 1993, остати најобимније издање песничког опуса Милоша Црњанског, јер од некадашњих 56 песама из *ЛИ 1919*, донесено је њих 38, а од 14 (15) песама из другог периода, критеријум је задовољило њих 12 (13); сем тога, за ову су прилику прештампани и преводи Црњанског из јапанске и кинеске лирике.

Знајући да песник више неће попустити нити дозволити да се прекорачи ионако снижен критеријум, Жика Стојковић ће се за Просветино издање поезије Црњанског из 1968, које носи наслов *Лирика (Л 1968)*, држати шаблона из *ПСД*, с тим што ће поново

оформити два циклуса (на основу издања *ЛПЕ*): „Лирика Итаке“ од 38 песама и „Привиђења“, који је сада коначно састављен од 12 песама другог периода, док ће прва и последња песма опет бити штампане изван циклуса, тако да је, са техничке и редакторске стране гледано, ово издање ипак у предности кад се упореди са претходним, премда је број песама исти: 52, односно (са „Апотеозом“ као коментаром) 53.

Коначна песникова реч биће дата 1972. у Нолитовој антологији под називом *Одабрани стихови (ОС 1972)*, када је Црњански, према схватању Жике Стојковића, очигледно рашчистио са песмама које вероватно „ни очима није више хтео да види“, па је за ово издање прештампано свега 36 песама, и то: 24 из *ЛИ 1919*, 11 из другог периода и поема „Ламент над Београдом“. Донекле се Црњански вратио критеријуму примењеном у *ИК*, где су биле објављене 22 песме из *ЛИ 1919*, али је за други период, осим изостављања „Девојке“ (око које је очигледно и раније било неких колебања) и „Апотеозе“, задржан критеријум из издања *ЛПЕ, ПСД и Л 1968*.

Чудна је, међутим, подела песама у антологији *ОС 1972* на циклусе каквих до тада није било ни у једном дотадашњем издању: „Итака“ (10 песама из *ЛИ 1919*), „Сећања“ (14 песама из *ЛИ 1919* и 3 песме из другог периода) и „Повратак“ (8 песама из другог периода), док је „Ламент над Београдом“ објављен засебно, што је заправо највећа сличност са претходним издањима.

Да ли је, међутим, антологија *ОС 1972* тако неочекивана и радикална како на први поглед изгледа?

Најпре идентичан наслов, а потом и строг лични избор наводи на поређење са париском антологијом из 1954. године. Можда се наслов случајно подудара, али пада у очи да би издање *ОС 1972* лако могло бити допуна издања *ОС 1954*, првенствено за оне песме које песник „у туђини“ или није желео да објави или није имао одакле да их прештампа. Од 1954. до 1972. прошао је Црњански пун круг, дозволивши можда и преко воље да нека издања буду проширена за известан број песама, али када је добио прилику да „лично“ (како и стоји на насловној страни Нолитове антологије) сачини и уреди избор своје поезије, он је јасно показао не само стварни однос према сопственим стиховима, него и то да се његов став није у многоне променио чак ни након две деценије. Променило се једино то што је Црњански сада био у домовини, па је могао да штампа и „политичке песме“ – а такве песме и јесу највећа разлика између двеју истоимених антологија.

Париско издање *ОС 1954* углавном се не узима као релевантно, вероватно због тога што садржи свега 12 песама, а можда и због тога што је објављено за време песникове емиграције, но управо је то једина антологија за коју би се могло рећи да је састављена искључиво према личном песниковом критеријуму, без било каквих сугестија са стране и без било каквих компромиса – осим компромиса са самим собом. У том погледу, личну песникову вољу могло би представљати и издање *ИК*, које је штампано у Југославији пре песниковог повратка из емиграције, тако да Црњански није био под непосредним утицајем београдског издавача, него је из Лондона дао смернице, које су

очигледно испоштоване.

У неким случајевима се, ипак, показало да је Црњански, макар и прећутно, дао приређивачима за право и прихватио њихове сугестије, којих се потом и сâм држао.

Примера ради, Црњански је песму „Његош“, додуше са називом „Његош у Венецији“, након *ЛИИ 1919* унео тек у издање *ПСД* из 1966, па иако је то сигурно било на наговор Стевана Раичковића, ова ће песма бити прештампована у свим доцнијим издањима поезије за живота Црњанског – штавише, песник ће јој наменити место и у планираном али никада објављеном другом (и допуњеном) издању *Итаке и коментара*.

Нешто је сложенији случај са песмом „Јадрану“, око које се песник непрестано колебао: изостављена у *ОС 1954*, ипак је штампана у *ИК*, али не и у књизи *ЛПЕ 1965*, да би наредне године ипак била објављена у Сабраним делима Црњанског (самим тим и у издању *Л 1968*), а аутор ће је сâм уврстити у *ОС 1972*. Ни то, међутим, није била коначна песникова одлука, јер према сведочењу Жике Стојковића, Црњански је у свој лични примерак *ПСД* из 1966. управо ову песму означио за избацивање, али је то вероватно учинио тек након објављивања *ОС 1972*.

Две наведене песме, колико год указивале на извесне недоследности и недоумице песника који је у јавности наступао самоуверено и самокритично, истовремено говоре и о неодољивој жељи Црњанског да се на самом крају врати оном критеријуму (или барем начелима тог критеријума) представљеном 1954. у париској антологији, те да на тај начин затвори један целовит круг, наравно под условом да тај круг није – бескрајан.

Да вероватно јесте бескрајан и круг у коме владају чисте формалности, показало се након смрти Милоша Црњанског, када су приређивачи почели да се на разне начине довијају не би ли новој публици предочили сав песников лирски опус а да притом испоштују вољу самог аутора, који је експлицитно ставио до знања да један број песама не треба више прештампавати. Ипак, најчешће би превагнуло оно прво, да се у новом издању нађу све песме Црњанског без обзира на песникову самокритичност, па је тако Светлана Велмар-Јанковић (као приређивач *Сабраних песама* Црњанског објављених у Београду 1978) не само прештампала све песме из оригиналног издања *ЛИИ 1919*, него им је додала и неке песме из периодике које Црњански свесно није био унео у своју збирку. Са друге стране, Гојко Тешић (као приређивач издања *Лирика Итаке и коментари*, објављеног у Новом Саду 1993) први пут након 1919. прештампавала песме из *Лирике Итаке* држећи се у потпуности оригиналног издања, али то опет значи да ни овај приређивач није испоштовао песникову одлуку да поједине песме из саме збирке не треба више објављивати. Тешићев смели поступак донекле је дао замаха и другим приређивачима да *Лирику Итаке* најзад могу штампати на основу изворника, па ће тако, на пример, учинити и Миливој Ненин (у издању *Лирика Итаке и све друге песме*, објављеном у Београду 2002).

Одлуке песника Црњанског, које нису увек биле доследне, најбоље је разумео и разрешио Жика Стојковић након што се прихватио приређивања целокупне поезије Црњанског, рачунајући ту и збирку *ИК*, као и преводе кинеске и јапанске лирике. Разуме се да је Стојковић морао одбацити издање *ОС 1972* (тим пре што је оно само по себи избор), али ипак није изнова, као целину, прештампао *ЛИ 1919* и све песме из другог периода, јер је знао да песник никада не би тако поступио чак ни у издању које претендује да обухвати сав његов лирски опус. Зато је приређивач за основу узео издање *Л 1968*, које је такође он приредио, а које је за песникову живота једино „преузело најшири избор“ поезије и притом „задржало распоред песама према коме се могу распознати две главне књижевно-историјске, али и садржинске целине поезије Милоша Црњанског“.

За обиман том који носи наслов *Лирика* (1993), Стојковић је донео песму „Судба“ као уводну, затим 38 песама из *ЛИ 1919* (али са насловима и редоследом по узору на *Л 1968*), 12 песама из другог периода (које, први пут распоређене хронолошки, формирају циклус „Привиђења“) и поему „Ламент над Београдом“, док су у два посебна додатка штампане остале песме из *ЛИ 1919* (18), као и песме које је Црњански за живота објавио само у периодици (6 из периода 1912–1918. и 2 из другог периода); наравно, као саставни део *ИК* прештампана је „Апотеоза“, што значи да се у једном издању коначно нашло свих 79 песама Црњанског, и то распоређених тако да се јасно види чак и то које песме сâм аутор сигурно не би прештампао. Оно што би се приређивачу могло замерити, то је делимично обнављање првобитна три циклуса из *ЛИ 1919* („Видовданске песме“, „Нове сенке“ и „Стихови улица“), јер су такви сегменти сувишни ако већ нису оформљени онако као што је у изворнику, него само од појединих песама, и то не оригиналним редоследом. Кад се напомене и то да *ИК* није прештампана онако како је била објављена 1959, него на основу корекција које је Црњански извршио у свом личном примерку, Стојковићев приређивачки поступак могао би се овако представити: циклуси песама организовани су углавном на основу првих издања (1919, 1959), али су распоред песама и евентуалне измене у насловима донесени на основу доцнијих најважнијих издања (1966, 1968), а сами текстови на основу коначне ауторове редакције, ако је уочљива (1968, 1972, као и лични песникови примерци збирки).

И поред узорâ које имају кад је у питању редакција туђих текстова, очигледно је да ће се нови приређивачи и редактори непрестано вртети у кругу док не дођу до правог решења како најбоље представити поезију Милоша Црњанског новој генерацији читалаца. Таква колебања и недоумице не морају, међутим, бити схваћена као недостатак, а још мање као нужно зло, јер у питању је трагање за песништвом оног писца који је управо и створио један бескрајан круг у коме треба тражити звезду – а види се да ни сâм песник из тог бескрајног круга није успео да изађе, намерно или случајно, може се нагађати.

*Квантитативни пресек поезије Милоша Црњанског
у најважнијим издањима од 1919. до 1993.*

ЛИРИКА ИТАКЕ, Београд 1919. (ЛИ 1919) 56 песама

– Видовданске песме: 14

– Нове сенке: 23

– Стихови улица: 19

ОДАБРАНИ СТИХОВИ, Париз 1954, 12 песама

– 6 (ЛИ 1919)

– 6 (други период: 1919–1928)

ИТАКА И КОМЕНТАРИ, Београд 1959, 28, односно 29 песама

– 22 (ЛИ 1919)

– 6, односно 7 (други период)

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У СТО КЊИГА, Београд – Нови Сад,
1965, 48 песама

**ЛИРИКА, ПРОЗА, ЕСЕЈИ*, 46 песама

– „Судба“

– Лирика Итаке: 34 (ЛИ 1919), 1 (уместо у „Привиђењима“)

– Привиђења: 10

**СЕРБИЈА, СЕОБЕ, ЛАМЕНТ НАД БЕОГРАДОМ*

2 песме (из другог периода „Србија“; „Ламент над Београдом“)

САБРАНА ДЕЛА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ, Београд – Нови Сад –
Загреб – Сарајево 1966

**ПОЕЗИЈА*, 52, односно 53 песме

– „Судба“

– „Лирика Итаке“: 38 (ЛИ 1919), 12 (други период)

– „Ламент над Београдом“

– Коментари („Апотеоза“)

ЛИРИКА, Београд 1968, 52, односно 53 песме

– „Судба“

– „Лирика Итаке“: 38 (ЛИ 1919)

– „Привиђења“: 12

– „Ламент над Београдом“

– Коментари („Апотеоза“)

ОДАБРАНИ СТИХОВИ, Београд 1972, 36 песама

– „Итака“: 10 (ЛИ 1919)

– „Сећања“: 14 (ЛИ 1919), 3 (из „Привиђења“)

– „Повратак“: 8 (из „Привиђења“)

– „Ламент над Београдом“

ЛИРИКА, Београд 1993, 78, односно 79 песама

– „Судба“

– „Лирика Итаке“: 38 (*Видовданске песме*: 13; *Нове сенке*: 14;

Стихови улица: 11)

– „Привиђења“: 12

– „Ламент над Београдом“

– Остале песме из *ЛИРИКЕ ИТАКЕ*: 18

– Песме ван збирки: 8

– Коментари („Апотеоза“)

Марија С. ЦВЕТИЋАНИН

*ПУТОВАЊЕ КАО ЧИН КУЛТУРЕ
ПУТОПИСНА ПРОЗА ЉУБОМИРА П. НЕНАДОВИЋА*

Кроз рад ће се тематизовати различити аспекти путописа „Писма из Италије“, при чему је на самом почетку важно истаћи да се Љубомир Ненадовић, као значајан путописац, огледао и у „Писмима из Немачке“, „Писмима из Швајцарске“, као и у спису „О Црногорцима“. Када говоримо о жанру путописа најпре је неопходно да напоменемо да су путовања у многе мењала свој изглед и сврху, па самим тим су и дела која говоре о њима исто то чинила. Путовати у средњем веку било је пре мучно него што је пружало задовољство, због многобројних животних опасности које су се очекивале. Средњовековни проскинитариони, који се могу перципирати као претече путописа, функционисали су као средство олакшице да пут протекне што сигурније и брже, за оне који се отисну на њега, а темељили су се углавном на таксативним подацима практичне природе. Фокус њиховог интересовања није био на путовању до жељеног места, већ што вернији опис дестинације која је циљ. Информације које су се могле пронаћи, а да се тичу времена проведеног у путу, биле су оријентсане на тогде је безбедно зауставити се и преспавати, где снабдети пијаћом водом и пристојном храном, као и када успут застати и шта видети. Такви подаци прикупљани су по правилу непосредним искуством оних који су се успешно вратили са одређеног пута. У време када настају „Писма из Италије“ њихов аутор спада у једну од првих генерација интелектуалаца који почињу да путују управо путовања ради, док је до тада одлазак изван оквира своје ближе околине био резервисан већином за неку од преких потреба тадашњег човека- трговину, ходочашће у свету земљу, или послове уско свезане са дипломатијом. Топос путовања у свом развојном луку, од средњег века, када се конституише, до периода 19. века и „Писама из Италије“, достиже то да путовање више не представља обавезу, нужност или стах, већ се подузима из задовољства које пружа путнику. Љубомир Ненадовић, имао је прилике да путује првенствено у потрази за образовањем, а у Италију стиже захваљујући неразјашњеним пословним и финансијским

проблемима кнеза Милоша, које је он покушао да изглади.

Осим путовања, као окоснице фабуле, оно што додатно спаја овај путопис са епохом средњег века, јесте начин представљања његове централне личности- црногорског владике Његоша. Ненадовић га књижевно портретише као херојску индивидуу, генијалног писца и песника. Изгледа нам као да се аутор готово потпуно придржава топоса безгрешности (владара) с којим блиско корелира и топос идеалног владара (предводника народа), који су неизоставни и у средњовековној житијној књижевности. „Писма из Италије“ се могу посматрати као својеврсна биографија, али истоганог биографског типа каквог су била и житија неколико векова раније. Дакле, романизирана и дорађена, тако да све негативне стране личности онога о коме се пише буду скрајнуте, или још пожељније, ни не споменуте, док су оне позитивне, постојеће и изналажене па приписане, стављене у први план. Тврдња: „Таква владара нити је кад било нити ће га кад бити“, истиче начин на који Ненадовић, у свом спису, доследно представља Његоша (Недић, 1969: 189). Запажамо да би овај цитат могао одговарати и поменутој представи владара у житијима онолико колико одговара и „Писмима из Италије“.

Првобитни наслов путописа – „Владика црногорски у Италији“, сугерише главну преокупацију аутора, а то је, пре свега, Петар II Петровић Његош, а тек након њега исамо путовање и стварање писаног сведочанства о лепотама Италије. Једина просуђивања и закључци који су кроз цело дело искључиво позитивне природе јесу они о црногорском владици. Чак и земља о којој се пише, нестварно богата природним лепотама, има своје недостатке, али вођа нашег народа их, бар у овом делу, нема. Ненадовић кроз свој спис настоји да прикаже Његоша у својству државника светских размера, коме се диве сви, од обичних грађана до управитеља држава које су много веће силе, како војне тако и економске, од оне на чијем је он челу. Притом, изгледа као да владика није, и не треба, да учини ништа велико да би ту пажњу и поштовање завредио, сем да им прича о својој трагичној и страдалној Црној Гори. Не можемо да кажемо да је Ненадовић подредио своје дело идеализацији политичке личности, јер је далеко од тога да је Његош био само политичка фигура, али одређени изванкњижевни утицаји на писани корпус, посебно жанру путописа, нису били нимало ретки. О томе пише Слободанка Пековић: „У нашим условима спољни (историјски, политички, економски и други) догађаји често су имали пресудан значај за интересовање путописаца и судбина појединаца, па и народа, добијала је своје значење у политичким терминима“ (2001: 11). У томе што, чим се сусрео са сувереним Црне Горе, скреће главнину фабулативног тока са описа Италије на осликавање Његоше величности и његовог путовања, видимо да је Љубомир Ненадовић жанр биографије ставио испред путописног, односно свог јунака (који је истовремено личност од националне и историјске важности) испред себе као аутора. Дакле, он свакако јесте родољуб, и увиђа да ће његово дело имати много већи значај за народ коме припада ако за свој предмет узме део (посебно последњи) живота тако значајне личности каква је Петар Петровић

Његош. Спрам тога било би просто описивање италијанских предела, који несумњиво завређују пажњу, али су исто тако обичном човеку тог доба углавном недостижни. Ипак не можемо занемарити вероватност да је Ненадовић знао да ће и његово име бити дуже запамћено у историји наше књижевности ако га својим делом трајно свеже узтако значајно име какво је црногорског поглавара.

Читаоцима јесте интересантно да виде идеализоване представе владике, али потребно је да имају свест о томе да су ти описи управо такви-идеализовани. Идеализација као поступак карактерисања, не само личности, већ и предела, реферише на друге романтичарске ауторе и на оне из ранијих епоха, као што су Милован Видаковић и Богобој Атанацковић. На појединим местима путописа, читалац може приметити да се Ненадовић, макар и делимично, наслања на ту традицију коју сукроз своје романе неговала и њих двојица. У питању је писање по укусу читаоца, тако да аутор унапред зна да ће он и његово дело бити вољени. Уколико бисмо претпоставили како би овај путопис изгледало да Ненадовић у Италији није сусрео баш црногорског владика, приближили бисмо се делима каква су била управо она Атанацковића и Видаковића. Наиме, њихово стваралаштво је, такође, садржало описе, често изузетно далеких култура и цивилизација од овдашње, писане претежно за српске читатељке, којих је у то доба било све више. Међутим, узрок популарности и уживања у делима ова два аутора јесте заправо јунак који је одлазио у те пределе, као и начин на који је приповедао о њима, више него призори сами. Исто тако, „Писма из Италије“ умногоме своју пријемчивост дугују Његошевом лику у њима.

Ненадовићев путопис предочава просторе различитих делова једне државе, али претежно кроз перцепцију писца. У одређеној мери, јесте присутна ауторска свест о томе да је лична визија, која не улази у званичне историјске изворе о неком граду или регији, подједнако важна. Све то како би се стекао комплетнији утисак о духу времена о коме се сведочило. На том плану може се развити дидактичка компонента путописа. Разлог за то налази се у њиховом потенцијалу да буду од значаја за опште добро, што секао идеја замеће још у просветитељству. Већ Доситеј је дошао до закључка да би његова искуства са многобројних места која је посетио могла деловати поучно на читаоце, стога их је објавио у оквиру своје аутобиографије. Исто то прожима се кроз књижевност 19. века у делу Љубомира Ненадовића. Његов путопис садржи бројне жанровске кулминације и хибридне елементе, при чему су превасходно у питању епистоларни и неформални аутобиографски сегменти. Оно зашто је овај путопис такође значајан јесте то што пружа увид у једно поимање путовања које се разликује, не само од дотадашњег, него и од будућег схватања тог чина. Наиме, читалац јасно препознаје да се путовање одваја од значења обавезе или потребе, али исто тако не прелази одмах у уживање, већ се у 19. веку задржавана поменутој дидактичкој перцепцији. Највећи део путописа заузимају историјски и културни локалитети које аутор настоји да посети, и због којих се, већином, и отиснуо на пут. Дакле, путовање је у време у коме пише

Љубомир Ненадовић много више додатна активност него што је одмор од других животних активности.

Поред везе са средњовековљем и просветитељством у „Писмима из Италије“ проналазимо још једну интересантну појаву, присутну и у неким делима барокне епохе. То је дивљење цитрусима и другим егзотичним плодовима и биљкама које аутор није имао прилике да види у својој домовини, или чак ни да чује дапостоје. Код Ненадовића је то његова фасцинација наранџама, којима Италија обилује, стога их туристи могу наћи по врло повољним ценама. Тај моменат у путопису је додатно занимљив и због тога што је Његош, видевши какав утисак оне остављају на његовог „секретара“, искористио наранџе како би осигурао да Ненадовић свакодневно долази код њега и прави му друштво током пута. Како каже сам аутор: „Он налази неку забаву у томе кад гледа како ја једну по једну поморанџу љуштим“ (1971: 71). У барокној књижевности делу Јеротеја Рачанина „Путешествије к граду Јерусалиму“, које јетаккоје путописног карактера, аутор истиче културолошки шок који су његови актери доживели када су се нашли у Египту, па су једну смокву, не знајући како се она заиста једе, изделили на њих седморо. Оба ова догађаја садрже хуморни потенцијал, али треба имати у виду да се он остварује првенствено у рецепцији читалаца каснијих епоха, када су те врсте воћа присутније и доступније и ван оквира обаласти из којих су потекле. Управо овај однос „својој напрематући“ и искреност аутора, јесу важан део веродостојности путописа, и разлог зашто потоњи читаоци у њему налазе хумористичност. Љубомир Ненадовић се није представио као свезнајућа личност, коју ништа не може да изненади или зачуди, већ је саобразио представу о себи са оним какви су били просечни људи његовог времена.

На плану сижеа „Писама из Италије“ ниже се немали број контрастних ситуација, које додатно расветљавају лик владике. Његош је често критиковао Ненадовића што има потребу да прави забелешке о госто свему што види, јер тако троши и скраћује време за обилазак других локација. Истовремено он сам је ретко знао дуго да седи замишљен пред неком сликом или скулптуром, док остали обиђу све друге знаменитости које су намеравали, а да напослетку он не види ништа друго. С једне стране, владика не може да поднесе да гледа у скулптуре које оживљавају тужне, страшне или потресне митолошке представе, као што је она, „Лаокона и његових синова“, а с друге, посматра и пише о, потенцијално још трагичнијим, сценама у својој домовини. Духовитом опаском владика налази везу између римске прошлости, исклесане у овој каменој скулптури, и својих актуелних и живих мука, везаних за судбину народа: „То би-рече-Омер-паша, или који од турских султана, наместио у својој трпезарији да слађе руча“ (Ненадовић, 1971: 137). Знајући да је Његош био неко ко се безмало свакодневно суочавао са сликама крви и смрти, и ко засигурно има своје валјане разлоге за срцбу, не чуди да он у Италији жели да се окружи само оним што је супротно призорима у његовој „кршевитој Црној Гори“. Радослав Ераковић у свом раду „Апенинска искушења балканског Прометеја“ Његоша назива „балканским Прометејем“, и

таква успоредба функционише превасходно на метафоричком плану фабуле, пружајући још једну нову перспективу посматрању лика владике. Као што је Прометеј заробљен на стени док га орао кљуца, тако је и Његош „заробљен“ тј. свезаних руку на престолу Црне Горе док јој прети опасност, или је већ, са свих страна, угрожавају непријатељи. (Ераковић, 2019: 161). Упркос помало тмурној личности главног јунака, ипак у „Писмима из Италије“ преовладава ведрина и пријатна осећања мира и спокоја, док су „Писма из Немачке“ та која у себи носе иронију и тмину, налик на Његошеву, услед надолазећег рата у Европи.

Оно што у овом путопису, такође, стоји једно спрам другог, јесу предели и људи. Црна Гора, Србија и уопште простори словенских земаља, представљени су као места страдања и несреће. Његошева Црна Гора, сва у камену, обилује тескобом, док су слике Италије сасвим различите од тога. Од Напуља преко Рима до Фиренце, нижу се идиличне, готово рајске лепоте, без неких већих мана и несавршености. Када говоримо о профилу наших људи, он је јуначки, они јесу подјармљени, али у том тешком положају остају највиших моралних квалитета. У описима Италијана, Ненадовић првенствено сагледава њихове не тако похвалне карактерне особине и одлике менталитета. Из свега овога, изводи се закључак да су у најтежим историјским околностима Словени људи од врлине, што јесте прилично типизирано, како кроз историју тако и у књижевности, док су Италијани, и поред мирнодобских услова живота и окружења испуњеног многобројним природним благодетима, ипак у заостатку по питању позитивних црта личности. Као и раније, запажамо за литературу типичан однос између домаћег, познатог простора и људи, и далеког, страног амбијента, који је неретко потенцијално опасан и угрожавајући. Та антиномија је константа у нашој, како усменој тако и писаној култури, која се преноси још од народне и средњовековне традиције. Љубомир Ненадовић, који тематизује везе између њих, налази се у својеврсном лиминалном положају граничника, познатом из претходно поменуте народне књижевности, који треба да пронађе меру у свом деловању. Мора се признати да аутор ипак није могао сасвим објективно одредити суштину менталитета становника различитих италијанских градова¹, будући да је у Италији провео свега три месеца, што је недовољно за закључке које, врло сигурно, износи као готово неупитне чињенице или коначан факт о једном народу. Поред Италијана, најспецифичнији и најефектнији описи у „Писмима из Италије“ јесу они где су портретисани Енглези, из разлога што су представљени стереотипно негативно, кроз примере понашања оних који су током пута били у најближем ауторовом окружењу. Спрам њих су поново Црногорци, оличени у онима који прате владикау на путовању, такође стереотипно предочени, само са супротном, позитивном конотацијом.

¹Намеће се питање да ли менталитет може да се сагледа као субјективна категорија, а да се не склизне на поље стереотипичног, али овом приликом то излази из домена предмета рада.

Важно је рећи нешто и о ауторовом стилском изразу, који јесте сасвим разумљив и пријемчив за читаоце. О томе је писао Драгиша Живковић рекавши да је Ненадовић: „један од утемељивача српског књижевног стила у XIX веку, тзв. београдског стила“ (1994: 268). Догоди се да мислимо да неко писмоскоро до краја садржи „само“ описе природних локалитета, људи или грађевина, јер нема назнака да ће се другачије и завршити, саодносно том свом почетку². Међутим, аутор ни тад не изоставља да спомене, макар и узгредно, суверена Црне Горе и поглед који је он имао на иста та места, када их је раније посеђивао. Смењују се делови писама у којима Љубомир Ненадовић пише с јасном намером да подучи читаоца, баш као што је и Доситеј чинио, о чему је већ било речи раније у раду. Тада говори о историјским околностима које су задесиле неко подручје, о људима који ту живе или о другим информацијама које би могле бити потребне читаоцу. Исто тако постоје и они сегменти који су ту ларпурлартистички, без интенције да буду ишта друго до пријатности при читању, као што су описи излазака и залазака сунца, поглед из гротла Везува на пејзаж, или сведочанство о повољним временским приликама.

Чини се да је Његош имао право када је говорио Ненадовићу: „Јами то, чоче! То је хиљаду пута описано“ (Ненадовић, 1971: 133). При томе мислећи на Колосеум и остатаке античких градова, као што је бележено пре њега биће несумњиво и после, стога његов допринос историји таквих локалитета мора бити незнатан, а погледна њих не тако нов, самим тим за владику и недовољно вредан труда. Његош, свестан свог ослабљеног тела поодавно већ измученог туберкулозом, за коју тада није било лека па је односила толике људске животе, има потребу да своје путовање не задржава ако то није неопходно, будући да је већ довољно пута паузирано, услед погоршања његовог здравственог стања. Ипак, као да се аутор управо у дескрипцији таквих дрвених остатака највише задржавао у свом спису, док нам изглед који те рушевине сада имају, и који рецепијенти његовог дела највише и очекују, сходно природи жанра путописа, даје готово успутно, између описа величанствености коју су некада поседовале. Љубомир Недић тврди да његов имењак „нема маште да да живота ономе што описује“ (Недић, 1969: 185). Овом приликом се, ипак, не можемо сасвим сложити са тим судом. Рекли бисмо да то о чему говори Недић лако може заћи на поље субјективног, то јест, да је често посреди и питање личне импресије читалаца као и потребе путописног жанра. Кључна реч за делове списа у којима се Ненадовић бави пејзажом јесте-рефлексија, будући да најчешће то нису само дескрипције виђеног, већ пројекције његових осећања која му је изазвао посматрани приказ. Када се Иво Андрић обрео у Италији није могао да се не сети управо Његоша и његовог боравка тамо, стога пише какав је утисак путопис оставио на њега: „Кроз доброћудну, помало наивну и суву, али поштену и топлу прозу Ненадовићевих *Писама из*

²Путопис је конструисан из низа писама, која нису упућена неком конкретном адресату.

Италије указивао ми се болестан песник и суморан владалац, онакав какав је морао ту живети пре седамдесет година“ (1981 :34). Овом приликом склонили смо да се приклонимо оваквојсублимацијисамае суштине дела, него суду Љубомира Недића.

Није на одмет запазити и повезаност између тога кад представник који потиче из домаће културе пише о удаљеним топонимима, и када странац сведочи о томе шта је видео и спознао у нашим крајевима. Наши аутори који се баве далеким локалитетима, попут Љубомира Ненадовића, њих саображавају према својој домовини, тако што налазе оно што је боље, или пак горе него у њој. Отуда у „Писмима из Италије“ толико критика на рачун становника, а толико похвала на рачун природе: „Италија ми се свиди, али Талијани не“ (Ненадовић, 1971: 170). Сведочанства о нашој држави писана руком туђинца често садрже, исто тако, оно што је највредније у нашој култури, а што ми сами не видимо или заборављамо, и мане које поседујемо, а нисмо их освестили или се позабавили њима. Све наведено јесте умногоме и очекивано будући да је исто приметно како у ранијим тако и у каснијим делима књижевне традиције. О овоме, и сличним питањима огледања једне нације у књижевности друге, биће подробније речи у наставку рада када буде речи о имагологији, као значајној дисциплини за тумачење „Писама из Италије“.

Врло често као реакцију на слику пред собом аутор у мисли призива сличне представе са других својих путовања по Немачкој или Швајцарској, а затим их упоређује. Некада ту упоређење користи како би додатно нагласио предности у лепоти италијанских предела, спрам свих осталих које је имао прилике да види, али неретко и мане Италије и њених становника искаже истим поступком контрастирања. Такође, запажа се да када говори о славној прошлости Римског царства углавном износи идеализовану слику локалитета, да би је ондараспршио антитезом према истим тим местима у садашњости. Таквом читалачком доживљају доприсносе и сучељене конструкције пасуса и реченица у којима се бави минулим временима и оних у којима сведочи о тренутном стању у Италији. Када се осврће на историју пише хронолошки, износећи најупечатљивије догађаје, увек наглашавајући да је тако само зато што није прилика и нема простора да се детаљније посвети томе. Говорећи шта тренутно види и доживљава на свом путу нарација постајенешто темељнија. При томе, понекад се може учинити као да нема критичке свести шта је уметнички вредно описивања, колико је заиста неопходно задржати се на неком месту у спису, а шта оставити читаоцима да сами домисле или претпоставе. Узроци оваквог израза налазе се у томе што је његово дело, као и сам жанр путописа, ипак најпре нефикционалног карактера, упркос томе што је евидентно преосмислио и дописао незанемарљив део личности главног јунака. Недићев суд да „о чисто описној страни у путописима његовим мислимо, она је, код све хвале његове као путописца, слаба. (...) само даје сухе податке каквих налазимо и у ручним књигама за путнике“, можемо посматрати из угла путописа који су постојали у нашој књижевности пре „Писама из Италије“ (1969: 186). Наиме, јасно је да је веза Ненадовићевог дела

са негдашњим проскинитарационима очигледна, али овде ипак не бисмо рекли да је он, трудећи се да што боље представи лик владара, у тој мери занемарио опис као суштину путописног жанра и да се превише приближио својеврсним приручницима за путовања, колико тврди Недић. Сматрамо да упркос могућим недостацима које Недић наводи, дело, с обзиром на своју културно-историјску позадину и значај, има високу уметничку вредност.

Хумор у путопису, који је међу најважнијим његовим саставним елементима и „представља једно од доминантних обележја стваралачког поступка Љубе Ненадовића“, углавном је везан за Владуку Његоша и његове разговоре, како са страним званичницима, тако и са својом црногорском пратњом (Ераковић, 2019: 162). Потенцијал уметничког и стилског израза, поред осталог, Ненадовић је изградио и путем владичиних одговора, мисли и ставова, које он изражава кроз досетке и каламбуре, било комичне или дидактичне. Оно што се може приписати својеврсној мањкавости у приповедању Љубомира Ненадовића јесте то да је, изградивши тако идеалан лик владарца, постигао да читаоци његовог путописа донекле и подражавају да Његошеви одговори буду мудрији од постављеног му питања, и да се покаже као сабеседник највиших животних искустава и знања. Хумор који бива на неки начин очекиван, губи на једном делу своје вредности, па тако, чак и оне реплике које су одиста фразеолошки врло успеле, код читаоца могу произвести умањен крајњи утисак, у односу на потенцијал који имају.

Након предмета тематизованог кроз рад потребно је говорити и о једној од грана науке о књижевности из чије перспективе је могуће сагледати овај путопис. У питању је имагологија, која за предмет проучавања има слику једне нације у књижевности друге, а на општијем плану посредују представе о страним просторима, народима и културама у литератури уопште. Важно је истаћи да се она конституисала и развијала у другој половини двадесетог века, а њена ретроактивна примена на књижевност ранијих епоха овом приликом се користи пре свега у сврху давања додатне визуелне посматрању дела Љубомира Ненадовића. Најистакнутији критичар имагологије јесте Рене Велек, који је међу првима изнео мишљење да је она знатно ближа психологији и социологији него што је књижевности. Каснији проучаваоци су покушали да ублаже негативан утицај тог суда на опште поимање ове дисциплине. У нашој књижевности такође постоје истраживачи који су се у својим радовима бавили имагологијом, а неки од њих су Зоран Константиновић, Павле Секеруш и Владимир Гвозден . „Зоран Константиновић међу првима у српској науци пише да осветљавање представе о неком народу у књижевности другог народа дотиче сферу обликовања „јавне свести“, ширећи своје поље деловања ван књижевности саме“ (Софинкић, 2021: 21). Дакле, бављење имагологијом не само да може бити, него често и јесте од националног значаја за културно (пре)обликовање једног народа. У „Писмима из Италије“ могуће је пронаћи зачетке, или чак потпуно развијене мотиве и теме којима се посветила имагологија век касније. Путопис као жанр погодује имаголошким студијама будући

да по својим примарним одликама готово неизоставно подразумева бављење другим, било то блиско или удаљено од топонима с којим се упоређује. Кроз рашчлањавање значењских нијански овог путописа ималисмо прилике да увидимо да ли је та национална субјективност о којој се говори присутна, и до којих нових сазнања о сопственом народу је аутор дошао. У „Писмима из Италије“ Љубомира Ненадовића несумњиво налазимо оно што се у имагологији назива „хетерослика“. Знајући да тај терминодговара слици једне нације у литератури друге, портретисање Италије и Италијана свакако може бити сматрано таквим. Не треба занемарити да је приликом настанка представе о одређеном народу увек присутан велики број срединских фактора који је „замућују“ тако да, иако не изгледа, и можда и није оптерећена стереотипима, ипак не може бити сасвим реална и потпуно објективна. Подсетимо се да је Ненадовић стварао „Писма из Италије“ у специфичним политичким и друштвеним околностима када је било нужно да се нађе што већи број предности и квалитета који карактеришу наше становништво, а бар нешто мање позитивних страна туђинаца, будући да је просечном становнику домаћих простора био потребан подстрек за ослободилачку борбу, а не описи локалитета које насељавају бољи или умешнији људи од њега и његових сународника.

На овом месту ћемо се позабавити терминолошким одређењем имагологије ради лакшег и потпунијег сагледавања њених повезаности са делом Љубомира Ненадовића. Иако неки проучаваоци имагологију повезују са наукама које могу бити у блиској вези са књижевношћу, као што су психологија и социологија, ипак оне не морају нужно остваривати довољно основане контакте, стога се она не сматра сасвим књижевном дисциплином. Ипак Јасмина Ахметагић је мишљења да „проучавање слике друге нације и стране земље не може бити априорно одбачено као изванкњижевно“ (2018: 15). Највећи фокус имаголога јесте подробна анализа самог текста дела које се проучава, без превише задржавања на ванкњижевним контекстима који би могли да имају уплива у то остварење, чиме се на изврстан начин она приближава методи каква је „close reading“.³ „Имаголози се ограђују од историјске веродостојности књижевне слике и фокусирају на њено текстуално значење и произвођење, на чему и почива иманентни карактер њиховог проучавања књижевности“ (Ахметагић, 2018: 20). Имагологија се често повезује са компаративним књижевним студијама, будући да се и једне и друге на изврстан начин баве оним што је страна и може представљати, ако не потпуно, а оно бар делимичну непознаницу за културу, језик и традицију једног народа и његове националне литературе. Поред бављења другошћу

³Представља критичку методу врло пажљивог читања и обраде књижевног дела, при чему се обраћа пажња на смисао и важност сваког, па и најситнијег, елемента посматраног текста. Заступа могућност откривања нових значења са сваким поновљеним проласком кроз познату материју. Везује се у највећој мери за покрет „Нове критике“ најприсутније у Сједињеним Америчким Државама у периоду од 30-их до 70-их година прошлог века, међутим суштина методе позната је још од античког доба.

и различитостима на које се може наићи приликом рецепције неког књижевног продукта који сведочи о страниј држави или појединцу, део имаголошких студија осврће се и на типичне стереотипе који се јављају у свести домаће нације према другој, непотпуно или недовољно познатој. „Сами теоретичари имагологије су критични према монотоним дескрипцијама, које су исход прикупљања грађе и њеног повезивања, а настајале су (и настају и данас) под именом имаголошких истраживања“ (Ахметагић, 2018: 17). Следствено томе закључујемо да пуки опис туђине никако није довољан да би упознавање са страном културом било суштинско и потпуно. Потребно је прикупљање грађе у којој се препознаје одликовање релевантношћу, бројна анализирања исте, и промишљања шта је заиста вредно уношења у текст на коме се ради, као и да ли су сви ометајући фактори искључени из дискурса. Речју, имагологија тежи репрезентацији другог а не његовој дескрипцији. У прилог томе иде и што се у самом корену њеног назива налази термин *image* који се преводи управо као „конструкт“, дакле, конструише се слика страног валидна култури која ју је произвела, али истовремено не мора бити валидна некој другој култури, једном речју, нема општеважећи карактер. Тврдња Јупа Лерсена коју износи Јасмина Ахметагић да „ослањање текста на стереотипе није инцидентално већ структурално“, могла би служити као логичан наставак претходно изреченог (2018: 18). Дакле, имагологија не просуђује предрасуде и стереотипе као потпуно непожељне како би их напослетку одбацила, већ их посматра као сасвим уобичајене и природне појаве, покушава да открије које околности су довеле до њиховог настанка у друштву, а које до, свесне или несвесне, одлуке аутора да их имплементира у своје дело, као и да ли они могу да користе у уметничке сврхе и како да се избегне њихова погрешна интерпретација од стране конзумната дела. Колико је одистински могуће направити отклон од личних ставова и типизираних јавног мишљења, како би се што објективније сагледала другост, и да ли је уопште вероватно да аутор буде потпуно неутралан, чак и када читаоци стичу такав утисак, остају питања која нуде непресушни извор за полемике. „Имагологија тврди да књижевно дело не говори ништа о стварности других нација, пре свега зато што је та стварност неухватљива, чиме се налази на истом епистемолошком таласу као и постколонијализам“ (Ахметагић, 2018: 18). Општи закључак овом приликом био би да је уплив типизираних, погрешних, искривљених, измењених или идеализованих, неретко неминован за неке аспекте фабуле, градњу ликва или други план дела, но нужно је да (едукован) читалац на прави начин и довољно критички приступи усвајању садржаја дела које је пред њим.

Начин на који је Ненадовић успоставио корелацију Италије са словенским просторима, принципом антитезе, одговара још једној појави за коју се имагологија интересује. У питању је чест случај ауторовог бављења туђином ослањајући се у великој мери на лична искуства и импресије из своје домовине, чак и када је не помиње експлицитно. Наиме, на тако нешто јемогуће посумњати у многим сегментима „Писама из Италије“, а у неким деловима путописа

инесумњиво тврдити да је тако. Имагологија је од времена настанка до наших дана свакако допринела томе да се књижевна дела чешће и подробније сагледавају интеркултурално, са одклоном од већ познатог и своје животне средине, што Јасмина Ахметагићистиче, у раду „Теоријско-методолошке претпоставке имагологије и њено преобликовање“, када наводи Дизеринковомишљење да: „општа сврха имагологије надилази књижевне и истражује интеркултуралне проблеме“ (2018: 20). Истовремено таква визура има и супротан пол који се огледа у томе да није неопходно, а некада је шта више и некорисно, тумачити нацију, друштво, државу или човека само из контекста релације према страном. На речено се надовезује и то да је имагологија „оснаживала критичко мишљење и дезидеологизацијске тенденције у науци о књижевности и представљала је значајну опозицију етноцентризму“ (Ахметагић, 2018: 13). Литература о имаголошким студијама помиње дихотомију личног и групног идентитета као важну одредницу у погледу анализе књижевних дела подложних имаголошком суду. Свакако да је та бинарна опозиција у различитој мери заступљена утаквим делима, а у „Писмима из Италије“ само наизглед претеже корелација групног идентитета италијанског и црногорског народа. Међутим, пажљив читалац ће сигурно приметити да аутор када пише о неименованим људима које је сретао у италијанским градовима, неретко истиче које све карактерне особине је успео да запази код њих и зашто су оне пожељне или не за усвојити. Читава представа владике Петра Петровића Његоша у овом путопису може се тумачити с ослонцем на појам личног идентитета, а он је присутан и када се осликава какви то људи сачињавају црногорску пратњу владике. Дакле, Љубомир Ненадовић у „Писмима из Италије“ јесте објединио оба ова чиниоца, било да, како путопис тече, стичемо утисак да преовладава један или други.

Из имагологије можемо апстраховати бројна питања којима се примарно бави или с којима је у додиру, као што су: каква је ауторова слика о страниј земљи и њеним становницима, које културолошке аспекте туђине је аутор одабрао да проблематизује а шта је изоставио, на који начин читаоци виде представу непознатог у делу, да ли се више страних простора пореди међусобно или се та релација успоставља по принципу свој према туђи, да ли се читаво дело базира на говору о неблиском или само један његов део и бројна друга. Имагологија „заправо има много више књижевноисторијско него књижевнокритичко усмерење“ (Ахметагић, 2018: 20). Када говоримо о томе да књижевна представа одређеног народа не мора бити сасвим истинита, мислимо заправо на још једну од бинарних опозиција коју је изнедрила имагологија, а чини је image као ознака за слику и mirage за искривљену, обрнуту, наопаку или слику „у огледалу“. Потребно је имати у виду да то како се сагледава један народ кроз литературу другог не само да може него некада и мора да се измени. При томе не мисли се само на модификације настале услед пуког протока времена, јер оно само по себи не може бити узрок, већ на бројне промене које се дешавају људима, као јединкама и као колективу, на свим животним плановима, а које онда изврше

утицај на националну књижевност. Подвргавање застареле представе одређене нације имаголошком суду не губи легитимитет, али свакако би требало да постоји свест да је та представа у међувремену ипак постала другачија, као и да у том случају прети опасност од генерализације. Знање да је „контекст, као такав, фундаментална грађа истраживања, а не питање истинитости и емпиријске потврдивости „уочених“ слика“, омогућава проучаваоцима књижевности, да буду отвореног ума за различите врсте интерпретација прочитаног, које су неминовне (Софинкић, 2021: 17). Потребноје направити разлику у говору о националној књижевности са савременог становишта (односно перспективе времена из којег се говори) и оног савременог (перспективе времена о коме се говори), будући да је неретко та дистинкција занемарена, а верујемо да она јесте од семантичког значаја, посебно када се ради о имаголошким истраживањима.

Много пре конституисања имагологије као научне дисциплине људи су говорили, писали и истраживали о туђим културама, о чему је већ било речи у уводу овог рада, међутим она је пружиала конкретизованију представу о тој природној потреби човека. Када су људи почели да увиђају различите сврхе које пут у иностране просторе може да има почела је да се рађа идеја да се ти предели, и они који их настањују, подробније опишу, у чему можемо тражитикорене имаголошке мисли. Путописи налик „Писмима из Италије“, који су стварани знатно пре јављања имагологије, тумаче се коришћењем њених достигнућа и терминологије, али са свешћу о протоку времена и епохама које су се смењивале у књижевности. Треба имати на уму да су многа наша лична сазнања и утисци о далеким областима у великој мери условљени литературом која говори о њима општим националним мњењем произведенимњом. Милош Црњански у роману „Код Хиперборејаца“ поставља питање које је сасвим примењиво и на Ненадовићев путопис, а односи се на то одакле долази лакомисленост коју човек обично има када у младости одлази у иностранство? Његова размишљања о могућем одговорукрећу се у правцу тога да млади људи мисле да је живот довољно дуг, па ће увек бити времена да се врате у своју домовину, или је посреднешто друго. Љубомир Ненадовић одлази у Италију као младић, али никада не сумња у то да ће његово путовање да се настави даље, као што је било и раније, и да ће се напослетку сигурно вратити на место са ког је и кренуо. За њега је останак сувише времена на једном простору потпуно нежељен, отуда кад га владика Његош задржава дуже него што је планирао да проведе у Италијиније му сасвим право.

Мишел Битор, помиње идеју оснивања једне (књижевне) дисциплине која би била блиска, али не сасвим истоветна имаголошким студијама, а то је итерологија. Она би се бавила самим чином путовања, култом путника и начином како се пише о путу, више него о другом, непознатом и страном које се искуси на путовању. Примећујемо да би путопис као жанр био потпуно одговарајући предмет истраживања и ове дисциплине колико је и имагологије. Проблематика домовине и туђине увек ће бити актуелна у књижевности, бар у неком виду, и због тога и имаголошке студије имају изгледе за опстанак, па било то

само у неким од својих досадашњих постулата. У биолошком коду људских бића присутно је стално превирање између тога да ли отићи у потрази за бољим условима и задржати се тамо где је најповољније, или се ни не отискивати на ту врсту пута, а у културолошком, где поћи у жељи спознајом новог и другачијег, ради усвајања што више различитих сазнања и искустава. Оваквенедоумицечовек је морао имати како у време делања Љубе Ненадовића тако и током прошлог века и рађања имагологије. Усвему овоме могу се пронаћи неке врсте архетипова, суштина природних људских потреба и тежњи, присутних безмало од када постоји и сам човек.

Ко тражи у Ненадовићевом путопису велелепност и описе знаменитих места Италије, несумњиво ће их наћи, али не увек сасвим веродостојне. Док онај ко настоји да упозна Италију, као и једну од најважнијих личности домаће историјске и књижевне сцене 19. века, кроз личну визуру, такође врло значајног аутора романтичарске епохе, засигурно неће остати изневерених очекивања. Ослањајући се приметно на традицију, Љубомир Ненадовић је у „Писмима из Италије“ оставио корисно сведочанство, не само о ономе о чему је примарно говорио, већ и о читавом духу времена тадашње Црне Горе, Србије и Италије. Препознаје се да је аутор стварао у складу са узусима свог времена и да његов значај треба посматрати првенствено у тој перспективи, а онда и изван контекста епохе. Закључујемо да ово дело свакако треба да заузима важно место на полицама књижевне историје.

Литература:

Примарна:

Ненадовић 1971: Љубомир П. Ненадовић, „Одабрана дела“, Српска књижевност у сто књига; књига 21; уредник: Живан Милисавац; Нови Сад: Матица српска.

Секундарна:

Андрић 1981: Иво Андрић, „Уметник и његово дело“, Београд: Просвета.
Ахметагић 2018: Јасмина Ахметагић, „Теоријско-методолошке претпоставке имагологије и њено преобликовање“, Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу, гласник Баштина, свеска 44.

Ераковић 2019: Радослав Ераковић, „Апенинска искушења балканског Прометеја“ у Дневник читалачких искушења, Нови Сад: Матица српска, 161-171.

Живковић 1994: Драгиша Живковић, „Европски оквири српске књижевности 1“, Београд: Просвета.

Недић 1969: Љубомир Недић, „Студије из српске књижевности“, Нови Сад: Матица српска.

Пековић 2001: Слободанка Пековић, „Путопис-условљеност жанра“ у Књига о путопису: зборник радова, Београд: Институт за књижевност и уметност, 11-26.

Софинкић 2021: Милица Софинкић, „Црњански-на међи властито и страног“, едиција Библиотека Прва књига, Нови Сад: Матица српска.

Наталиа НЕДЈАЛКОВА

СЕДАМ ЗРНА ИСТИНЕ

Свако сам одлучује
шта да остави
иза себе:
Емисију угљен-диоксида.
Трајни траг.
Лагану стазу.
Поетски корак.

КАДА АНЂЕО ОДАБЕЕРЕ СВОГ ПЕСНИКА...

Када анђео Господњи изабере свог Песника,
да забележи речи које ће надживети
чак и кодекс лепог граматичког понашања,
ишчупа перо са свог десног крила
и неприметно му ставља у руку небеско перо.

Са гушчјим перјем (и у њиховој модерној верзији)
Исписују се су томови и тоне радова.
Са анђеоским настају ремек-дела.

ПРЕВОДИЛАЦ

Био је добар преводацац.
Највиртуознији.
Преображавао је вештином
балетских корака
песме,
и живот
у поезију.

Био је посредник
светова.
Ноћна стража
пред капијама
димензија.

Његови преводи су били добри.
Највиртуознији.
Није им било потребно
уређивање.
Изазивали су овације
већ при првом читању.

Био је Божји тумач.
Претворио је своју крв у мастило.
а душа му је била у перу.
Исписивао је њиме
универзалним речником
речи којима није потребан
превод.

ПОЕТСКИМ КОРАЦИМА КРОЗ ЖИВОТ

„Два пута никуда не воде,
али један има срце”
Каелос Кастанеда

Затварам очи
да видим Пут.
Пут који има срце.

Изувам тешке ципеле
животног искуства,
да окрену своје кораке
поетским корацима.
И да ходају по путу.
Оним путем који има срце.

Учим да читам
с десна на лево
и да преводим
Књигу ћутања.

Негде
у снежнобелом пољу
између редова
постоји Пут.
Пут који има срце.

СЕДАМ ЗРНА ИСТИНЕ

Пронађи седам зрна истине
и самели их између два камена темељца.

Води донетој из девет бунара,
додај живи квасац и прстохват соли живота.

Не меси ново тесто у старе ноћи.
Успон је алхемијска трансмутација.

Начини од свог срца ужарену пећ,
да претвориш
слова у свакодневни залогај.

Да нахране
Прегладнеле душе
и птице које зимују.

ТРАНСФОРМАЦИЈА

Претварам:
нацрт у рукопису спреман за штампу,
12 месеци у 4 годишња доба,
прошло неодређено време
унапред у будуће
дисциплиновану и предвидиву риму
у бео стих, бео, као мраз.

Понављам:
старинске песме,
сужене идеје,
устајале мисли
(лакше је него
да се преправи свет
или свој глас).

Претварам:
и саму трансформацију
у једну другачију
метаморфозу
или метафору.

СУСПРЕТ СА СОБОМ

На раскрсници
без знакова и стрелица
који је прави правац?

Себи,
за себе
ходаш цео живот.

Себе, себе
Цео живот
пресрећеш...

ОДРАЗ У ОГЛЕДАЛУ

Ја сам бео лист
гумица која брише правопис
нечитак рукопис -
неразумљив,
може да буде и стих
или рецепт за вечну младост.

Ја сам лавиринт
у којој минотаур
држи Аријаднину нит.

Загледам се у себе -
видим свет.

Белешка о аутору

Наталиа Недјалкова је писац, преводилац и новинар. Заменик је председника Бугарске заједнице писаца.

Аутор је збирки песама *У позоришту сенки, Шега до неба, Онај иза врата*, есејистичке прозе *Ја мали и безгласно Писмо*.

Добитник награда:

Међународног такмичења „Сазвежђе духовности“; диплома Креативног савеза писаца Грузије, Тбилиси – за високо писање; награда писаца Казахстана за преводе савремене балканске поезије; Награда за изврност у писању са Међународног конкурса „Принцеза руске поезије“; посвећеног Ани Ахматовој; Одликовање Међународног креативног удружења „Неказано“, Бар, Црна Гора; Награда Друштва хрватских књижевника „Поетски прозор у свијет“; Прво место на међународном конкурс за савремену поезију у Скопљу 2021; Специјална награда на Међународном конкурс за најбољи афоризам – Србија, 2022.

Књижевна дела Наталије Недијалкове превођена су и објављивана у ауторитативним публикацијама у Србији, Црној Гори, Северној Македонији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Русији, Пољској, Албанији, Румунији, Индији... Преводи њених дела уврштени су у престижне домаће и међународне антологије.

*Превела и препевала са бугарског
Сунчица Радуловић Торбица*

Барбара Суботић, *Reflections*, уље на платну, 100X100 cm, 2023.

Андрија ЛАВРЕК

Лексикон Мајстора и Маргарите

Абадона – лик који се више пута спомиње у Старом, а једном и у Новом завету (Откровење, 9:11). На хебрејском реч и име Абадон (אבדון) значи место уништења, уништење, смрт, па и уништитељ. Код Булгакова, очигледно, Абадона убија погледом; док носи црне, слепачке наочаре, људи у његовој близини су безбедни. Рат у коме Абадона убија своје жртве је, несумњиво, Шпански грађански рат, за који је Булгаков био посебно заинтересован, што се види из његове приватне кореспонденције.

Азazelо (hebr. Азazel, אֲזַזֵּל) – личност из хебр. митологије коју разни извори различито описују: по једнима је био обичан побожан човек који је услед стицаја околности проклео Бога и придружио се Сатани; по другима је био један од најмоћнијих анђела који је отпао од Бога, чак је поистовећен са самим Сатаном; према апокрифној Књизи пророка Еноха, Азazel је био један од 2.000 анђела (названих и „богови”) који су сишли на земљу и женили се „кћерима човечијима” (ово је кратко описано и на почетку главе 6. Прве књиге Мојсијевој), научио је људе изради мачева, ножева итд.; спомиње се и у Трећој књизи Мојсијевој (16:8-10), а пророка Еноха спомиње апостол Јуда у својој Посланици, стих 14 (Нови завет). Књигу пророка Еноха су, очигледно због њеног проблематичног садржаја, хришћани „изгубили” после 4. века, да би била пронађена у Абисинији у 19-ом. Несумњиво упознат са разним представама о овом лику, Булгаков је створио свог Азazела, врло опасног али и, на моменте, шармантног Воландовог помоћника.

Алојзије Могарич – За неруске па чак и за руске читаоце није излишно дати објашњење овог имена, његову симболику. По једном тумачењу, име Алојзије првобитно је гласило Алвис – „свемудри” или „свезнајући”. И, са становишта мајстора, Алојзије је управо такав – (привидно) свезнајући, тако да је симболика овог имена ретко очигледна. Симболика презимена је тек нешто мање очигледна. „Могарич” или „магарич” је чашћавање приликом склапања посла, врста традиционалног мита, а секундарно значење ове речи је управо мито. Могарич је, очигледно, написао лажну доставу НКВД-у против мајстора и био „чашћен” – добио је његов стан у сутерену.

Аскаро (у ориг. Тузбубен) – кец тј. ас каро. Пас са овим именом је за упућене представљао врло провидну алузију на дореволюционарног полицијског пса Трефа који је једном приликом учествовао у потрази за самим Лењином. Дакле, полицијски пас Треф лови Лењина, милицијски пас Аскаро лови Ђавола и његове помоћнике, и став писца о „вођама револуције” постаје врло јасан.

Афраније – Пилатов начелник тајне службе у Булгаковљевом роману има врло конкретан прототип. То је Секст Афраније Бур (Sextus Afranius Burrus, 1-62), Римљанин галског порекла, војни трибун, намесник и начелник телесне гарде царице Ливије Друсиле и царева Тиберија и Клаудија. Познато је да су првих пет година Неронове владавине биле веома добре за Римљане, зато што су иза Нерона конце вукли Сенека и Афраније, као и то да је Афраније лично саслушавао апостола Павла и понашао се веома хумано према њему. Забележено је да је једном рекао императору Нерону: „Ако сам једном нешто рекао, не треба ме то више питати” (нешто слично рекао је Булгаковљев Афраније Понтију Пилату) и да су му последње речи биле „Ego me bene habeo” („Са мном све добро пролази”). Међутим, већ су неки оновремени римски историчари изнели тврдњу да је Афранија отровао урани Нерон.

Бегемот – руска реч за нилског коња, хипопотама (*Hippopotamus amphibius*), међутим, у руски је ова реч ушла директно из хебрејског оригинала Библије (Књига о Јобу, 40:10-19; Ћ. Даничић је ову реч превео као „слон”) и на хебрејском она гласи „бехемот” (בהמות); чини нам се да је Воланда његова дружина прагала и у Јудеју у време Понтија Пилата, и да је „мачак” још тамо добио такво име. Мачји прототип овог јунака, према Љубови Јевгењевној Белозерској, другој жени Михаила Булгакова, био је њихов крупни сиви мачор Пљушка. Књижевни прототип је, како се чини, Тил Ојленшпигел, јунак романа-поеме Шарла де Костера *Легенда о Тилу Ојленшпигелу и Ламу Гедзаку, о њиховим храбрим, забавним и славним делима у Фландрији и у другим крајевима* (1867). Ојленшпигел је народни јунак, веселац и шаљивџија. Прототип из историје (или из историје религије) – ђаво Бехемот, један од 17 ђавола који су опсели монахиње у манастиру урсалинки, тако да је овима чак суђено на процесу против вештица у Лондону у Француској 1634; суђење је одржано по налогу самог кардинала Ришелјеа.

Бездомни, Иван Николајевич Понирјов – Међу више претпоставки о прототипу за лик Бездомног најзанимљивија и најверодостојнија је она по којој је то био песник Демјан Бедни (Јефим Алексејевич Придворов, 1883-1945), који је написао антирелигијску поему *Нови завет без мана евангелисте Демјана*, објављену 1925, у којој је Исуса, а према белешци самог Булгакова, „представио као варалицу”. Сетимо се да је и Бездомни „главно лице своје поеме, Исуса, осликао изразито тамним бојама” и да је „његов Исус испуна сасвим као жив, мада и врло антипатичан лик”. Исти иницијал потврђује да је Бедни био или једини или барем главни прототип Бездомног, а дело Демјана Бедног је несумњиво било једно од оних која су надахнула Булгакова на писање свог „романа о ђаволу”.

Берлиоз, Михаил Александрович – Прототип овог лика очигледан по самом имену био је франц. композитор Хектор Берлиоз (1803-69), који је, између осталог, компоновао *Фантастичну симфонију*, *Христово детињство* и *Проклетство Фауста*. (Занимљиво је и то да је Берлиоз, као и Булгаков, студирао медицину, али се затим посветио уметности.) Од совјетских делатника у оправдану везу са овим ликом се доводи А. В. Луначарски, књижевник, комесар за културу и просвету у совј. влади и – веома вулгарни критичар Булгакова и његових дела. Истовремено, М. А. Берлиоз је очигледни алтер его М. А. Булгакова, због идентичних иницијала. Берлиоз је у роману изгубио главу, али он није једини „Б” коме се то десило: исто је, барем привремено, прошао конферансје Бенгалски. Дакле, главу је први изгубио Берлиоз и тиме постао „претеча” трагичних збивања у роману. Али треба се сетити да је главу изгубио и прави, јеванђеоски „Претеча”, Јован Крститељ, који се на хебрејском звао Јоханан Ха Матбил (ליבטמה נחוי), али зато у његовом имену на грчком опет видимо иницијал „Б”: Јоанис Баптистис (*Ιωάννης ο βαπτιστής*). Не лежи ли иза свега овога мисао и предвиђање Булгакова да ће, пишући сатиру у Стаљиново време, он сâм, такође, изгубити главу? Јер, када Воланд каже Берлиозу: „Михаиле Александровичу, видите ли како се све остварило” – лако можемо замислити како неко од шефова НКВД-а (или сам „Газда”) каже Булгакову: „Михаиле Афанасјевичу, видите ли како се све остварило: тражили сте ђавола и нашли сте га!” Неким чудом се то, сасвим оправдано Булгаковљево предвиђање, ипак није остварило.

Бетфага – код Булгакова и у преводу Јеванђеља на руски Виффагија, у прев. В. Карацића на српски – Бетфага, на грчком *Βηθφαγή*, у арамејском оригиналу Бет-паге („Дом смокава”, смоква је такође и „фига”); налази се на Маслинској тј. Елеонској гори.

„Бура је тамом небо прекрила...” – Почетак Пушкинове песме *Зимско вече* (у прев. Милорада Павића „Бура маглом небо крије, / Вихорова мрси влас, / Час ко љута звер завије, / Заплаче ко дете час.”). Пушкина, наравно, у двобоју није убио белогардејац (Рјухин је „осавременио” догађај из 1837. године), већ француски племић Жорж Дантес који је у Русију избегао 1830, и није му смрвио бедро, већ ребра, оштетио плућно крило и пробио трбушну марамицу, тако да је највећи руски песник умирао два дана у мукама. Дакле, Рјухинова оцена Пушкиновог живота, стваралаштва и смрти је готово сасвим погрешна. Постоји претпоставка да је прототип песника Рјухина био нико други до Мајаковски, коју као да потврђује то што односи између Мајаковског и Демјана Бедног нису били најбољи. Али, још гори су били односи између Мајаковског и Александра Безименског, који се, као и Д. Бедни, сматра прототипом Бездомног. (Кад се томе дода да ни односи Јесењина са Д. Б. и другима нису били добри, онда је јасно да односи међу песницима нису добар показатељ по овом питању.) Међутим, Мајаковски је извршио самоубиство 1930, отприлике онда када је Булгаков завршио поглавље у коме је оставио Рјухина у крајње лошем психичком стању, онаквом у каквом је морао бити Мајаковски, аутор многих револуционарних „громопуцателних стихова”...

Варенуха – украјинска реч која означава ракију кувану са медом и сувим воћем, али ова реч такође асоцира на руску реч „заваруха” – збрка, метеж, пометња; Варенуха-Заваруха уноси додатну пометњу у случај са нестанком Лиходејева и Јалтом, а и без тога име овог лика може, и несвесно, само појачати осећај пометње код руског читаоца (ефекат који нужно изостаје код читаоца превода).

Воробјове горе (рус. Воробьевые горы, Врапчева брда; реч је о само једном дугачком брду, са надморском висином до 220 м) – Тада још на периферији Москве, Врапчева брда, која су у периоду 1935-99. носила много звучније име – Лењинова брда (Ленинские горы) данас су унутар самог града. Занимљиво је да у роману *Кудејар* руског класика из XIX века Николаја Костомарова (и исто тако на крају романа) на Воробјовим горама стоје Рус Кудејар и татарски кан над Москвом у пламену, којом приликом Кудејар... али да не препричавамо садржај овог романа, који верно одражава историјска збивања у време Ивана Грозног. Након татарских канова (не једног), Воробјове горе је као место са кога ће осматрати Москву користио још један њен освајач – пољски краљ Јан Ходкевич, тако да је јасно зашто се на овом месту зауставио један у низу завојвача руске престонице – сам Сатана.

Гамала (Гамла, хебр. גמלא) – древни град у Галилеји североисточно од Галилејског мора тј. језера, које се на хебр. зове Кинерет (Јам Кинерет), а познато је још и као Тиберијско и Тиберијадско језеро. Гамала се у јеванђељима не спомиње као место везано за Исуса, чак се и не наводи, тако да је на први поглед нејасно зашто Булгаковљев Јешуа говори да је дошао из Гамале. Међутим, пошто се Назарет не спомиње ни у Старом завету, ни у Талмуду, ни у делима Јосифа Флавија, неки историчари су дошли до закључка да овај град у дато време уопште није постојао и да је Исус заправо живео у Гамали. Ову идеју је прихватио франц. писац Анри Барби (познат и по томе што је написао више књига о Србима у I св. рату), разрадио ју је и образложио у својој књизи *Исус из 1927.* године коју је, несумњиво, прочитао и Булгаков. Истина, Булгаковљев Јешуа се и даље разликује од јеванђеоског Исуса: он каже да се не сећа својих родитеља и да му је речено да је његов отац био Сиријац. По јеванђељима, Исус не само што памти своје родитеље, него је његова мајка још жива; отац Јосифа у време његовог проповедања и смрти јеванђеља више не спомињу, али он је био удовац када се оженио Маријом, тако да је до 30-е године наше ере вероватно умро. И, наравно, осим традиције, не постоји разлог због кога бисмо детаљима које износе јеванђелисти морали веровати више него детаљима до којих је дошао Булгаков.

Герберт де Оријак – рус. Герберт Аврилакский, лат. Gerbertus Aureliacensis, франц. Gerbert d'Aurillac – рођен око 946. у франц. граду Оријак, умро 1003. године. Последњих пет година живота познатији као римски папа Силвестер II. Због изузетне ерудиције и великих знања савременици су га оптуживали за бављење црном магијом и везе са Сатаном. Његов „препостављени”, Сатана Воланд, у разговору са Берлиозом, наравно, не спомиње да је Герберт де Оријак био папа.

Гестас и Дисмас – За разлику од Вар-равана (Бар-рабан, Бараба; одатле и реч „бараба” са првобитним значењем „разбојник”),

Гестас и Дисмас се не спомињу поименце ни у Јеванђељима, ни у Новом завету уопште узев. Њихова имена се први пут појављују у апокрифном Јеванђељу од Никодима, грчког аутора из средине IV века. Никодим је, очигледно, за њих сâм сковао имена: Гестас наводно од грчког „геста – жалити се, стењати (постоји и могућност да ју је Никодим узео из латинског језика: од *gesto* – носити или *gestus* – држање, покрети, или чак из „германских” језика: данас *Gast* – нем. или *guest* – енгл. „гост”); име „Дисмас” Никодим је, највероватније, извео из старогрчке речи *дисми/δυσμῆ* – залазак сунца. Јешуини сапатници на стубовима код Булгакова се знатно разликују од Исусових сапатника на крстовима, али пошто су Римљани користили стубове са горњом пречком, и пошто Талмуд сведочи да је Исус био „обешен” а не „прикован” или „разапет”, веродостојност је на страни Булгакова а не четворце јеванђелиста – или само једног, пошто у историјској науци одавно постоји веродостојна претпоставка да су три од четири јеванђеља написана према једном, првобитном – највероватније Матијином.

Гости на Балу код Сатане – су, наравно, све сами покојници, и то такви који на бал стижу право из пакла. Они се појављују из огромног ждрела камина следећим редом:

Господин Жак са супругом – Жак ле Кор (1395-1456), министар финансија код Карла VII.

Гроф Роберт – Роберт Дадли (1532-88), гроф од Лејхестера и пријатељ од детињства енгл. краљице Елизабете I. Дадлијева жена је умрла под нејасним околностима па се претпостављало да ју је он убио како би се оженио Елизабетом.

Тип у црној мантији – готово сигурно чекиста, али ко тачно, данас је тешко установити.

Госпођа Тофана – друга од чак три Тофане-тровачице из 17. века, Тофанија ди Адамо, из Напуља, рецепт за отров назван „аква тофана” добила је од прве Тофаније. Отровом који је продавала убијено је најмање 600 мушкараца. Мучена је и погубљена.

Фрида – о прототипу овог лика, коме је Булгаков посветио много више простора него осталим гостима на Балу код Сатане, изречено је много претпоставки. По једнима, добила је име по Фриди Кало, мексичкој сликарки која је помогла Троцком по доласку у Мексико. По другима, прототип је несумњиво била Швајцаркиња Фрида Келер која је радила као конобарица у ресторану и коју је силовао њен газда Карл Цимерли. Међутим, Фрида није угушила свог сина Ернста одмах, него тек у узрасту од 5 година, када је прихватилиште за малу децу где је био смештен одбило да га даље држи. Фрида је исте године, 1904, ухапшена и осуђена на смрт, али је пресуда преиначена у дугогишњу робију, тако да је умрла тек 1942, после самог Булгакова и након збивања у његовом роману. У том смислу ни Фрида Кало, баш као ни Фрида Келер, не може бити она Фрида коју је срела Маргарита. Трећи чак кажу да је Фрида – свака мајка која није могла да прехрани себе и своје дете у годинама масовног умирања од глади у ист. Украјини и јуж. Русији, 1932-33, под Стаљиновом тиранијом.

Маркиза – Мари Мадлен Дро д’Обре (1630-76), маркиза од Бренвијеа, отровала свог оца, брата и две сестре како би добила наслеђе. Користила је управо „акву тофану”. Говорило се да је убијала и људе по болницама за сиромашне. Осуђена је на погубљење водом, када осуђеник на смрт мора попити 16 пинти (9,1 л) воде, и, након тога, одсецањем главе.

Госпођа Минкина – Настасја Фјодоровна Минкина (1782-1825), кућна помоћница и љубавница грофа Аракчејева, изузетно сурова – једном је, из љубоморе, справом за увијање праменова косе спалила лице девојци из „кућне чељади”, па су је остале њене потчињене убиле.

Император Рудолф – Рудолф II Хабзбуршки (1552-1612), немачки император који је имао резиденцију у Прагу и био покровитељ славних астронома Тиха де Брахеа и Јохана Кеплера, али и чувени алхемичар. Није сасвим јасно зашто се нашао у паклу а затим на Балу код Сатане; премда, Густав Мајринк га у свом роману *Анђео са западног прозора* описује као прилично суровог.

Московска кројачица – Зоја Денисовна Пелц, која је у Москви организовала бордел под маском кројачког атељеа.

Гај Цезар Калигула – посебно окрутни римски император, владао 37-41. г. н. е. Занимљиво да је, по новијим научним сазнањима, писац Светоније, из чијег дела *О животу дванаест императора* углавном и знамо животопис Нерона, Калигуле и других, ове императоре унеколико оклеветао и опањкао, али нема сумње да Калигула ни пре Светонијеве књижевне обраде није био анђео, и да му је место на Балу код Сатане.

Месалина – Валерија Месалина (17-48), трећа жена имп. Клаудија, Калигулиног наследника, чувена по неморалу. Плиније Старији је описао случај када је Месалина изазвала на надметање познату римску проститутку Сцилу; Сцила је одустала после 25-ог мушкарца, Месалина је наставила до зоре.

Маљуга Скуратов (Бељски, ?-1573) – најближи помоћник Ивана Грозног, терорисао и бојаре и сељаке, својеручно удавио архиепископа Филипа II (Московија тада још није имала патријарха).

Брокенске дангубе (рус. брокенские гуляки – дангубе, беспосличари, веселјаци, мангупи...) – необично место које се може протумачити на најмање два начина. Први – по највишем врху Брокену (нем. Brocken, спомиње се у роману Булгакова), планине Харц у Немачкој, где су, по народном предању, вешци и вештице одржавали скупове на Валпургијску тј. Валпургијину ноћ, уочи 1. маја. У Гетеовом *Фаусту* Брокен се спомиње више пута, али ниједно место не може да објасни „брокенске дангубе које на бал увек стижу последње”. Најближе томе су стихови 4412-4420. где се говори о „глумачком друштву на вештијем брегу – које ту и спада, а које учествује у последњем комаду”. Да ли су глумци те „брокенске дангубе, веселјаци итд”, и чиме су заслужили да доспеју у пакао па затим на Сатанин бал? (Иначе, Булгаков је радио и као позоришни глумац, али врло мало; више као редитељ.) По другом тумачењу, „брокенские гуляки” је енглеско-руска синтагма где је прва реч енглеска – broken: сломљен,

пропао, и односи се на пропале руске предузетнике, НЕП-овце, из 20-их година. И опет, остаје нејасно зашто би они доспели у пакао. Али пошто је питање да ли сви гости на Балу код Сатане заслужују пакао као посмртно одредиште уопште узев спорно, онда би се још требало упустити у посебно и врло сложено питање да ли је Булгаков оваквим избором гостију на Балу код Сатане хтео да пошаље читаоцу и неку посебну поруку, тј. да ли је такав избор имао друштвено-критички циљ.

Последња два госта – посебно занимљиви гости, јер су доспели у пакао непосредно пре московског Бала код Сатане. Први је начелник НКВД-а Хенрих Григорјевич Јагода (1891-1938), а други његов секретар Павел Павлович Буланов (1895-1938), оптужени да су попрскали отровом зидове кабинета Николаја Ивановича Језова, Јагодиног наследника на челу НКВД-а. Обојица су осуђена на смрт и стрељана.

Барон Мајгел – стиже на бал на самом његовом крају и само зато да би га одмах, на Воландов миг, убио Азazelо. Наравно да је (бивши) барон Мајгел, шпијун, доушник, сарадник НКВД-а имао свој прототип, и руски поклоници Булгаковљевог романа су га лако пронашли – био је то бивши барон Борис Сергејевич Штајгер, опуномоћеник Колегијума Наркомпроса за спољне односе и – сарадник НКВД-а.

Осим гостију који долазе право из пакла, ту су и музичари који, очигледно, нису одатле стигли на бал. Занимљиво је да Бегемот тврди да је он лично позвао све музичаре који свирају на балу, и да „ниједан није одбио, ниједан се није разболео”, што би требало да значи да нису сви музичари покојници, као што су то гости бала. Међутим, поименце се наводе само двојица музичара – краљ валцера Јохан Штраус, тј. Јохан Штраус Млађи (1825-99), композитор најпопуларнијих валцера и диригент који је са својим оркестром настаупао по целом свету (укључујући и Београд), и виолиниста Вијотан – Анри Вијотан (1820-81), белгијски виртуоз на виолини; обојица у том часу покојници. Дакле, можда је међу музичарима било и живих (на то би могао да указује цез-оркестар), а можда изјаву да „нико није одбио и нико се није разболео”, треба приписати Бегемотовом смислу за (црни) хумор.

Грибоједов А. С. (1775-1829) – песник и драмски писац, прославио се комедијом *Тешко паметном* (у прев. на срп. још и *Невоље због памети*). Грибоједов је погинуо као амбасадор Росијске империје у Персији, приликом напада Иранаца на амбасаду (овај догађај је у роману *Смрт Вазир Мухтара*, преведеном и на српски, описао Ј. Тињанов; на перс. „вазир мухтар” значи опуномоћени представник). А пошто је крај Грибоједова био трагичан, такав је у Булгаковљевом роману морао бити и крај „Дома Грибоједова”, који је изгорео до темеља.

„Дванаест хиљада таквих ноћи...” – у ориг. „Двенадцатъ тысяч лун...” у гл. 32. – На први поглед може нам се учинити да је Маргарита лоша математичарка и да је погрешила: прошло је већ скоро две хиљаде година, у години има 12 месеци и у сваком од њих се смењују

све Месечеве мене, па тако и пун Месец, дакле $12 \times 2.000 = 24.000$ ноћи са пуним Месецом, а не дванаест хиљада. Међутим, са једног те истог места (из Москве, Београда, Јерушалема...) пун Месец се може видети највише 6 пута годишње (под условом да ноћ није облачна), јер је сваког другог месеца пун Месец „дању”, тј. са друге стране је планете. За место на коме се налазио Понтије Пилат важе исти астрономски закони као и за Москву, Београд, Јерушалема, само што изнад њега никада нема облака, и тако је Пилат дванаест хиљада пута био испод пуног Месеца, што су добро знали и вештица Маргарита, и Сатана Воланд.

Докази божијег постојања – пет доказа дао је Тома Аквински (1226-74), италијански схоластичар и доминиканац: 1. Кретање. Све што се креће морало је бити покренуто нечим другим, а ово нечим трећим, итд.; Бог је тај праузрок, први зачетник кретања. 2. Праузрок. Све што постоји мора имати свој узрок; пошто ништа не може произвести само себе, мора постојати нешто што је праузрок свега, и то је Бог (овај доказ је, очигледно, идентичан првом). 3. Нужност и случајност. Бића и ствари могу постојати или не. Оно што постоји а некад није постојало, постоји само захваљујући нечем што је раније постојало па га је створило, а то је Бог (опет у суштини исто што и 1. и 2.). 4. Степен савршености. Колико је предмет савршен може се спознати само поредећи га са савршенијим од њега. То значи да постоји нешто најсавршеније, а то је Бог. (Као и прва 3, и овај доказ темељи се на претпоставци о немогућности бесконачног низа.) 5. Сврховитост. И разумна бића, и неразумна бића и предмети имају своју сврху, што значи да је неко одредио сврху свему, а тај неко је Бог. Ове доказе је темељно анализирао и оповргао нем. философ Имануел Кант (1724-1804; о њему посебно занимљиво поглавље у књизи *Из историје филозофије* Владимира Соловјова, у прев. А. Л.). Оповргнувши ове доказе, Кант је дао свој, „морални доказ”: када се човек налази у дилеми око неког поступка, он чини такав избор који је избор свих људи, а ако постоје универзални избори, онда постоји и универзално биће, и то је Бог. Доказ је, дакле, већ на први поглед прилично климав. Кант је о томе рекао и следеће: „Ако је човекова савест једини доказ постојања Бога, онда је тај доказ довољан.” Врло лепо звучи, али је и лако оспориво. Што се тиче Воландовог настојања на томе да постоји Бог, оно је сасвим логично: сâм Воланд је (седми) доказ да је тако – чим постоји ђаво, мора постојати и бог.

„Дом Грибоједова” – Булгаковљева крајње очигледна алузија на „Дом Херцена” (на руском „Дом Герцена” – чак је и иницијал исти), који се налазио на Тверском булевару бр. 25 и у коме су 20-их година била смештена друштва књижевника МАПП (Московская ассоциация пролетарских писателей) и РАПП (Российская ассоциация пролетарских писателей), које је Булгаков у свом роману „објединио” у МАС-СОЛИТ – Московская ассоциация литераторов, Московско друштво књижевника. „Грибоједов” је као име дома Булгакову одговарао још и зато што ово презиме дословце значи „печуркојед”, а у ресторану МАССОЛИТ-а (очигледно, у ресторану Дома Херцена) служили су, између осталог, и најфиније печурке – тартуфе и шампињоне.

Ен Сарид – Сарид је мало место недалеко, јужно од Назарета, данас великог града. У Библији (било оној по православном канону са 66 књига, било у римокатоличкој са 73) Сарид се спомиње само у 19. глави Књиге Исуса Навина (његово име према рус. Библијама), односно књизи Јошуа (хрв., римокатоличка Библија), односно Књизи Јозуе Нунова (Ђ. Даничић); у хрв. и рус. Библијама – управо као Сарид, код Даничића Саред. (Намеће се претпоставка да је тај „Ен Саред” – управо Назарет, док је данашњи Назарет сасвим друго место, подигнуто касније и североисточно од библијског Ен Сареда/Назарета!) У сваком случају, роман Булгакова, на први поглед, нуди нелогичност: Јешуа „уживо” каже Пилату да је родом из Гамале (в. Гамала), док Јешуа у Пилатовом сну каже овоме да је из Ен Сариде. Али, није ли тако и у јеванђељима? Исус Назарећанин је из Назарета, а рођен је у Витлејему (те би се могао звати и „Исус Витлејемац”). Притом, Витлејем је југоисточно од Назарета, а Ен Сарид је југоисточно од Гамале. А пошто се Булгаковљев Јешуа представља као Ха Ноцри, ствари су ипак јасне: Јешуа је рођен у Назарету – Ен Сариду, али је у Јерушалајим дошао из Гамале – баш као што је библијски Јехошуа рођен у Бетлехему, али је у Јерушалајим дошао из Назарета.

Јешуа Ха Ноцри – несумњиво историјска личност, али, и у оно мало историјских изворника, различито представљена. Док су му писци јеванђеља, која довољно добро познајемо, безрезервно одани, аутори *Талмуда* му нису били толико наклоњени. Али, као што каже проф. Еуген Вербер у свом предговору *Талмуда*: „За Јевреје је Исус био припадник *њиховог* народа, који се о *своје* законе огрешио, јер је основао јеретичку секту и, према њиховим схватањима, у тешка времена надирања Римског царства, многим расколима додао још један.” Већ и сам *Талмуд* на разним местима износи разне детаље о Исусу: да је рођен ванбрачно, да се његова мајка Мирјам бавила чешљањем жена, да је имала мужа по имену Папус бен Јуда и љубавника Пандири и да је водила љубав и са неким столаром, да је Исус погубљен уочи Песаха („Римљани су обесили разбојника Јешуу”), да је био превратник и близак римској царској власти, да је имао пет ученика, био оптужен за јеретичка веровања и учења, изопштен из заједнице, називао себе богом и тврдио да ће се узнети на небо. Занимљиво да је Булгаков име свог Исуса (на рус. Иешуа Га-Ноцри) несумњиво узео управо из *Талмуда*, где је наведен као Јешу Ханоцри. Само име јеврејски извори наводе као Јехошуа, Јешуа и Јешу (у *Талмуду* уместо његовог имена неки пут стоји „отпадник Израела”, као и „Бен Пандира” – „Пандирин син”), а „презиме” се састоји од одређеног члана „ха” (који може значити „од, из”) и места Ноцрет, Нацрет, Нацарет (Ен Сарид). (Постоје докази да је име Пандира тј. *Panthera* било често име код римских војника, али, са друге стране, и могућност да је израз „Бен Пантера” проистекао из Исусове „тителе” на грчком „Син Девнице” – *υιος της παρθενου* – *parthenu*. Сам Булгаков ни на који начин не наводи читаоца на мисао да би Исус могао бити по оцу Римљанин, код њега чак Исусов издајник, Јуда из Киријата, има једно изразито римско обележје – кукасти односно „римски” нос.) Узимајући у обзир особеност хебрејског језика да се „х” изговара или наглашено

или да се практично не чује, као у случају речи „ха”, и да се неки самогласници не изговарају, Исусово име се може изговарати и као „Јешуа Анцарет”. Ово име се нигде не наводи на хебрејском језику (ни у Талмуду који је још обимнији од Библије, и писан је не само на хебрејском већ и на арамејском, а Нови завет је писан на грчком) тако да постоји само његов накнадни, „обратни” превод на хебрејски – ׀רצונה יושׁי. Имајући, дакле пред собом два прилично различита Исусова лика – онај из јеванђеља (у која је имао потпуни увид) и онај из *Талмуда* (у који је, несумњиво, имао само делимичан увид), уз потпуно одсуство спомињања Исуса у свим другим историјским изворницима, Булгаков је могао дати себи за право да створи свог Исуса-Јешуу, који није ништа мање уверљив и реалистичан од оног којег су представили очигледно пристрасни аутори – представници старе јудејске вере и нове јудејске секте, која ће тек вековима касније постати једна од највећих религија, хришћанство.

Јуда из Киријата – код Булгакова Иуда из Кириафа. Ово име се чешће наводи као Јуда Искариот(ски), на франц., енгл., итал. и другим језицима Iscariot, те су словенски тумачи ово растумачили као „Јуда из Кариота”, потпуно превиђајући да би у западноевр. језицима онда морало писати „Decariot” или „Fromscariot”. Али и на хебрејском језику је „ис”, а тачније, његово име, по једном извору, гласи Јехуда иш Керијат, што може указивати на везу древног хебрејског језика са још древнијим словенским (или управо српским, ако допустимо да су првобитни Хебреји=Себреји=Сербеји). Међутим, до данас је остало нејасно о ком граду је, заправо, реч. Претпоставља се да је један Кариот постојао на обали Мртвог мора, а други у Јудеји – одатле, можда, „Јуда” из Кариота; у том случају би Јуда био једини Јудејац међу Исусовим ученицима – сви остали су били Галилејци. Овај град се такође, поистовећује са Ададом и Кариетеном. Услед ових недоумица, постаје вероватно тумачење по којем је Јуда заправо био „сикариус”, тј. „сикариот” на грчком. „Sica” је лат. назив за кратки мач или дугачко нож којим су непријатељи римске власти у старом Израелу често нападали Римљане и њихове сараднике. Уосталом, ова два тумачења нису међусобно искључива.

Коровјов (Фагот) – Фагот је друго име Воландовог помоћника Коровјова; фагот је назив дрвеног дувачког инструмента са двоструким писком (друго име, двострука природа) а, такође, фагот је на нем. Fagott: Gott је Бог, а реч falsch значи лажни, тако да је ово име могло настати спајањем и сажимањем израза Falsch Gott. Што се тиче презимена Коровјов (Коровьев), такво презиме у руском народу не постоји и Руси га могу читати на чак три начина (Коровјов, Каравјов, Каровјев); још занимљивије је то што име Коровјов, као друго, садржи у себи реч „крв” („крв”) и, као прво, сугласничку групу „кр”, етимолошки аналогну сугласничкој групи „цр” односно „чр”, која представља корен речи „чорт”, односно „ђаво”. Дакле, презиме „Коровјов” садржи у себи реч „ђаво”, а „Фагот” може да значи „лажни бог” тј. опет ђаво. Све ово (наравно, укратко) тиче се само етимологије назива Коровјов и Фагот. Кад је реч о овом, најзанимљивијем Воландовом пратиоцу, што се тиче његовог физичког описа, неки су у Коровјову препознали

никог другог до Феликса Ђержинског, Лењиновог саборца, творца и првог руководиоца Чеке (ВЧК) и њене наследнице ГПУ, која ће се касније звати НКВД, КГБ и ФСБ. Међутим, други налазе друге прототипове московског Коровјова, тако да се може закључити да не постоји само један прототип за Коровјова већ или више – или ниједан. И, најзад, сам Воланд (у глави 32) говори ко је био Коровјов пре него што ће постати његов пратилац – „витез који се једном несрећно нашалио... направио је игру речи о светлости и тами, која није испала најбоља...” Чини се да није претешко препознати историјски (или књижевни) лик на који је Воланд мислио, али... Док су једни закључили да је реч о Самсону Караску, Витезу од Белог Месеца из Сервантесовог романа *Дон Кихот*, који је сам Булгаков адаптирао за позоришно извођење у СССР-у, и који је био нехотични кривац за смрт Дон Кихота (међутим, Воландове речи о Коровјову се не поклапају у потпуности са ситуацијом у којој су се нашли Сервантесов Самсон, па чак ни Булгаковљев адаптирани „Сансон” Караско, што представља озбиљну замерку овој претпоставци о књижевном прототипу Коровјова), други сматрају да је Коровјов лично Данте Алигјери (у ком случају можемо претпоставити да читаво највеће дело Дантеа, које је и једно од највећих у светској књижевности, *Божанствена комедија*, представља ту „несрећну шалу о светлости и тами”). А пошто су изнета и друга тумачења Воландових речи, неоспоран одговор на питање о правом идентитету Коровјова/Фагота још није дат и можда никад неће ни бити.

Крисобој – Булгаковљева руска (не и латинска) кованица „крисобой” може се превести као пацовоубица, утамањивач пацова, пацомор. Међутим, познајући вишеслојност Булгаковљеве прозе, не смемо previdети могућност да је ово име симболично и у том смислу што асоцира на „Кристобој” – онај који бије Христа/Христа, или онај кога се Крист боји – а из Булгаковљевог текста јасно је да се Јешуа побојао легионара. Ту се можемо сетити и симболике Гогољевих имена – ниједно име у његовим делима није случајно одабрано или смишљено (могуће в. *Поетика Н. В. Гогоља*, Јуриј Ман, у прев. аутора овог чланка). Исто или врло слично је са Булгаковљевим романом; чак и Ани/Анушки која је „крива” за то што је Берлиозу одсечена глава могу се наћи „претече” у Библији: Ана је хебрејско и женско и мушко име, а према Јеванђељу по Јовану Ана је велики свештеник који је први саслушавао Исуса, да би га затим предао првосвештенику Каифи. Наравно, самом „Претечи” – Јовану Крститељу била је одсечена глава и донета на тацни. Да ли се Иродијадина кћи, девојка која је послужила као посредник у одсецању „Претечине” главе, заправо звала Ана, то можемо само да нагађамо; Булгаков је о томе знао више од нас.

„Куролесов, бис, бис!” – Речи које Никанор Иванович Босој узвикује у глави 13 део су његовог сна описаног касније, у глави 15. „Куролесов” је презиме које је Булгаков створио на основу глагола „куролеситъ” – враголати, лакрдијашити, правити изгреде... Куролесов овде као да се позива да изиђе на „бис”, али реч „бис” у руском језику има два значења: позив уметнику да се поново појави на сцени и изведе још нешто, и „б”, ознаку иза броја куће, а Никанор је председник кућне управе у великој згради број 302 б(ис), где се у стан број

50 уселио „враголан” и „лакрдияш” Коровјов, кога Босој у свом сну доводи у везу са Куролесовом. Сам „драмски уметник Куролесов” на сцени изводи Никанору непознато (а тачније, несвесно познато) Пушкиново дело *Витез тврдица*, једну од песникових „малих трагедија”. Занимљиво је да је уз „мале трагедије” у стиху које је написао – *Витез тврдица*, *Моцарт и Салијери*, *Камени гост* и *Гозба за време куге* – Пушкин осмислио и насловио, али никад није написао и трагедију *Исус*; ову трагедију је, очигледно, написао Булгаков у оквиру романа *Мајстор и Маргарита*. Збивања у театру у Никаноровом сну одражавају реалност Совјетског Савеза 20-их година, а тачније, читавог тог првог периода након победе бољшевика: реквизирање свега – жита и других пољопривредних производа од сељака, а накита, златних рубаља (кованице од 10 рубаља са ликом Николаја II) и „стране валуте” од грађана. „Страна валута” се сводила на доларе, који су у Русији током читавог 20. века, па и до данас, били и остали друга валута у (нелегалном) оптицају (као што су то у СФРЈ и Србији биле марке и сври).

Латунски – ово презиме може долазити од руске речи латунный (тучани, месингани), или латы (оклоп, панцир), тако да се за проницљивог руског читаоца ни на тренутак није постављало питање (које је поставио Воланд) „А ко је тај критичар Латунски?”: асоцијација на презиме „Сталин” (челични) била је сасвим јасна. (Такође, иницијал имена Латунског је О. – Осип, а Осип веома личи на Јосиф.) Највећи „критичар” писаца у оно време био је сâм Стаљин. Међутим, можемо бити сигурни да се сам Цугашвили није препознао толико у Латунском (јер, Стаљин је несумњиво прочитао овај роман пре него што је објављен), колико у „газди” Понтију Пилату, будући да је и сам, након надимака Сосо, Коба и оног најпознатијег, Стаљин, у Кремљу имао надимак управо „Газда” (Хозяин).

Лиходејев Степа (Стјопа, Степан Богданович) – се у првој варијанти романа звао Гаруша Педулајев, и његов прототип је био Туацин Пејзулајев, адвокат из Владикавказа, човек „премазан свим мастима”, са којим се Булгаков није пријатељски растао иако му је Пејзулајев био коаутор у писању дела *Синови муле*. У следећој редакцији романа Гаруша Педулајев је постао Стјопа Бомбејев, па тек онда Стјопа Лиходејев. Сâмо то презиме значи дословно „Злотворков” тј. „онај ко поступа лоше, ко чини зло”.

Мајстор – „Заборавио сам ваше име” – каже Иван Бездомни разговарајући са мајстором у клиници Стравинског, а мајстор одговара: „Оставите се мог имена” – не желећи да га открије. То име је, наравно, Михаил Афанасјевич Булгаков: у неком паралелном универзуму, веома сличном овом нашем, Булгаков је написао роман на тему коју је тако помно проучавао; у нашем је написао само део тог романа унутар романа *Мајстор и Маргарита*.

Мандарине по папреној цени – Нашавши се у продавници коју је врло нападао нахвалио, Коровјов пита продавачицу пошто су мандарине, добија одговор „тридесет копејки килограм” и закључује да су цене у тој продавници папрене. Међутим, и тада је, као и данас, тридесет копејки за килограм егзотичног воћа које није са тог под-

небља представљало врло ниску цену. У чему је, онда, ствар? Продавница у којој су се нашли Коровјов и Бегемот звала се „Торгсин” („Трговина с иностранцима”, постојала 1931-36) и формирана је мање зато да би робу у њој куповали странци (којих је 30-их у СССР-у било врло мало), а више грађани СССР-а који су још имали нешто стране валуте и који су се, као што из романа видимо, понекад претварали да су странци („љубичасти центлмен”). А цене су у тој посебној продавници биле заиста посебне. У СССР-у је рубља званично била вреднија од долара (иако је, незванично а реално, било обратно), а рубља у овој продавници је далеко надмашила званични курс у прерачунавању у доларе – једна „торгиновска” рубља је 1933. године вредела чак 40 совјетских рубаља. Дакле, права цена за килограм мандарина није била 30 копејки, већ 30 копејки пута 40, што су Коровјов и Булгаков, наравно, знали, па су се зато ова робна кућа као и вођење економије у држави нашли на мети њихове критике.

Маргарита, краљица Марго – Воландова свита повремено зове Маргариту „краљица Марго” зато што је ова, тј. Маргарита де Валоа, била француска краљица и, према тврдњи Коровјова и Воланда, Маргаритина преткиња. (М. де Валоа, 1553-1615, ћерка Анрија II, жена Анрија IV, њихово венчање, „париска крвава свадба”, било је повод за чувену Бартоломејску ноћ, када је дошло до покоља хугенота.) Али, то да је потомак краљице подсвесно као да зна и сама Маргарита, што показује њена љутита реакција онда када је безимени дебелко на неименованој реци помешао Маргариту са Клодином, која је својремено била фрајлина краљице Маргарите; дакле, Маргарита као да се, и несвесна тога, идентификује са краљицом Марго, и љути се што је мешају са, такорећи, слушкињом те краљице. Скривено указивање на краљицу Марго постоји и у имену дебелковог париског пријатеља Гесара – издавач Франсоа Гесар је 1842. године објавио мемоаре Маргарите де Валоа. Дакле, Мајсторова Маргарита није било ко, већ пра... праунука једне краљице, па готово чак и њена реинкарнација. Још једна Маргарита (д’Ангулем, 1492-1549) била је француска краљица и – књижевница, а такође заштитница хуманиста и писаца; сама Маргарита Николајева је заштитница писца кога је назвала „Мајстор”. Такође, Маргарита (Маргарета, Грета) је главна јунакиња Гетеовог *Фауста*. И, наравно, руски прототип Маргарите била је Јелена Сергејевна Нирнберг, у часу када се упознала са Михаилом Булгаковом – Шиловска.

Матија Леви (р. поч. I века – умро по једним изворима 60-их или 70-их у Етиопији, по другим, између 80. и 100. г.). Његово име словенски аутори наводе као Матиј, Матеј, Матвеј, Матфеј; овде најближе хебр. оригиналу מתיאֵהוּ מתיֵהוּ (Матитјаху („Дар Јахуа/Јехове”). Аутор првог канонског Јеванђеља, а у Јеванђељу по Марку 2:14 и др. наводи се и као Левиј Алфејев („Алфејев син”, притом „син” је на хебрејском „бен” – בן, док „лев” на хебр. значи – срце, дух, душа, снажан, срчан итд. По једном извору, „Леви” се на хебр. изговара „Левиј” – баш као на руском, а по другом, „Леви” значи „лав” – на рус. и свим слов. језицима осим српског – „лев”. Дакле, „Матија Храбри” или „Матија Лав”). Осим у јеванђељима и у каснијим црквеним текстовима,

не спомиње се ни у једном историјском изворнику. Булгаков му оправдано даје најважнију улогу међу свим наводним Исусовим ученицима (наводним јер су се сами навели као такви, није их Исус навео), узимајући у обзир да је Матија Леви био порезник па је морао бити писмен и могао записивати Јешуине проповеди и доживљаје. Читалац би се, још, могао упитати зашто је Матија на крају разговора са Пилатом тражио да му се да мало празног пергамента („кусочек чистог пергамента”). Можда зато да за Пилата препише оне нечитке записе са свог. Или, да настави записе онога што ће, с временом и после доста измена, постати „Јеванђеље по Матији”.

Мењачнице новца – у Исусово и Пилатово време, као и нешто пре и после њега, Јерушалајим је био препун мењачница новца због Јевреја-ходочасника који су пристизали из свих делова Римске империје, па и Персије и других крајева, носећи тамошњи новац, који је у Јерушалајиму требало заменити за локални, којим су се, између осталог, куповале овце и друге животиње за жртвовање ЈХВХ-у. Управо те мењаче новца и продавце драгулија у порти једне цркве је Исус, према јеванђељима, ишибао.

...на каменој тераси једне од најлепших зграда у Москви – високо над градом, налазе се Воланд и Азazelо на почетку 29. главе. Та, по општем мишљењу Московљана, „једна од најлепших зграда у Москви” је „Дом Пашкова”, у Моховој улици, саграђен 1784-87. Реч је о згради са два врло висока спрата (тј. три високе етажe), тако да су се Воланд и Азazelо налазили на висини петог или шестог спрата данашњих зграда. Несумњиво има симболике у томе што се ова зграда налази испред Кремља и на вишем терену тако да је, у том часу, и сам Стаљин био иза Воланда и испод њега.

Пасха – празник у спомен на излазак Јевреја из Египта, слави се на дан првог пролећног пуног месеца (прослава Пасхе увек почиње уочи 14. нисана). Хришћани су исти дан прогласили за Васкрс, дан Исусовог васкрснућа.

Понтије Пилат (Pontius Pilatus, 12. пре н. е. – 41. н. е.?) – намесник, тј. префект Јудеје 26-36. и несумњиво историјска личност, о чијем постојању сведочи чак и археолошки налаз из 1961. године – камена плоча пронађена у Кесарији на којој је, између осталог, урезано: ...*PON]TIVS PILATVS/...PRAEF]ECTVS İVDA[EA]E*, тј. ...*ПОН) ТИУС ПИЛАТУС/...ПРЕФ)ЕКТУС ЈУДА(Е)Е*. Уз то, спомињу га у својим делима Тацит, Јосиф Флавије и Филон Александријски, који нигде не говоре о Исусу, управо као што је то Михаил Александрович Берлиоз и нагласио, излажући читаву проблематику песнику Бездомном. Пилат је, по једној верзији (по Јевсевију Кесаријском из IV века), завршио живот самоубиством, и њој, очигледно, сама Црква није поклонила поверење, јер би иначе такву чињеницу несумњиво искористила (нпр., објаснила би је бескрајним Пилатовим кајањем зато што је послао у смрт Исуса). Уосталом, за накнадно кајање (које му нико и не приписује!), Пилат је имао много разлога, јер се сви историјски извори слажу по питању његове крајње суровости. Тако је јудејски владар Агрипа I набрајао императору Калигули Пилатове преступе: „поткупљивање, насиље, разбојништво, лоше обраћање са потчиње-

нима, увреде, непрекидне смртне казне без судске пресуде и његова бескрајна и неподношљива суровост”. Ове особине (по аналогији са Александром Македонским) можемо довести у тесну везу са хемикранијом тј. мигреном од које је, по М. А. Булгакову, патио и која је могла изазвати и његову (наводну) одлуку о самоубиству.

Поплавски (Поплавский) – још један пример генијалног избора презимена за лик. Поплавски је економиста, стручњак за планску привреду. Тумачећи ово презиме из српског језика, можемо претпоставити да је Поплавски као стручњак за планску привреду за своју земљу био од користи колико и елементарна непогода поплава. Међутим, поплава је на руском разлив, наводнение или паводок (упор. срп. поводањ). На руском је ово презиме изведено од речи поплав (пливање) или поплаваџ (мало пливати, у духу савр. српског језика чак – „пропливати”, а Поплавски је управо „пропливао” са својом намером да се пресели у Москву!). Међутим, у дугачком низу руских речи изведених од основе „поплав” неке асоцирају управо на поплаву или на неуспешно пливање, а давање свих или скоро свих имена ликовима непосредно по њиховим особинама (нпр. „Негодјев” – „Покварењаков”) припада предоголеовском времену руске књижевности; такав књижевни поступак врло успешно је напустио Гогољ, а Булгаков је вероватно био његов најбољи следбеник у томе.

Пушкино, ђевабџиница („У Пушкину је отворена ђевабџиница *Јалта*”) – Пушкино, некад село северно од Москве, у време писања романа било је недалеко од престонице, а данас је периферни део града. „Ђевабџиница” је у ориг. „чебуречная”, а „чебурек” је источњачко јело, иситњено овчије месо печено у пирошки. А ресторан који на менију има „чебуреки” по правилу има и „шашљки” – ражњиће, тј. ђевапе. И, наравно, ђевабџиница или „чебуречница” под именом „Јалта” је у дато време заиста постојала, тј. била је управо недавно отворена, као што каже Варенуха.

Себастијска кохорта – јединица од претежно неримских војника и тада још само римских официра (тек је Септимије Север, император 193-211, омогућио неримљанима да буду официри) из града Себастије, што је друго име Самарије (од лич. имена Шемер), старе престонице Израелске државе (875-722. пре н. е.). Недуго пре збивања описаних у роману Самарији је име промењено у Себастија. Данас – Наблус.

„Славно је море свети Бајкал...” – рус. нар. песма на стихове сибирског песника Д. П. Давидова из 1848, о робијашима у Сибиру и о бекству једног од њих. Песма је била врло популарна непосредно после тзв. Октобарске револуције (тј. преврата), али Булгаков је стихове из ње унео у роман тек 30-их година, када је могла изазвати другачије асоцијације на логоре у Сибиру.

Старообредник – Старообредници су руски православци пре увођења новина у РПЦ од стране патријарха Никона (патријарх од 1653. године). Тим новинама је, заправо, руско православље изједначено са православљем свих других православних народа (руски православци су се дотле крстили са два прста итд.). Новинама се супротставио „вођа старообредника”, протопоп Авакум, за кога се може

рећи да је био управо „ратоборни старообредник”, и који је напоследку спаљен не *на* већ у специфичној руској ломачи, тако да је критичар Латунски насловом свог чланка слао јасну поруку шта треба чинити са писцем неприхватљивог романа. Аутобиографија под насловом *Житије протопопа Авакума које је он сам написао* тек недавно је први пут преведена (од стране А. Л.) и објављена на српском.

Стравински – презиме професора Стравинског код руског читаоца не изазива исте негативне асоцијације као код српског; наиме, реч „страва” у руском језику уопште не постоји, а у украјинском (који је Булгаков као рођени Кијевљанин добро разумео) значи „јело, храна” (можемо се сетити како Бездомни клинику у мислима назива „фабрика-кухиња”). Претпоставља се да је болница у коју је „смештен Бездомни” – Градска болница бр. 1, где је главни лекар тада био Фјодор Александрович Гете (лечио и Лењина), али да прототип за Стравинског није био он, већ Григориј Иванович Росолимо, начелник лабораторије за експерименталну психологију на Институту за неурологију Московског државног универзитета. Поред свега овога, знајући за Булгаковљеву склоност ка именовању ликова са истим иницијалима као у реалних личности, неизбежно нам пада на памет Склифосовски (Н. В. Склифосовски, 1836-1904), који је, истина, био хирург, али је недуго пре почетка радње романа, 1923. године, Научно-истраживачки институт хитне помоћи добио име по њему и постао општепознат као Клиника Склифосовског, тако да је и он могао учествовати у стварању имена професора који је лечио Бездомног.

Хела (у ориг. Гелла) – Из Брокхауз-Ефронове енциклопедије у више од 80 томова, која је штампана 1890-1904. у С. Петербургу, Булгаков је могао сазнати да су Емпуза, Ламија и Гела биле девојке са Лезбоса које су прерано умрле и после смрти постале вампирице. У каснијем Старогрчко-руском речнику Дворецког из 1958. стоји да је, по песникињи Сапфо, „Гело” (*Γελλώ*) име зле богиње са Лезбоса која је отимала децу. Међутим, да ли је ово било општепознато код руских читалаца? Морамо претпоставити да није. С друге стране, познато је свима (пре свега самим Русима!) да Руси у страним именима замењују почетно „Х” са „Г” (нпр. Hugo – Гюго), да „hell” на енгл. а „Hölle” на нем. значи пакао, а пошто је Булгаков (као и сви образовани Руси његовог времена) добро знао и немачки језик, морамо закључити да име „Гела” треба читати пре свега као „Хела” – „Паклена”.

Хемикранија (*hemisrania*, *ἡμι-κρανία*) – оригинални старогрчки назив мигрене; мигрена је новији назив настао очигледно скраћењем старог, пуног (*хе-микран-ија*). Као школовани а неколико година и професионални лекар опште праксе (на почетку I св. рата радио у пољској болници, затим био цивилни лекар, затим принудни војни лекар код више зараћених страна у грађ. рату, па опет цивилни лекар), Булгаков је био добро упознат и са овом болешћу (чак је и сам patio од ње!), али није могао савремену реч (рус. мигрень) приписати Понтију Пилату. Занимљива је етимологија ове речи и њене, досад непримећене, симболичне консеквенце. Појам „хемикранија” долази од грчких речи *ἡμι* (хеми – пола) и *κράνιον* (кранион – глава, лобања). У старогрчком језику је реч „Кранион” (Лобања, Лобањиште) представљала други

назив за Голготу (*Γολγοθᾶ* – Голо брдо; Лобања). (На латинском је Голгота/Кранион – *Calvaria*, од речи *calva* – лобања, а сама „калва” је, очигледно, од словенске, српске речи „глава”). Пилат је, дакле, био приморан да пошаље Исуса-Јешуу на Калварију-Голготу-Кранион, а патио је од хемикраније, од које га је, по његовом мишљењу, могао излечити управо и само Јешуа!

Woland, Volland, Воланд – Ни Дантеов Сатана, ни Гетеов Мефистофелес, ни Љермонтовљев Демон итд. не представљају непосредан праузор и прототип за Булгаковљевог Воланда, а понајмање је то класично-религијски „Нечастиви”; исто тако се не може рећи за њега да је пуко Божије средство за кажњавање нечасних људи. Воланд је јединствени лик светске књижевности и о њему би се могло врло опширно писати (уместо чега је, несумњиво, боље изнова прочитати сáмо Булгаковљево дело). Сáмо име „Воланд” Булгаков је несумњиво нашао у Гетеовом *Фаусту*, где се спомиње само једном, у глави „Валпургијска ноћ”, и где Мефистофелес, говорећи о самој себи, каже: „Junker Voland kommt”. (Ово место у преводу *Фауста* на српски најпознатијег преводиоца овог дела Бранимира Живојиновића гласи: „Места за сињор-Дабу!”, тако да је у српском *Фаусту* име „Воланд” сасвим изостало.) Међутим, са лингвистичке, етимолошке и симболичне тачке гледишта, име које је Булгаков одабрао за свог врховног ђавола има, такорећи, два, можда чак и три порекла. Најмање важно је лат. глагол *volo* – летети (ђаво лети, тј. брзо, тренутно се премешта). Затим, лат. именица *voluntas* – воља, слободна воља. По првобитној замисли Булгакова, ђаво-Воланд је могао испољавати слободну вољу у односу на Бога; касније Булгаков као да је ту замисао напустио и ђаво се потчињава Богу. И, најзад, у основи имена Воланд је словенско име Влад (одатле и Влада, Владе, Владимир, Володимир, Волођа; од облика „Володимир” су настала и западноевропска имена *Woldemar* и *Waldemar*, и врло је индикативно то што у свим западним књижевним делима као и филмовима ова имена носе искључиво негативни ликови). Најпознатији историјски Влад био је, наравно, Влад Тепеш („Набијач”) Дракул (Змајевих). „Драк” је на румунском змај (у другим језицима дракон, драгон итд.), а змај је главно отелотворење ђавола (јарац, вук итд. су споредна). Историјског Влада Дракула су сељаци и његови непријатељи звали, између осталог, управо Ђаво. Воланд је владар над људским телима и (неким) душама, а такође, име Воланд треба читаоца да, макар несвесно, подсети на Влада Дракула-Ђавола. Дакле, као што ништа није случајно, што је доказивао управо Воланд Берлиозу на почетку романа, тако ни одабир овог и других имена за роман *Мајстор и Маргарита* није био случајан.

У састављању овог лексикона
су коришћене енциклопедије, речници и друга
литература, као и сајт „Мастер и Маргарита”. Део изнетих
објашњења је оригиналан и може се наћи само овде.

Милијана РАДОВАНОВИЋ

49. ПАЛЕТА МЛАДИХ

Сигурно је да се у целини не може сагледати било чији рад на основу 10 примљених радова, у оквиру конкурсне документације. Можемо наслутити темперамент који се „игра“ са талентом и упорност, не и свеобухватност могућих избора које су мерило талента, ако мера за уметничку енергију постоји. У времену дигитализованих представа, комуникација, мејлова, постајемо транспарентни али не и доступни. Постоје бар 13 електронских начина да човек стигне до човека али се поново враћамо на слова и слике, сцене живота, исечке и детаље по којима се можемо само препознати не и до краја упознати. Ови млади људи који крећу стопама сликарства као да су скоро изграђене визуелне препознатљиве личности, по тракама по којима ходају експресивно, нежно или супремативно, из крајности у крајност са својим младалачким тенденцијама. Сви они имају жељу да у својим стремљењима надмаше историјске фигуре сликарства да их пребаце у нове медије или скрате стваралачки процес, што заправо није изводљиво. Изгубила би се суштина и потреба за једним оваквим догађајем, Палетом, традиционално највећом излагачком историјом у Србији.

Ана Аздејковић из Петровца на Млави узима мали формат и осликава га особама којима је окружена, просторима у којима се креће, радећи једну врсту уметничког личног дневника који у експресији и нашим искуством подешава наше фреквенце да их гледамо – истим очима иако по структури није реалиста нити хиперреалиста, дугачки, цртачки потези њених радова држе пажњу посматрача, дају печат својом енергијом а не мотивом. Три аутопортрета које је послала, стазе до храма, катедрале, цркве, простори којима обитава, магично задржавају пажњу и искусног ствараоца одушевљава једноставношћу поступка и избора тема са лепотом ауторкиног рукописа. У времену принтова, ова серија радова, свежа и сирова подиже потенцијалну експресију свих нас.

Весна Антешевић из Бања Луке, која се иначе бави и мозаиком нам се представила сликама средњих димензија са асоцијацијом на плашт, покров, драперију, пластику. Њена стремљења су у еколошком

освешћивању појединца а занимљиво при том не улази у материју кроз сфумато или у путу према материјализацији, она покрива , таласима затрпава и само благо асоцира на теме којима се бави и које су јој преокупација. Слике су копрена наших унутрашњих маски, затворени капци пред реалношћу, прекривачи екрана, скринсејвери који подсећају на далеко, плаво и слободно небо или воду, таласе.

Бојана Вујић (Павловић) је конкурисала са низом портрета из своје најближе околине. Иначе се такође бави и мозаиком. Називима портрета упућује нас на гледање унутра кроз њихове физиономије. Те су наслови: „Тужни пајац“, „Човек који није видео море“ (слика настала 2020), „Студент који добро црта али не зна шта ће после“, наши унутрашњи дијалози које за публику која се такође бави сликањем, нема одговор ни после 20, 30 година бављења сликарством. Као и код Весне, лични печат је доминантан, осећај субјективности дат кроз лагани потез с тим што у називима имамо мало хумора, сарказма и друштвене ангажованости. Да ли је ковид натерао да се поново бавимо људским ликом и отуђеношћу, да ли је ово повратак фигурацији, слободарском експресивном личном сликарству?

Гледајући њихове радове више на мрежама, јер су се ипак скромно приказали по фајловима које су послали а који их ограничава форматом, уметници ове 49. Палете су вредни и јаки, усмерени да преживе у свету дигитализације и да задају нове репере млађима који долазе. Старији сликари са искуством би им позавидели на њиховој пожртвованости, предању, професионалности, инсистирањем на свету који је немушт, визуелан, усамљен а опстаје иако данас мецена и конзумената уметности, рачунајући на уобичајени формат је много мање. Иако је свет на длану, у телефону „велик“, још је веће потребно стрпљење и пажња да се освоји било који од ових приказаних серијала слика. Ко год био победник а победника заправо нема , сви су победници времена у ком живимо, својим присуством, својом ненаметљивошћу , скромношћу монаха у тиховању, вриште њихови радови јаче него први експресионисти или фовисти што су чинили. Сви се ови млади ствараоци баве фрагментима постојања, убеђујући нас да је њихов поглед довољно снажан да одржи живот ових постковидних времена а у анксиозности која је свеprisутна на лицима људи. Егзистенцијални грч је ослобођен вољом да се иде даље или можда назад враћајући нас духовним сферама на прва почетна подешавања, клинастом ликовном писму, почецима а не на трагу неког компјутерског програма за препознавање лица, за ткз. лакши живот. Суочени са процесима стварања прави су шегрти будућег или већ садашњег освешћеног ликовњака, човека. Леонардо би им позавидео на могућностима у палети боја, технологији која је олакшана а истој пажњи према крвотоку самог чина сликарства, утихујући првобитни импулс, обликујући реалност у језик старији од свих цивилизација, уосталом то се зове таленат.

Душан Дудварски Стипић у трагању долази до распећа-крста, почетка, монолита, иконе, сфумата, заметка у гнезду урушеном , енформел много слика које је иначе насликао, „сруши“ се у боју и ту егзистира кроз симболички приказ сакралних старих познатих нам

симбола.

Ива Зековић, бавећи се и балетом и у слици користи покрет па су њени радови *Конструктивни рад* (настао 2022) и *Срце града*, већи формати којима покрет и доминира, уприличен у две доминантне боје модрог и љубичастог, романтичарски нас подсећајући на све о градовима што смо икад прочитали, да ако не пазимо, не бринемо за будућност урушиће се у рђаву масу, опет енформела.... а неће. Она зна да је слика видна осетилна енергија .

Немања Мркишић, са сликом *Дијанина деца*, делом триптиха, подсећа на Пикасову плаву фазу макар у назнакама, у нервним крајевима наших завршетака, да је свако од нас део целине а тиме упућује на нова трагања, које Дијане и шта са децом, опет брига о свету, о освешћивању куда идемо и шта овде тражимо. Аватари нису довољни. Да ли је до младости или до старачких очију која чита ове редове сликама, написаним, исте приче на начине где се само рукописи разликују. Оноре Домије заједно, критичар времена, воз треће класе за све. Скривена иронија, ништа рококо овог светлећег друштва инстаграма, филтера, мрежа.

Теодора Николић назива слике баш онако како их и слика, Тијана, Ангелина, негује занат, стрпљиво гради кораке, са десет самосталних изложби, преко 40 колективних изложби, помиње скромно награде, стипендију Доситеја. Тренутно је на докторским студијама на Факултету ликовних уметности у Београду.

Јелена Паунковић слика „флоралне тепихе“, детаљне и савршене, фотографски скоро изведене, препознатљиве, неки чудан поп арт. Детаљан у свом изразу, убиствен у својој присутности и занатству. Арт који волимо засићени екраном. Хлорофил мами, хлорофил подсећа на сликарство Фламананаца, старих мајстора. Осваја количином посађених својих илузија, вештином извођења. Сади своје семе. Прати свој пут. Особа те концентрације може насликати било који други мотив, инсистирање на овом, модерном, пејзажном, зидном и монументалном је чини једном од.

Теодора Петковић се сем сликања се бави музиком. Активно учествује у подизању свести које се тичу здравља жена, човека. Човек као енигма прекривен, сам или у двоје испод црвеног или плавог чаршава, преводи су тих облика њеног још скривеног талента. Кад уметник има више интересовања, морамо испратити све области упоредо да би се слика о њему у свести гледалаца проширила . Теодора Петковић израста у мултиталентовану уметницу коју ћемо сигурно пратити у годинама које долазе, слика, текст, лирика, све заједно са темама које су социјално ангажоване, млади човек који ће тек дати своје плодове. Намеће се квантитативно јер су димензије радова веће а испод јединог слоја су многи други сада, тренутно недоступни садржаји за очи, које гледалац тек треба да открије.

Ања Прерадовић, фигуративац заробљен у коцкастим просторима које прелама и развија понекад композицијом, некад перспективом. Спектар боја у боји гласа алт, облици тела који се заправо не уклапају у средину шаховских поља наметнутих цивилизацијом. Став о свету дат мушком фигуром као код Мантења

у првим испитивањима могућности перспективе, тело које лежи , као на столу, на коцкастом простору, многих, само привидно уређених простора. Модро и црвено, зелено. И код њених радова се чује музика.

Теодора Ракићић, тренутно на докторским студијама у Београду се бави материјом, светлећом линијом раздвајања познатог нам и духовног света. Материјализација је на њеним сликама , из енформел искуства пастуозно или каолински нанесена, а светлост која понекад или често игра већу улогу намерно геометријски усмерена да држи тај простор сабијене материје, простора, затворених, или прозора које тек треба да отвори. То је серија којом нам се представила. Можда једног дана са тог прозора почну да цвркућу птичице и уведу понеку ненамештену раздвојну линију зидова, предсобља, собе, терасе, оквира, разбију и одведу у лирско, не бетонско. Светлост вуче на природну а не на неонску, рекламну. Светлост као прилике људи, идеализована светла у полусивилу живота. Док црта је потпуно другачија контрастна поставка, у самом облику прилике је тама а контраст негде, од некуд – можда.

Барбара Суботић, љубитељка Сунца, се представила сликама које говоре, *Рефлексија*, *Јутарња светлост*, обе настале 2023. године, димензија 100/100 , техником уља на платну. Још увек је студент који лагано осећа чиме ће се и у будуће бавити, стрпљиво наносећи све нијансе на подлоге које ће обојити живот, вештина или случај.

Када се заједно погледају ови сензибилитети, сви јаки, убедљиви, вредни, издржљиви у својим намерама и у чежњи да освоје ту необичну људску активност која данас има такмаце у принтовима, фотографијама, мобилном телефону сваког корисника, у коме је виђено и доживљено помешано са подсвесним сликама уз пут покупљених са разних електронских справа, где наслови говоре да вештачка интелигенција, ево чита, пише и слика по задатку много боље од многих, ови млади али и старији сликари који још користе четке, подлоге, пигменте, каолин, подсликавања, узор у природи као своје преокупације од најмање неколико сати рада па до годину или две, такмиче се са временом, раде на опстанку живог организма цивилизације који пре свега има потребу за емпатијом, препознавањем, љубављу, загрљајем, пријатељем... Млади а изазивају носталгију. Верујем да би пре одабрали праву књигу не е-читач. Пре би се одабрало гнездо са више истомишљеника, него усамљена маса, свако за својим рачунаром, на својој столици у реду за крај. Ипак, заједно не одају утисак туге, него су понети новим ренесансним светлом које види два процента популације а осећају сви.

Давид КЕЦМАН Дако

ИЗМАГЛИЦОМ ХОДИ ЧОВЕК

(Ранко Прерадовић: *Мастиљара стара; Бесједа; Бања Лука, 2022*)

Мотивским изазовима којима је трајно заокупљен при трену у коме настаје реч за песму којом се, као у стварносном огледалу, распознаје без зебње да је то пред његовим оком неко други, њему до тога трена и незнани а стрепњом тек наслућени, потом и њему својственим стилским поступком који се темељи на традиционалној, најчешће сонетној форми али је увек отворен могућностима слободније надградње каква настаје синтезом старог и новог, Ранко Прерадовић је одавно заокружио свој поетски концепт са свим својствима посве засебног, личног печата. Тако и на страницама збирке *Мастиљара стара* готово и да нема песме а да се читањем не доживи као рефлексивна, као непосредни одраз присности лирског субјекта са оним што га је довело до тога да капљицама с врха пера поринутог у дубину и у густину непрозирне бочице са црним мастилом, писањем / разоткривањем себе, стања свога бића у том трену, остави траг као најпоузданије уверење да је промишљањем о виђеном и о доживљеном остварио корак више све ходећи путањом кроз беспуће, или ходочашћујући, макар и повратком ризници која је сва у знаку бисерја од успомена. До пријатаља, драгих му бића какви му увек недостајуу. До завичаја, реке Украине и до питомине кућног прага, до трајно постојаних, непотрошних биљега – оријентира према којима се равна и при ходу незнатим му простором, туђом земљом, тиховањем у храму какав је величанствени Хиландар на Атосу, каква је Милешева све са оним широм света знаним знаменом, Белим анђелом који прстом указује на оно што је темељац вечне наде / уверења о постојаности вечног у нама жара... Са видним обележјем оног што је у овом песнику, душом његовом оставило неизбрисив траг, многе песме одају утисак да су то изнова отворени ожиљци и изнова изношење у властиту јаву оног што је са снагом утешности при ходу насавладивом тамом, оном тамом у коју не продира светлост схваћена као пут самоизбављења.

Благодатно је то, истиниом прожето исцељујуће Прерадовићево певање о ударцима на милоште могућим једино међу људима који

га гестом, топлином у гласу, дешава се и ликом, подсећају на „тамо неког“ из другог времена, давно минулог, који га после силних олуја и у њима суноврата, ма и безречни, уверавају у постојаност доброте. При творењу записа о томе упућују га ка оном што ће тек окончањем путовања / трагања, збирањем у књизи „Мастилјара стара“ моћи да се појми као уточиште речи. Забран и уточиште оног што и у почетку, кад наста свет, би реч, а изговорним и написаним увек и изнова бива светлост. Светлошћу бива истина о оном што је њоме откривено, као и о оном који је чистотом погледа из срца снагом неподмитљивог сведока открива без страха од свега истином изреченог и пером забележног.

Писањем дела „Мастилјара стара“ остављен дубок траг оног који ка светлости ходи све са уверењем и са надом да такав ход залудан не може бити. Песмом сета, тек благи ехо давно минуле радости каква некад, у песнковом детињству и младости, задуго и при ступању у зрелину животне доби, би у простору којим данас, након ратне катаклизме, изгона, распада земље, живи, или је и то привид само, са осећањем празнине након изгубљених илузија, суочен са призорима од пепелишта, од беживотности. На местима где је некад све врвило од живота, сад је пустош а сећањем сумња, неверица, мисао како је и то, можда, био само сан.. О томе Ранко Прерадовић казује већ у првом циклусу, у песми „Део пепелишта: “ *Има име то пространства неба/ светлост коју иасијава из круга/ птица ми окротно срце вреба/ можда би га посвојила за друга// у њеном сам лету метак који гори / одредница земљом не значи ништа/ осим што убедљиво о томе говори/ да смо препознатљив део пепелишта!*“ (стр. 26).

Ваља такође истаћи да је и поражавајуће то надасве животно искуство које је овог песника, сада већ у позној животној доби, пораженог од оног до чега му је било највише стало, од живота, што га је својом теретношћу и довело до хода брисаним простором ка оном што је од свега најнеизвесније а име му је *Сутра* или, могуће је и то, *Никад више* стигне ли се до забрана на коме пише: *Нема више куда!* Терет тим пре већи што је песник са сећањем на свет какав више у лепоти и у радости, њему какав сада јесте, све са ожиљцима и горчином од сећања, не може бити. Сем песмом, писањем несношљив терет јер је лирски субјект са нераскидивим сећањем на себе и са осећањем беспомоћности док гледа у празно небо, у *слепо пространство* којим више нема ни еха од крика у грлу песниковим гласом / пером још не докрајченог.

Уз сву ту горчину искреног поја какав налазимо у циклусу „Пепелишта“, у којима су песме о сањарима будне речи, у трагању за одговором на питање о томе ко смо и шта смо на увек живој ломачи, на жрвенику именованом Живот, о *Црној птици* (смрти) у ниском лету, о води која у небо протиче, о *Крстачи* као опомени и *оповргутој мети*, о *Путу*, ходу из живота у небеску тишину, поимући живот / земаљско трајање као *вежбалиште за успешније излажење у небо*, дешава се и пој о *Пољупцу*, *пожарима* и поставља се питање докле би све, па и по какву цену, могла да потраје та животна жар коју Прерадовић поима као последицу већ изгарајућег, неверицама и базнадежношћу

стишаног плама живота у себи.

Огледајући се у изговореној и написаној речи, спознајући се песмом, тим словом о себи иза свега још преосталог, песник стиже и до питања о смисаоности свега оног што највише сећањем на живот, на све минуло а у себи, попут пелепелишта наталожено, још носи као топлину, као залог нади, као могуће „оправдање“ при одговору на питање о чему и зашто после свих ломова уопште и да пише. У таком знаку је цела књига од пет лирских кругова: „Пепелишта“, „Брђански сам“, „Мастиљара стара“, „Милешевска излечења“ и „Нема више куда“. Свима претходи пролошко, али и упозоравајуће, искуствено слово оног који је прошао обе стране живота, и рајску и паклену, обе преживео и сад је у (не)прилици да ехом бола најпре себи у лице песмом каже истину:

*Ни за шта ти ниси ни за гробље ново
истрошено перо што дуго не пише
невероватно и не дише ти се више
заборављено последње ти слово*

*И не зна се како је на крају пута
баи као на почетку лудила рода
у себи манита светлост уденута
као да вас за ич власник прода*

*мастиљару стару издаде мастило
поразу се даде опште ништавило*

(Истрошено перо, 21)

Тематски разноврсне песме а томе су примерени и Прерадовићеве стилске метаморфозе, међутим, све их повезује и у целину збира иста поетска нит какву твори човек реалног. посве отвореног. смелог критичког погледа на стварност и на свет какав доиста и јесте. Безочни, немилосрдни свет са безбој маски којим ововремени човек (да ли и даље та реч *Човек*, после свих нечовештава уопште и може гордо да звучи?) вешто скрива своје лудилом избличено лице.

Ишчитавањем ове књиге која је остварене као лирска ретроспектива и стога су ту поетски записи који су настајали током последњих деценија минулог и у прве две деценије двадесет и првог века, стиче се утисак да се и сам аутор писањем, белином хартије с трагом мастила, као у огледалу, истовремено, све фрагмент по фрагмент, самооткрива. Интроспективним записом у бистрини се најпре самопрепознаје, у мношту, међу свим капљама испрсканим, умрљаним лицима из *оног времена*, у трену насушног му презента, коначано, у својој тајности од живота без лажне наде ипак успева да се тек песмом распозна. Записом, треном стварања, истеком капи мастила с врха пера у сталном дослуху са оним и светлим и тамним у „мастиљари старој“, у процесу трагања за уточиштем у речи, открива се или обелодање какав је то свет и како човек у њему опстаје а да не

пристаје да му илузије, празне приче, заносни призори из митологије и старих, предачких предања, а тек којекакве идеолошке чарке и варке, премреже небо и да безвидан ходи у колони за оним чији је кажипрст усмерен ка тами већој и од оне из које једва да је и корак измакао. И кад се већ сруши „све што је срушиво“ (уз рани дослух са Бећковићем и Бранком Петровићем, незнатан али ипак приметан дослух са Бранком Миљковићем), равнотежа при ходу брисаним простором, простором безумља, нађена је у простору сећања на оно што је домарањем у њему и надаље стамено, неизбрисиво. Песмом изнова бива живот какав би и после злом поништеног човек с душом песника – мислиоца желео када би само имао с ким да доврши градњу родног дома:

*Има ли је игда на овом свету,
моје куће у селу у нашој осами?
Како ли доградити грађевину
коју подижемо сами?!*

*Где си, кућо, шта ли се догађа,
као да те више ништа не погађа,
осим ово време у коме нас није
одавде до тебе, до мајке Србије.
(Кућа у расулу, 47.)*

Свеједно да ли су то записи горчине, промишљање о пролазности, о поразима, о смрти, носталгија за временом „када је и Бог по земљи ходио“, из песме у песму сневна јава и њоме призори, као у буновном сну, фрагменти путописних забелешки, тренуци ходочашћења, сусретања, људовања са значењем мелема при покушају излечења од оног што настаје „кад нечастиви дође по своје“. Сећањем повратак тиховању под крововима древних манастирских здања, у свих пет лирских кругова збирке „Мастилара стара“ призиву оног што се збива треном писања писма неком драгом животом, могуће је, већ минулог или копраком предалеког, оком невидног, али, засигурно, песнику заувек блиском, увек и свуда му недостајућег... Посвете унуку, брату, другу, љубави, пријатељима међу којима је сваки један и по нечем – јединствени, једини на свету целом. Без искреног записа о свему што је у песниковом бићу са снагом исцелитељске неизбрисивости, доиста, не би то без песме деловало само као причин, као омамљујућа у несну варка:

*(...) Покад кад причин да је време стало
и све да се у њему већ окаменило,
Шта ли је то у ваздуху посустало,
где је било и камо ли је одлутало?*

*И нема нас нигде а и ни у чему
док постојани смо баш у свему.*

У заласку сунца румени се моја слика
а у њој брђанче без сна и без лика.
(Брђански сам, 50)

Песма је за Ранка Прерадовића пут (или начин) сретања, директног суочавања са самим собом, истовремено, али је и пут самоизбављења, а сам чин писања је са дејством метода лечења смислом, логотерапијом, на начин како је то концентрацијом на смисао егзистенције чинио њен творац Виктор Франкл (1905 – 1997. Све је то доиста питање смисла, све, па и сам живот, једнако и оно лепо као и оно ружно, поразно у њему, све па и сама песма.

Прерадовићев лирски запис о смислу саме песме какав је у „Мастиљари старој“ јединствен је у оновременој српској поезији и вредна је навољења у целости:

*Одавде до тебе ево неба
величанство речи и мало сна
па шта још може да затреба
да би настала та песма*

*Ево уста грла душе срца ума
` све што је материја зла
све на располагању до разума
сам је смисао песме бола*

(Смисао њен, 56)

Питање смисла је централна тема петог, завршног циклуса „Нема више куда“, круг од само шест песама, међу њима и лирски мозаици који су у знаку заокружене фрагментације. У свима је доминантно уравно то егзистенцијалистичко осећање које преовлађује у човеку који успева да песмом о себи и о свету збори током и после ратне катаклизме. У фокусу је осећање оног како сам страдалник, сведок и жртва доживљава себе и како после преживљеног пакла од живота изнова пронаћи пут у светлост. Уочљива је такође Прерадовићева прецизност у кратком опису трајнијег стања са којим се суочева, тај „срећник“ који песмом указује на апсурдност безнадежног трена: *Докрајчили изазове осујетили наду/ ускратили себи сва будуће сутра/ свикли на раздор на светску заваду/ затечени треном неког кобног јутра/ (...) Откуд ти мисао да си баиш ти тај/ Срећник који осмисли нам крај/* (Из песме „Срећник“, стр. 82)). Са тегобним осећањем да збиља нема више куда, јер *„Докусурило је и моје светрајуће/ на линији сам коју су подвукли/ манити ратници светскеурне куће/ које смо малешни ко волове тукли/“*, песник ходи беспућем с разлогом заокупљен мишљу да се *„остварисмо у светрајуће/ амбисом где с нама и сам бог скочи/ Сада и без њега ал’и он без нас/ ни од кога више не чекамо спас/“* („Нема више куда“, стр. 83).

Ход светлом, рајском страном живота доводи не само до касних спознаја него и до незаобилазне упитности о смислу свега предстојећег при одгонетању куда и како даље и он и његов род: „Како

ли се у красту расу сва лепота/ којим коритом да крене к небу вода/ у шта се изметну сан и моја срамота/ смисао пада нашег сјајног рода /песма („Смисао пада“, 85)).

Егзистенцијалним, тренем граничног стања, када осећање напуштености од целог света кулминира осећањем безнадежности, песмом Ранка Прерадовића се јавља стожерна мисао о апсолутној самотности, као да се уистину догодио смак света. Тада и јесте могућа оваква мисао о смислу писања: *Нит је шта било нит је могло бити!// Песмо у теби смо само ја и ти.!!* („Смак света“).

Гледајући и на властити живот као на игру у врзином колу, тренем предаха на кућном прагу, под завичајним небом, епилешком песмом стварносни трен, или је и то привид само: Измагицом ходи човек! Да л' одлази ил' се враћа? У папрат је, у траву загледан.

Душан Dudwarsyку Стипић, *Манифест 22*,
комбинована техника на платну, 210X150 cm, 2022.

Бранко РИСТИЋ

*ТЕМАТСКО - МОТИВСКЕ ОСОБЕНОСТИ ПОЕЗИЈЕ
ВЕРОЉУБА ВУКАШИНОВИЋА*

Новаторство у поетици Верољуба Вукашиновића, које срећемо у његовој поезији има различите аспекте – умешности, сликовитости, семантичну сложеност и свеукупно фигуративно преплитање, разилажење једно са другим и бескрајну отвореност значења. Коришћење метода симболизма (или бар део њих). Песник даје контраст префињеном исказу. Стварају се бриљантни ликови - који у себи носе максималну експресију и акценат на сугестију. У извесном смислу језик се парадоксализира, у парадигматично мишљење читаоца и ствара се дисбалансност, збуњеност, исказ је фрапирајући, асоцијације у свом емотивном набоју намећу узвишене визије. У исто време асоцијативна разједињеност и фрагментарност воде у суштини ка слободи мисли – поезија Верољуба Вукашиновића ствара један условни уметнички стилизиран лик на такво стање лирског ЈА, кога бисмо могли да посматрамо и прихватимо као реч једног тешког живописног преживљавања песника. Другим речима, ова поезија преживљава сликовитост као поетичан *ослонац*, којом снага фреквентности у појави састављајућих елемената као и по интезитету њихове експресивности, учествује у стварању лирског корпуса с високим степеном уопштености основне емоционалне тоналности. Истовремено с тим је сваки елемент отворен по своје и делимично ослобођен фундамента - нешто, које се везује за карактер фрагментарне поетике, стварајућа празнина у асоцијативну потку имагинације и схватања.

Условно бисмо могли да говоримо исто тако за две компоненте у семантичком пољу (поље значења) поезије Верољуба Вукашиновића - компоненте реалног и иреалног. Условност проистиче из факта преплитања значења, онога што је напред речено. Стиже се у суштини до једног пулсирања семантичног нивоа у усмереној парадигми (реално/иреално). Ликови *испливавају* и *тону* у постојану промену заједно са семантичким конотацијама – *пчеле, биље, кућа, и човек / народ, облаци, магла* итд. – ради тога *de facto* се говори за симболичност веза. Реалност (са њеним сазнавајућим појавама

-предметима / где се непрестано помера, мимоилази и трансформише у још нејаснијим остварењима изнад природних мерења конотација – улива поверење преко антибитисања. У поретку тих мисли стоји опредељење за *космичко* (коришћено код многих истраживача ове поезије), могли бисмо рећи - (апокалиптично (т.ј. онтолошко)) у визијама и природи ове поезије. Услед баш тог онтолошког иде и сагласје које потврђује да су ликови у Вукашиновићевој поезији одвојени од било каквог народног натурализма, мишљења које улази у противречје с повећим делом критичког становишта да све то има понеку слику некаквог *реализма* у поетици овог песника. Преко ликова из реалног света (стижемо до навика и обичаја) стиже се до иреалности сугестије, захваљујући нетривијалним конотацијама у којима ликови бивају постављени. Користећи обичаје и навике, начин живота, у својој поезији, Верољуб Вукашиновић је условно, као елемент из једне не толико народне, стварне, блиске животу, колико симболичке сликовитости и реалности, истакао да се реалност преображава, она се не описује, али се с њом улива поверење написано читаоцу.

Други аспект онтолошког је свечана и у исто време трансцедентна (нечовечја) ритуалност у сливању живота и смрти (*Пчелојављенска песма, Последњи сусрет са Ненадом Михајловићем, Човек и век, Риђевитица (сенима Мирослава Егерића), Ламент над пријатељем (Мирославу Јозићу)*). Синтеза је увек супротстављена свакој човековој логици и емоцији. Истовремено, свет је чудноват, неограничен; ако хоћеш прошлост, садашњост, будућност да ли су типичне визије; место је бескрај.

Бити јаснији на граници између реалности и нереалности живи у кошмарним визијама (*Видовдан, Како је тихо, Господе, Јунско јутро у Љубостињи*).

*Видовдан је, пун светског сивила,
ал' обасјан оностраним сјајем,
у њему се давно битка збила
и та битка још у нама траје.
(Видовдан)*

*Како је тихо, Господе,
у овом храму осаме,
чују се само молитве
и умни шапат везиље.
(Како је тихо, Господе)*

*Светли, одјутрос, у Љубостињи
све што је светло са ове стране,
док црква плови у тишини
и шири двери оностране
(Јунско јутро у Љубостињи)*

Ово представља живог створа у други план сливања између онтолошког и метафизичког - док у првом то опстаје екстериоризирано (обухваћено је целовито битисање, цело пространство и време), ту је сливање интериоризирано, поглед је изнутра према и унутрашњости индивидуе. Реалност произилази из факта принципа могућег душевног стања личности, иреалија се имплицира кроз карактер, халуцинаторне фигуративности.

Други основни моменат од везивног ткива јесте песмин масив који заслужује да се обележи, (мотив куће, женика, родне куће, пчелињака, Морава...), (и ту се поново срећемо с познатим и усмереним већ сливањем или претопљавањем у један план (реални) у други (иреални). Ово питање до сада није много посматрано у светлости, у којој вероватно у суштини стоји, а управо: хришћанско-митолошки му је корен. Много тога је речено о *језичком*, о *версу*, о *фолклорном*, али библијска интерпретација неких битних мотива била је мало више запостављена. Тако на пример у књизи *Свети жар*, избор објављен 2015. год. у Лакташима, има циклус *Света места* и *Мало стадо*, јунаци ових циклуса су: (Љубостиња, Соколица, Острог, Кнегиња Милица, Жича (Света места); Отац Николај, Отац Симеон, Отац Стефан из Годачице, Милан Радић, Ненад Михајловић, Брана Петровић, Свети Сава, деда и његова слика из Првог светског рата). Тако на пример, ови циклуси нису везани за *вечни живот* у хришћанству, са једне стране и с његовом тоталном опозицијом – смрт, код Вукашиновића тога нема, ово је апсолутно метафизичка димензија, са друге стране; женик (т.ј. Исус Христ) исто је тако инвертан – он је овде уништен, симбол смрти али у истом тренутку он слави вечни живот, а не човеково праштање. Парадигматичне инверзије се срећу у овој поезији скоро на сваком кораку и при сваком читалачком доживљају.

Налик напору динамика између маркера реалност | иреалност, темпоралне карактеристике деловања *скачу* из прошлости у будућност, из будућности у прошлост; преплићу се временски слојеви: пред читаоцем се открива колико сложена, толико и зависна од неке унутрашње логике временске слике. Од:

*Боже мили, шта се ово ради,
каже старац загледан у небо.
Где је народ где су виногради,
где је жетва, где су наћве с хлебом*

преко феноменалног света ове поезије стиже се до:

*Где је игра, где је хармоника,
где је свадба, где је дечја цика,
где је песма што нам кућу гради?
Боже мили, шта се ово ради?
(Боже мили)*

Једно растројено, накидано, али целовито кретање у потоку времена из прошлости према будућности. Прошлост представља идеју за разлог, упркос томе што разлог само имплицира, лако наговештавајућа – остављена је на необремену уобразиљу читаоца. Садашњост када би смо могли да повежемо са опијајућом константом; садашњост је условна у својој растељивости, ствара осећања за временску неограниченост, скамењеност, недостатак разложно-последичног кретања. Будућност такође носи условљеност - у једном семантичком плану; читавање форме за будуће време речима као што су *кад, бићеш, буде* редукује опредељеност будућних догађаја, праве их хипотетичним.

Пространство, као време, је обухваћено у својој целовитости, бескрајност – горе и доле; бездан, земља и небо; фокус према опредељеним пространим њивама, виноградима, пчелињацима, портама, двориштима, променљив је у зависности од поетичког циља. Игра с пространством код Вукашиновића јесте један од основних инструмената за стварање онтолошке парадигме. Са својом нелимитираношћу, бескрајношћу, то конституира космичку, изван постојања и трајања, нељудски *оквир* визију.

Други присутан проблем је питање присуства колорита у поезији Верољуба Вукашиновића. То је уистину све присутни целокупни спектар, слике у стиховима са изванредним засићеним бојама и шарам. Преовладава плаво са асоцијацијама небеског и црвено ватрено, златно жуто, зелено ватрено – потпуно све одгонетнуто, пријемчиво људској представи о животу, наслеђу, раду, љубави, вери, пријатељству, смрти... Понекад стихови овог песника носе и друге позитивности, али их он не лишава исконог и стихијног, носећи укус страховитог несавладавања семантичног нијансирања. Боје код Вукашиновића ретко могу да се упоређују с унутрашњим особинама ликова који егзистирају. У суштини боје употпуњују функцију карактеролошких а не физиолошких маркера. Понекад показују колебање у плану карактеролошког описивања, али то обично преовладава у целом контексту одређене песме. Боја се појављује смислено формирана, комплементарна према визијама, према и на које се односи; без њих упитујуће визије губе у потпуности иманентну семантичку пуноћу, лишавајући се конотационе адекватности.

И у овом општем прегледу поетских особености поезије Верољуба Вукашиновића, ваљало би да се по питању метода, уз помоћ које је анализирана (не у потпуности) ова поезија истакне следеће: пратећи њену мисаону неограниченост, њено богатство одакле извиру асоцијације, поетски подухват, више усмереност ликова, лирског јунака, визија, употребити само једна карактеристична строго ограничена методолошка средства анализирајућег подухвата, је неумесна, а и немогуће је, када је ова поезија и поетика у питању.

Ова поезија захтева иманентну анализу у целисти (анализа затвореног читања, *close reading*), и по општекултуролошким тачкама гледишта, тиче се различитих митологема, реализованих у неким песмама, и вероватно елементи структуралне анализе, где је то адекватно и нужно за декодирање семантичког нивоа. Недостатак

једног метода анализе је подчињена јединственом жељом за будућу удубљеност, истрошеност, које сматрамо за најадекватнији и најбољи приступ тумачења књижевног текста уопште.

За ову поезију, за њен поетски свет, њену ширину, топлину, лирску језгровитост и људскост коју у себи носи, ваљало би истаћи, да пуноћа и велика количина мисаоних пластова utkаних у њено поетско биће, њен културолошки, филозофски, библијски, онтолошки, метафизички, референце су са предпоставком баш за то и такво разнообразје теоретских мишљења, које срећемо у критици о њој и њеном творцу.

Домет и ширина, коју у себи носи Верољуб Вукашиновић као писац, стваралац, који целог себе у ову причу залаже, јесте права и вечно провокативна, неисцрпна и једна трајна лепа загонетка – не у емоционалном, већ у мисаоно рецептивном плану.

Бојана Вујић, *162 бесплатна канала кабловске телевизије*,
уље на платну, 70X100 cm, 2022.

Јелена Марићевић БАЛАЋ

НЕМУШТИ ТОВАР БЛАГА

(Андрија Радуловић, *Откуп*, Књижевно друштво Његош, Никшић, 2023)

Рецентна песничка књига Андрије Радуловића носи знаковит наслов *Откуп*, који у домену колективно несвесног активира асоцијацију на народне епске песме, где најчешће заробљенике треба откупити товарима блага. Међутим, на текстуалном плану нема назнака да се интенционално рачуна са овом врстом песничког наслеђа, изузев ако се не постави питање да ли се овом књигом неко откупљује и чиме. У песми „Откуп” првог циклуса „Ријеч” субјект се откупљује свештеницом, изуједаном реченицом, љутом травом и голубицом, а затим се у завршном дистиху све враћа у регуларно стање и бива обновљено: „И млад месец сија / И све тече”. Стиче се утисак да књига *Откуп* треба да функционише као макар песнички начин да се у ширем смислу задобије слобода. Зарад ње песник-субјект даје онај товар блага који има и који делује на прво читање посве херметично. Међутим, управо наведени садржај откупа мапира кључне поетичке тачке Андрије Радуловића.

Свештеница се може тицати његове Музе, дакле, изворишта певања. Изуједана реченица може се односити не само на понеки стих, већ и целу песму, будући да елиптичне и језгровите, настасијевићевске песме функционишу као једна реченица. Могућно је да је изуједана, пошто песник најчешће користи крњи перфекат у песмама, нужно изостављајући енклитички облик презента глагола јесам. На стилском нивоу постиже се управо изражајност, а избегавају понављања, међутим, треба имати у виду самосвест о овом поступку, која је управо именована у песми „Откуп”. Изуједаност имплицира чин насиља над реченицом, који није у надлештву песничке намере, већ спољних фактора. Ако се, наиме, из перфекта уклоне облици глагола јесам, онда се чини да је реченици на језичком плану покушано укидање постојања. Утолико што је перфект сложени глаголски облик за означавање прошлог времена, али енклитички део је у презенту, дакле, садашњем времену. Песник стога потенцијално сугерише како се прошлости одузима (гризе) презент(ација), а без ње се аутоматски ништи прошлост. Сам атрибут изгрижена ипак назначавача субјектово

сећање о постојању онога што је уједено, а његова песма чува ту врсту освешћености, посебно кроз ретке, али постојеће примере енкликата. Љута трава, пак, активира двоструку асоцијативну раван, с једне стране укореењу у стални епитет љута, који у народној књижевности најчешће иде уз именицу гуја, док трава, поред могуће алузије на Витменове *Влати траве*, рефлектује значење које има у сумерско-вавилонском епу *Гилгамеш*. Врло је могуће да је дошло до метонимијског укрштања народне традиције са поменутиим епом, те је тако травка бесмртности коју је Гилгамешу отела змија у песничкој имагинацији задржала особине и освојене и изгубљене бесмртности. Песничка позиција донекле је блиска Гилгамешовој, дакле, херојској позицији, јер је он получовек и полубог. Поезијом може у рукама држати травку, али не задуго, јер је не само љута, већ није од овога света, пролазна је као и инспирација. Најпосле, товар блага (или „кофер” као у првој песми књиге) јесте голубица, која би се могла барем троструко дефинисати – Светим Духом, симболом мира, па и песникове душе која најављује нови почетак као након потопа. Све четири песничке реликвије треба да обезбеде искупљење како на индивидуалном, тако и колективном плану. Радуловић нам снажно аутороференцијално поручује да се поезијом може откупити слобода, али та поезија мора да рачуна са тоталитетом језичког и књижевног сећања и због тога је неопходно сондирање у архајске корене до не само универзалних митских образаца, већ и Гилгамеша и наше народне традиције.

Пажљиво је рађено на структури песничке књиге *Откуп*. Она се састоји од пет готово симетрично распоређених циклуса и 56 песама. „Ријеч” је грађена од девет, „Грчки бунар” од десет, „Гугутка” тринаест, а циклуси „Огледала” и „Тунел” од по дванаест песама. Књигу препоручују двојица еминентних и Радуловићу поетички блиских песника, Драган Јовановић Данилов на почетку и Братислав Милановић на концу књиге, који у неколико реченица скицирају и позиционирају књигу у оквирима песниковог досадашњег опуса, а затим и српске и традиције светске књижевности (Хомер, Гете, Његош, Кавафи, Попа, уз Витмена, Буковског, Рилкеа). Данилов пише о песничкој доследности и „опсесивним темама” Андрије Радуловића, истичући важност моћи речи, као и митолошких и архетипских слојева света. Милановић коментарише „сажет” и „шкрт” језик, сабијање песме у „орахову љуску”, те да је песник писао у болници, откупљујући се од „тамног бескраја”.

Песник је брусио језичку економичност очигледно на врелу читања Момчила Настасијевића, Васка Попе и Новице Тадића. Мелодичност Радуловићевих стихова, како Милановић запажа, највероватније има корен у Настасијевићевој „матерњој мелодији”, док се Васко Попа експлицитно апострофира песмом „Теорема Васка Попе”, која функционише као загонетка, иако је математички насловљена теоремом. То сугерише да је песник пред задатком да докаже ону песничку истину илити одгонетку о којој је певао Попа. Градећи песму на тројном јединству оличеном у јајету, субјект описује свет у оном тренутку који претходи раду митолошког времена и

доласку змије која гута сунца. То је заправо замрзавање момента када је свет обновљен, чист, цео и неизгризен. Другим речима, када трава није љута, голубица се појављује на небеском хоризонту и сија млад месец.

Данилов је указао на демонолошки аспект збирке, који унеколико има упориште у дијалогу са поезијом Новице Тадића, посебно у песми „Шестар”: „У музеју / Воштаних фигура / Једна жена / Фиреру је откинула нос // Његов пачји нос / Који је забо / Као шестар / У Историју”. Тадићева лирска минијатура „Трчим са шестаром забоденим у теме” из Огњене кокоши својеврсни је кључ за читање Радуловића: „Доле / трчим доле / из улице у улицу мој господе / са шестаром твојим / забоденим у / теме”. Извршена је иронијска ресемантизација мотива шестар, јер он код Тадића репрезентује упориште у Господу. Субјектово кретање и кружење у том смислу је у правилним кружницама, а његов пут, ма колико тежак, управљен је вертикалом другог крака шестара, који га повезује са небом као да је *axis mundi*. У песми Андрије Радуловића шестар је демонизован и детронизован раблезијанском синтагмом „пачји нос” која функционише као синегдоха за Фирера и имплицитно нечастиво. Ради се о демонском „шестарењу” и кружницама историје које гарантују понављање, па отуда гест жене да тај нос откине, не би ли симболички онемогућила Фиреров повратак.

И у збирци *Откуп* Андрија Радуловић је поетички препознатљив. Високо естетизује лајтмотиве из регистра претежније фауналног, али и флоралног света, па су тако животиње или њихови делови незаобилазне семеме његове поезије (јагње, вук, крила, пераја, јегуље, пастрмка, мушице, гугутка, кукавица, пчела, ласта, шкорпија, корњача, ража, шкољка, змија / чуваркућа, голуб / голубица; ружа, храст, брест, виноград / розаклија). Чини се да је тајна песничког језика и суштинског разумевања света управо у царству природе, биља, животиња, особито воде и земље, па и песник мора да буде познавалац немуштог језика, не би ли његова поезија била поезија Искона. Отуда упечатљиво портретисање лирског субјекта с једне стране рашљаром, а са друге Паном у песмама „Рашљар” и „Трећи зуб”, али и непрестане релације са мотивом змије, која је у изванредној песми „Чуваркућа” управо повезана са суштином певања, али кроз оптику индијског песника Саркара, чија мајка је кобри приносила воду и козје млеко, па она никога не би ујела и уз то, чувала би његове песме: „Кад здувач у селу / Звиждуком позове / Непоменице / У бескрајна поља памука / Све оду / Само она остаје / Кући / Да чува моје рукописе”. Индикативна су барем два момента. Први се односи на то да тајну немуштог језика у нашој традицији преноси змијски цар, па је, према тој аналогiji, песник који влада немуштим језиком у додиру са Исконом и самом поезијом. Због тога змија индијског песника чува његове рукописе и у директном је контакту са њима. Други моменат тиче се мајке, будући да је она важна, премда не наметљиво истурена фигура књиге *Откуп*, јер је кључни учитељ и носилац песничке тајне и умећа, као у песми „Школовање”: „Али оно што сам / Са мајчиним млијеком добио / Нигдје нисам нашао”.

Слобода и живот откупљују се, дакле, непроцењивим товарима блага, било да се ради о језику и граматици, поезији и ширем књижевном и културном наслеђу у српским и светским оквирима или о оном немуштом благу које оличава субјектова мајка, мати индијског песника или сузе мајке пред иконом из песме „Писмо Константину Кавафију”. Ови увиди истовремено граде индивидуалну поетику Андрије Радуловића, али су и његова колико немушта, толико и аргументована „одбрана поезије”.

Јелена Паунковић, *No. 21*, уље на ланеном платну,
140X160 cm, 2022.

Милош МИХАИЛОВИЋ

ЛОВ НА ЛИСИЦЕ

(Марићевић Балаћ, Јелена. Арсенал. Шабац: Суматра издаваштво, 2023)

Јелена Марићевић Балаћ на књижевну сцену је ступила првенцем *Без длаке на срцу*, једним од најзапаженијих песничких остварења последњих година, уневши свежу крв у савремену српску поезију еkleктичком комбинацијом хронотопа Средњег истока, фолклорног мелоса, хумора, али и ерудитног познавања светске књижевне традиције. Као директан продужетак и обогаћивање тема *Длака* јавља се *Арсенал*, у коме, у складу са насловом, лајтмотив длака замењује лајтмотив оружја. Ако на задњој корици прве песникињине књиге налазимо стихове песме *Бритва*: „Али, ми ипак пијемо Суламкино вино / сваки дан по кап да нас не опије / и молимо се Богу / загледани у наша тршава срца”, основну идеју *Арсенала* такође можемо довести у везу са *Песмом над песмама* и описом драге „Врат ти је као кула Давидова сазидана за оружје, где висе хиљадама штитови и свакојако оружје јуначко” (Пнп. 4,4) који се гради преко слике једног *арсенала*. Аналогича почива на вредности — кула пуна оружја је значајно имање и извор поноса, као што су и стада коза или виногради — али је Јелена Марићевић Балаћ проширује, тако да оружје постаје атрибут жене и манифестација њене моћи. То значење је наглашено чињеницом да се арсеналом описује *врат*, везан за способност говора; самим тим, *речи* се могу изједначити са „свакојаким оружјем јуначким”. Даље, појам арсенала постаје синоним за развијену цитатну мрежу збирке, у којој су марљиво сабрани различити наводи везани за концепт оружја, наслеђеног из традиције и унетог у ауторкину оружарницу у којој добија своје место и постаје конститутивни елемент њене личности.

Књигу отвара *Кумина слама* (посвета куми *Арсенал* доводи у везу са *Новим гробљем* Милице Шпадијер). У првој строфи ове песме срећемо се с аутопоетичком изјавом „А са 29 година су ми порасле песничке длаке / које сам уплела и одсекла / положивши их у гроб успомена / на дну кутије за ципеле”, да би тријумфалним завршетком, у коме лирски субјекат носи свет „на леђима као дете огромног медведа” ауторка дала слику јаке жене, која се јавља као доминантни

песнички глас *Арсенала*. Први циклус, *Зимзелени катапулт*, својим именом оличава ову снагу; повезујући своје име и биљку на коју она асоцира са сликом опсадне справе, ауторка гради слику *јеле* из народне поезије која се са женом више не повезује само по виткости, лепоти и сеновитости, већ и по моћи. У песми *Брвно* моћ се испољава као молитва демијуршког дејства, везаног за примордијалну жену — плесачицу „која прескаче алеје viseћих вртова”, лазарицу, краљицу, додолу — чије постојање је „длетовано” у свет „који се не да окадити”. Ове асоцијације само су продубљене именом следећег циклуса, *Шрапнели у јели*, који оличава још један особени каламбур којим се ауторка поиграва сопственим именом. Везу са *Зимзеленим катапултом* представља *Проскинеза*, разрада мотива опходне поворке из *Чигре* која учвршћује мото те песме, *оружје* из Тиртејевих *Ратничких елегја*: „Живот жртвоваћ свој и међу ратницима пасти / за свој се борећи дом — дика јунаку је то”. Ауторка се према традицији не односи иронијски и не преиспитује је, већ се уместо тога задахњује њеним витализмом. И сама напојена старином, јака жена тако постаје *Зимзелена*, а њен благослов је и проклетство, пошто „не вене, не опада, не стари”. Као супротност концепту зимзелености јавља се свакодневни живот са „прањем веша, прањем судова / пеглањем, кувањем / плаћањем, чекањем у редовима” које представља опасност која прети да разруши идентитет лирског субјекта. Излаз доноси — овде видимо пројављивање мотива *Кумине сламе* — стварање, које је „воља / да читам поезију из дамског пиштоља”. Циклус *Бољу сабљу бољему јунаку* својим насловом евоцира песму о Марку Краљевићу и Муси Кесецији, а најављен је *Румелијом*, која громко захтева: „Искуј ме у Дамаску / Резбари на Босфору / Опаши и носи као амајлију”. У питању је, између осталог, и позивање и на злосрећног Новака ковача, још једног творца-демијурга и једног од оних чија је „крв (...) свето уље / А споменик у бронзи – кенотаф”. Јелена Марићевић Балаћ као да све време на уму има коначну судбину Маркове сабље („Бритку сабљу преби на четверо”) везану за погребни огреб, која кореспондира с коначном судбином и ауторке и њене креације: у песми *Једна љубичица*, где се јавља мотив сахрањивања краља, лирски субјект, попут сабље, бива сахрањен са преминулим као погребна жртва. *Латице рикошета* вреди истаћи пре свега због две необичне песме, *Rosa canina* или *шипак за Адама Дикинсона* и *Коцка квасца*, које уношењем другачијих форми, мотива и стилско-изражајних средстава доносе добродошло освежење и контрапункт. У *Шипку* је видљиво критичарско залеђе Јелене Марићевић Балаћ, оличено у инкорпорирању елемената приказа у наративну структуру. У полемици с песником збирке *Анатомија*, који је гледао своје „микроскопски увећане честице (...) урина / у којима се исписивала нека поезија”, лик лирског субјекта би, и да нађе „Камен из Розете / [пустио] (...) све то да живи / испод лепог саркофага блажене коже”. Као продужетак *Шипка* јавља се *Коцка квасца*, која наставља бављењем анатомијом; у питању је својеврсни пастиш инспирисан Дикинсоном, који уз иронијски отклон користи решења микробиолошке поетике. Наредна два циклуса — *Ороз за снове* и *Плотуни за оног који је прошао* —

обележени су великим бројем песама *ја-ти* форме, карактеристичним за стваралаштво Јелене Марићевић Балаћ. Заузимајући истовремено позицију песникиње и музе, лирски субјекат се обраћа свом драгом, успостављајући с њим сложен однос који премошћује простор и време и остварује се кроз предмете и природне појаве. Значајно одступање налазимо у песми *Бизонка*, у којој је напоредност *ја-ти* замењена заменицом *ми*: Ми одбегли богови / Ми одрани богови / Ми печени и поједени / Ми руна од злата / Ми последњи људи”. У повезаној песми *Једење богова* се јавља истински другачији лирски субјекат — овог пута мушки, који се одриче оружја и тражи храну с неба: „Не бих да сечем, да гризем само да бих јео / Драги Боже, умрећу од глади / Али, дај ми, Боже / Не желим нож у својим рукама”. Он бива препуштен својој судбини у природи, а одбијање да се такне оружје одбачено је божанским ауторитетом: „Онда умри, Сине / и буди поједен”.

Плес на минском пољу отвара дирљива и изузетно успела песма *Лотос*, посвећена брату. У њој се уводи мотив „откривања Азије у себи” који представља централну идеју циклуса. На плану стила, та потрага је оличена у задахнућу народним мелосом и његовим мутним коренима на азијским степима. У песми *Широко поље*, фолк се пројављује преко једноставних рима, певљивости и звучности, *Метак у чело* директно говори о овом (ауто)поетичком опредељењу („Јер, само певање лечи бол / јер само Човек враћа песму / док ја „Чаааше лоооомим,,), док *Sex on the Beach* започиње наводом из песме Аце Лукаса *Понос и лаж* а *Мисир-удовица* Џејом Рамадановски и рефреном *Дунава*. Потрага за праисконским дертом ауторку води у освит цивилизације, те њен плес на минском пољу тако постаје плес Дионисових баханткиња. Књигу завршава *Мој калибар*; наслов ове целине је успела игра речима, пошто је, поред очигледног значења, у питању и алузија на магазин о оружју *Калибар*. У складу са овим читањем, наслове песама *Тетејац*, *Кубура*, *Чешка збројовка*, *Нагант* и *Бајонет* могу се видети и као постмодерна игра са формом чланка о оружју, али и каталог ауторкиног арсенала чија је намена „лов на лисице” чији смисао читамо из *Песме над песмама*: „Похватајте нам лисице, мале лисице, што кваре винограде, јер наши виногради цвату” (Пнп. 2,15). У питању је исто оно опредељење истакнуто у песми *Бритва* из књиге *Без длаке на срцу* — опредељење за љубав и спремност да се она заштити по сваку цену. У складу са тим треба читати завршну песму *Арсенала*, *Грб на челу*, који ступа у дијалог с *Бритвом*. Лирски субјекат је некада имао само наду „да оно што је записано / може променити Онај који носи бритву”, али се у међувремену ситуација променила: бритви се супростављају безбројна оружја јаке жене, која пркосно изјављује: „Ко стане на тај пут / звекнућу га камиљим копитом / омчу ћу му припремити / свезати га наопако / у пустињу потерати”; ово новостечено самопоуздање на граници с хибрисом сведочи о променама песничке парадигме Јелене Марићевић Балаћ, али и њеној спремности да поносно заузме место које јој припада на српској књижевној сцени.

Светлана ГРАДИНАЦ

ОД КУЋИШТА ДО СЕЛИШТА

(*Душан Лончар: Сва од земље песма, Прометеј, Нови Сад, 2019*)

Последња збирка песама Душана Лончара *Сва од земље песма*, лирски је запис о две наизглед супротстављене емоције, о љубави према два завичаја: Лици, одакле потиче цела песникова породица, и Војводини, у коју су се после Другог светског рата доселили. Збирка је подељена у три целине: *Овде и тамо моје, Сва од земље песма и Кућиште тамо*.

„У самоћи и белини тишине“, тако неопходној сваком песнику, Душан записује своја исповедања „крчког човека“, разоткрива своју душу и ставља на папир лирску биографију своје породице, вертикално ронећи у дубоку прошлост, од Лазареве Кнежевине и далеких шума истока и Поља уклетог, преко сеоба „до крајишких бедема слободе“, све до белог војвођанског хлеба. У ту дугу причу са мало речи стало је осећање неправде, туге и немоћи према злој судбини оних који су „дом туђи чували као свој“, а у свом дому су постали прекобројни. У хоризонталној равни Душан нам разголићује тренуткесадашњости које ће овековечити песмама *Будан сан, Јоргован скрајнути, Сунцокрет, Пшеничице ситно семе* и другим својим унутрашњим просторима настањеним у пределима испреплетеним несаницом и сновима, користећи најчешће метафоре за начин препознавања основних емотивних представа. Мотив два завичаја уједињује се у заједничку љубав и сазнање да је лирски субјекат дефинисан управо том даташћу. Из тога произилази и питање и одговор: *Одакле сам, не питај*, у песми у којој се бави својим коренима и предачким стаблом које је рађало три века у Лици, а сад почива на заборављеним гробљима у Крајини које више нема. Излаз из ове датости песник проналази у рационализацији исказаној стиховима:

Рођен, стасао овде сам / ал' с Ликом шта ћу? / Два завичаја имам / који се распростиру – / овде и тамо – тамо и овде. / Човек сам богат. / Одакле сам, не питај!

И у песми *У Лици кућа* поента је *Кућа је жива, и кад нестане*. Овај став потврђен је постојањем Душанове збирке песама о којој је

реч, и песмом *Бед* који је „у гробљу, у Шкалићу, на Главици, више у лево. „Дуго је биљега било, ал’ је иструно“, али и песник овом посветом упућеном потомцима: Ники и Лукијану, мојим унуцима. *Живети, трајати, остављати траг и делом и потомцима!*

Ове снажне емоције рођене су из процеса поетске имагинације, а дате су као поетска интерпретација. Душан је своје песме сложио као слике на изложби. Ту су пејзажи Лике, Бачке, Новог Сада, Фрушке горе с бачке стране и портрети Ђеда, чика Жарка, ћаће и Мића. Душан има нерв и имагинацију да као посматрач субјективно реагује на детаљ лепоте у природи. Спајањем чулне форме (линије, боје, мириса, звука) и духовног садржаја изабрани естетски предмети потврђују да се могу објединити категорије материјалног и духовног. Нема никакве мржње ни оптужбе песникове упућене виновницима и разлозима за напуштен завичај, за остављене и затрављене гробове предака, за порушене кућне прагове и цркве, зазрасле друмове. О тузи, усамљености, о потреби да се траје и претраје песник сведочи метафорама, ружама што извирују поред напуштене куће у којој на могованом зиду још виси венчана слика домаћина која стрпљиво ишчекује погледе потомака. Ту руже годинама већ немају коме да миришу. Темом усамљености и напуштености као изабраним метафорама песник се бави и у песми *Ђерам у пољу*, на салашу кога више нема, у коју је интерполирао и новозаветни хришћански мотив:

*Сваком створу земља припада
Исто, као земља, и сунце наше.*

У песми *Дуд чуперак* описан је самоникли дуд који је израстао на незгодном месту, али одолева и траје, без потомства, ни вољен ни омражен, бесплодан и усамљен. И у песми *Јоргован скрајнути* који је сунца увек био жељан, поново је дата још једна варијација мотива усамљености, одбачености и потребе за љубављу.

Своју стваралачку поетику песник образлаже у два песмама *Будан сан*, која обилује оксиморонима:

*Кад си будан – сањај/
То је био што траје самот рен./
У мноштву своји а усамљени.*

У песми *Шта је песма* трага за одговрима како, кад и зашто настаје песма, у којој тумачи потребу збуњеног песника да се у стваралачком нагону међу јавом и мед сном безгрешно исповеди листу хартије.

О вечитој теми распетости између останка и одласка говори се у родољубивој песми *Дом*. И кад су разлози за одлазак подупрти сновима о лепшем и бољем свету и хлебом насушним, песник искуствено поручује:

За сном будним, ал’ и хлебом, / посвету белом, иди, / дом – не напуштај, свој.

Везде су најближе/ када се траже и распознају,/ с очевог прага, вековног.

Бавећи се генеалогijом и географијом својих корена, песник је забележио аутентичне називе топонима у Лици који су као спона између звука и значења постали моћне метафоре.

*Тук – Кућиште – Лука – Драге
Главица – Великадрага – Ледињак
Ланиште – Сплавак – Бабинлан
Ђиринка – Јабучица – До – Доци
Расова – Вртлина – Портић
Стражунуша – Селиште – Бобовка.*

Ова пророчка лексика, ова језичка структура делује и звучи архаично али свеже, умирујуће али и видовито, претеће знаковима и симболима према ономе на шта упућује. У бити поетског је понављање гласова и метричка организација, који су уједињени метрички, тематски, фонетски и семантички. Оваква метафоричност налази се у основи језика говорника и њихове несвесне имагинације и има сазнајну тежину. Римују се *Кућиште*, *Ланиште* и *Селиште*; у деминутиву су *Ледињак*, *Главица*, *Сплавак*, *Јабучица*, *Портић*. Ов еречи, поред аудитивних, призивају и визуелне и мирисне асоцијације и потврђују функцију структуре различитих нивоа језика. У њима као да је садржана сва лепота, благод, отменост, саживљеност, милошта и љубав људи према природи и завичају, али и слутња да ће пут одлуке, драге и кућишта преко ледињака и ланишта, вртлина и стражунуше водити до селишта. Оне су саме за себе чиста поезија!

Душан Лончар уме да у наизглед безначајним стварима пронађе дубину и да је преточи у рефлексију о моћи поетске имагинације.

Слађана МИЛЕНКОВИЋ

ЉУБАВ КАО ПУТ КА УМЕТНОСТИ
(Трипко Драганић. *Широм љубави*, Подгорица: Штампар Макарије,
НВО Друштво „Никола Тесла“, 2022)

Трипко Драганић у новој збирци песама *Широм љубави* потврђује се као песник романтичарског сензибилитета, а модерног израза, тематизује неке од вечних и непролазних књижевних тема, пре свих љубав. Пише на трагу старих мајстора, не потпадајући под авангардни утицај деструктивности или нихилизма, што не значи да његова поезија нема модерне особености, напротив она у себи мири модерно и традицију, овладавши модерним изразом и на плану версификације исказује се као песник слободног стиха. Упркос преовладавајућем концепту деструкције модерне песме на основу полазишта која је изнео Хуго Фридрих, наш је песник остао веран традицији налазећи у њој извор за превазилажење духовне кризе. Он у духу модернизма у својој збирци преиспитује место савременог човека у свету, критички промишља о духовности и тако излази из уобичајених или боље рећи, очекиваних, оквира правећи искорак у авангарду, што његовој поезији даје особености модернизма. На тематско-мотивском плану задржава се у сфери традиционалног, па се од тема и песничких мотива у овој књизи истичу живот и смрт, али је присутан и немали број породичних песама. Крећући се даље кроз збирку Драганић је исписао мисаоне, дескриптивне, историјске, религиозне песме.

У првом циклусу *Породица* сабрао је породичне песме. Из угла оца описује породичне односе које одликује љубав, о својој деци пева с пуно топлине и нежности, такође као супруг велича своју недавно изгубљену жену и то с великом љубаву. Није уобичајено у српској поезији да се у породичним песмама обраћа отац, најчешће су то песме у којима се велича мајчинска љубав, односи међу браћом и сетсрама, а Драганић даје аспект оца и супруга.

Лирски јунак је поистовећен је с песником, и он пева из свог ЈА, субјективан доживљај света осликава и унутрашње стање аутора. Он тематизује мртву драгу која је основ бола његовог лирског јунака. У циклусу *Породичне песме*, романтичарско-симболистички

реинтерпретира мотив мртве драге тако узвишен, потресан и присутан у књижевности још од Лазе Костића, Змајевих „Ђулића увелака“, Диса, Пандуровића, Миљковића... Код Драганића мртва драга је узвишена, вољена за живота, али и у смрти: „Широм наше Љубави Са звијездама зањише“ у метафизичком смислу – мртва драга се јавља као антропоморфизован мотив звезда. Своју мртву драгу изједначава је са звездама доживљавајући је као „лирски архетип“ (М. Павловић) у комплексу сан – јава. Овај мотив, тако традиционалан, тако трагичан али на начин Трипка Драганића оригиналан и доживљен изазива саосећајност код читалаца. Она је идеална жена, у песми *Широм Зоричине љубави*, јединој написаној у везаном стиху са римом, широм њихове љубави распрострикли су се Маја, Дајана, Сандра, Андрија и Вук њихова имена исписана су у акростиху песме и сви су они:

*Активни узлет пуноће уљаника
Носе стару огњишта наду (17).*

Љубавна лирика у овом и последњем циклусу збирке *Слатка со* добија свој пун израз. Песникова мртва драга живи у песмама и сећању аутора, деце, у породичној атмосфери којом су проткане песме. Овај мотив је присутан и код наших великих песника, попут Владислава Петковића Диса, Симе Пандуровића и других, али се разликује од Драганићевог. Код Диса се слика мртве драге сва распршује у слутњу као незнање, при чему песник не зна како би дефинисао то стање; јер њена смрт није банална као физичко распадање, што срећемо у љубавним песмама С. Пандуровића, већ је она сан, или, стање које припада непознатом простору. Мотив мртве драге, код Драганића је врло одређен, конкретан, посвећен његовој непрежаљеној, преминулој супрузи, којој исписује песме заклетве вечне љубави. Ова збирка може бити његова „лабудова песма“ бар кад је о љубави као мотиву реч. Цео први циклус испеван је у љубавно-елегичном тону. Субјекат певајући попут Орфеја, настоји да стиховима оживи мртву драгу, дискурзивно, бар у песми, барем у сећању. Настанку ове збирке претходила је интимна драма и колико год се Драганић удаљавао од смрти своје супруге Зорице, она је све присутнија у њему и у преплету њене смрти и остварене, блажене породичне љубави, изнедрио је збирку песама која представља:

*Дарове Љубавне енергије
У породичном гнијезду
Од помена до Конца
Висином наше звијезде
Траје Загрљено Времена*

(Загрљено вријеме 23).

Сусреће се овоземаљски и небески свет, љубав као пут ка божанском, пут ка уметности. Овом збирком песама Трипко Драганић се помирио и са небом и са земљом, а његова Зорица, његова мртва драга, била је једна од песникових највећих радости, којој се он обраћа и у новим стиховима, сада је она инспирација, сећање на заједничку срећу даје му снагу да живи и пише и даље. Зорица је симбол естетичности и уметности Драганића. Она је променила његов живот и помогла да се крв предака пренесе даље подаривши му дивну децу

о којој такође пева, помогла да сви аспекти његове личности пронађу свој потпунији израз. Била је идеал свега што је желео, а стиховима је он, своју драгу и њихову љубав учинио бесмртном. Песма је, може се протумачити и бег од стварности, она живи ту љубави данас уместо песника, ту, у стиховима, он је заувек сједињен са својом драгом. Од земних простора песник нас води ка божанском, не тражећи као Орфеј немогуће, да му се врати на трен оно што је заувек изгубљено, већ у песми, другој, другачијој стварности оживљава своју драгу. Трагајући за извором стваралачког усхићења он налази изгубљено, остварено у песми. Они се сада сусрећу у песмама и његов бол у животу је почетак процеса настанка поезије, потрага за стихом.

Догађаји из реалности трансформисали су песника и на унутрашњем плану али тако да та промена води ка стварању, писању. Љубавне песме смењују песме о надахнућу, потом о песничком стваралаштву. Циклус *Извор поезије* тематизује неке од познатих светских и српских писаца, потпут Јесењина, Борхеса, Андрића, Киша, Добрицу Ерића, али и Костића, Диса, ту се Драганаћ налази „међу својима“. Тон у већини песама је молитвени, исповеднички и он пева о књижевницима који носе венац славе, не изостаје интересовање за сопствени народ и његове песнике, према којима исказује велико поштовање. Ценио је Јесењина и могуће је увидети мисаоне упливе овог великана у његовим песмама као сетно подсећање на смрт, јесен али и „жар поезије“ (*Да ли си жив пјеснице*, 50). Узимајући за мото песме посвећене Сергеју Јесењину његове стихове:

*Ко је љубио, тај не љуби више
изгорјело нико не запали*

(Да ли си жив пјеснице 43)

налази се на прагу „Леденог доба“ пита га:

*Да ли још Волиш праскозорни
сањиви Врличе*

покушавајући да спозна подружени живот љубави у песми
ДОК ЖИВОТ

*стиховима измиче
и небом отиче
Отиче*

(Да ли си жив пјеснице 51).

Ствара јачајући песничку самосвест, експлицитно износи своје песничке постулате и указујући на идеале. Неке речи, које су му битне исписује великим словом без обзира на парвопис захваљујући песничкој слободи. Испевао је дуже песме у баладичном тону, попут ове Јесењину али је остао „жедан поезије“ у песми *Извор поезије* (65) и поручује у наредној песми аутопоетичког слоја своје збирке:

*Слободно се јави се
кад стигнеш у поезију*

(Јави се кад стигнеш у поезију 64)

Све у шта он у поетском смислу верује исказано је у овом циклусу, зато је можда, управо овај циклус кључ за тумачење његове поезије и откривање његове поетике. Богатство ових песама је и у лексици која обилује неологизмима, новим речима, поетским, које

да су замењене неким другим, обичним речима не би биле тако сугестивне, ни тако звучне и мелодичне. У првом циклусу је у првом плану песникова драга, а овде у први план избија сама песма, као покушај да се оствари вечност и незаборав. Својим поетским језиком песника осваја и његове нове речи остају још дуго у уху читалаца, одзвањајући у њиховим срцима усклађено попут песничког осећања.

Част предака велича кроз идеале прошлости, обнавља духовну поезију исписујући подвиге Светог Саве, Његоша, Николе Тесле, Патријарха Павла у циклусу песама *Тројичиндански сабор* у којем су исписане религиозне и песме које величају историју. Ту тематизује и Хиландар, просветитеље Ћирила и Методија и друге свештенике, свеце и духовнике, видећи у њима окосницу признања, достојних сећања.

Религијски карактер прераста у духовни, доживљајно узносећи у молитву:

И саборно увезани у Вјери и

Анђели и Монаси

И вођени и чувани поју.

(Хиландар, 81)

У песничку реч уноси аспект религиозности тражећи инспирацију у духовним величинима садашњице што резултира интензивним обнављањем духовне поезије. Песме се у овом циклусу претварају местимице у молитве, тако у песми „Богородица љевишка посвећеној Патријарху Павлу види божанску светлост како се ваздиже:

Тамо гдје сребрена Звона дирнута Небом

И Божуровим бесмртним свијетом

У крилу искиданог овоземљаског огња

И у искри ннесагорива купине

Која благодарно еонски ехом цвијета

(Богородица љевишка 91)

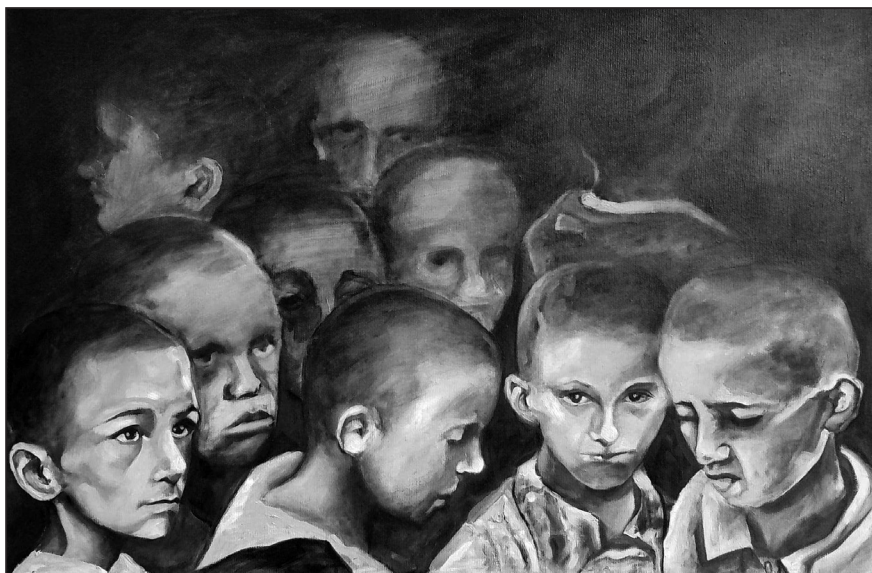
Ова песма написана је током Литија у Црној Гори 2020. године, она је датована, још неке али ретко из чега се види да су овде сабране песме од 2000, до данас, дакле из једног стваралачког распона од двадесет година, али у сазвучју су и складу једна с другом.

Трипко Драганић актуелизује средњовековне мотиве реинтерпретирајући теме из српског песништва тог периода и одржавајући континуитет линије религиозне поезије. Издваја се песма *Царичина молитва* у којој су мото стихови Милице Хребелјановић из песме *Удовству мојему женик*, 1401. године која је увезана са песмама посвећеним удовству писца, његовој љубавној лирици издвојеној у почетним и крајњим песмама збирке.

Праведна свјетлост враћа нас на још један битан песнички мотив, мотив светлости, као божанског. Овај циклус и потоњи *Чистачи великих слова* одуђују дуг прецима, певајући и о споменицима попут Андрићграда, Гаврила Принципа, наших великана. Историја и поезија, прошлост и садашњост сједињени у снажним емоцијама пут су ка божанском, ка уметности ка узвишеном, духовном простору који не познаје пролазност ни смрт. Пише у слободном стиху, а посебна вредност његове поезије и ове збирке је лексика у којој се манифестује

богатство песничког језика. Ту си и неке нове песничке речи, кованице, попут ових: „сверадосне оде“ у песми *Када тукне поглед*, „далекозорје“ у песми *Усправно далекозорје* и других, разбокорених у стиховима песника.

Завршни циклус песама назван *Слатка со* враћа нас на почетак, на љубав, на извор живота. Песник баладичним тоновима закључује како је и почео дајући *Вјечни спомен* својој Зорици. Заокружујући збирку почетном и завршном песмом о својој јединој и вечљној љубави, он попут класициста, чистих уметника, прави венац око свог дела, на крају нас враћајући на почетак. Ненаметљиво, благо, у тону молитве одаје почаст и сећа се лепих дана, великих дана, узвишених тренутака који остају вечно да сијају захваљујући поезији. Пева о ономе што му је блиско, обнављајући духовност, не дајући готова решења за проблеме певања, нити инспирације него припрема читаоце да се суоче са оним што боли, како би се л+бо преточио у песму, а песма у вечност. Од почетка свог поетског стваралаштва, Драганић је неговао управо овакав, класицистички приступ, потврђујући се као одмерен песник традиције.

Немања Мркшић, *Дианина деца* (скица),
уље на платну, 40X60 cm, 2023.

Владимир УВАЛИН

КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ (1952-1955)

Организација рада и деловање у огледалу Књижњичара¹

Према писању *Слободне Војводине*, 17. фебруара 1952. године, читаоница и књижница Сељачке радне задруге (СРЗ) *Сава Ковачевић* у Врбасу располагала је са 1.000 књижних наслова, од чега је 400 стручних књига из области пољопривреде.² Читаоница је била претплаћена на целокупну нашу штампу, од које се највише читају листови *Задруга* и *Омладина*.³

Лист *Омладина* о читаоници СРЗ *Сава Ковачевић* пише: „Омладинска читаоница је посебно поглавље у животу омладине *Задруге Сава Ковачевић*. Основана је пре неколико година. Све до прошлог лета радила је како тако. Онда су почели да озбиљније мисле о њој. О томе како би се кроз читаоницу могао боље организовати културни рад међу омладином. И Пеко Батрићевић, руководилац омладине у задрузи, почео је да захтева од Управног одбора кредит за уређење читаонице. Коначно га је добио. Читаоница је уређена. Набављено је 1.200 књига, извршен упис чланова, набављене шах

¹Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, излазио је тромесечно од 1952. до 1958. Поднаслов од броја 9-10 (1954) је: Билтен Библиотечког центра НРС и АПВ; од броја 11 (1954): Билтен Библиотечког центра НРС и Покрајинског одбора Друштва библиотекара НРС за Војводину.

²Почетком априла 1949. студенти IV године Медицинског факултета у Београду одлучили су да својим колективним посетама и стручном помоћи сељацима раде на учвршћивању и даљем јачању веза између села и града. Прва посета т.г. учињена је СРЗ *Сава Ковачевић* у Врбасу. Том приликом дељене су различите стручне публикације (брошуре и упутства) за чување здравља и о сузбијању од заразних болести. Укупно је подељено преко 2.000 стручних медицинских публикација, а Задрузи је поклоњено 12 стручних књига. Борба, 26. 3. 1949, 3.

³Актив НО Дирекције житног фонда у Новом Саду, у другој половини августа 1949, приликом посете члановима СРЗ *Сава Ковачевић*, поклонио је 40 књига. *Омладина*, 6. 9. 1949, 3.

гарнитуре, одређен библиотекар“.⁴

На инсистирање Повереништва за просвету СНО Нови Сад Културно-просветни савет (КПС) у Змајеву, касније КПД „Змај Јова“, почетком 1946. године основао је у Змајеву „централну књижницу“. ГИОАПВ доделио је 100 књига за оснивање Народне књижнице, а сами становници Змајева набавили су извешан број књига. Истом руководи месни КПС. За књижничара је постављена Загорка Димитријевић, забавиља. Књижница издаје књиге уторком и петком. У току месеца маја т.г. издато је на читање 203 књиге, читалаца 156. Читаоница је слабо посећивана услед тога што су људи на пољским радовима.

Почетком 1947. године месна СРЗ „Будућност“ основала је своју књижницу са читаоном. Створен је фонд од преко 1.000 књига. Задруга је за књижницу дала две велике просторије, једну за књижницу, а другу за читаоницу. За исту је израдила намештај. У читаоници се поред читања новина и часописа, игра шах и слушају радио емисије. Ђоко Дедивановић је водио рачуна о читаоници, а Бранко Радевић, студент ВПШ, бринуо о набавци књига и часописа за исту.

Ова задружна књижница са читаоном радила је врло добро све до 1953. године, када је спојена са читаоном Земљорадничке задруге, која практично није радила, а велики број књига лежао је неискоришћен.

Тако је после великих залагања у Змајеву створена једна сеоска књижница са читаоном у којој су нашле места све књиге и разне публикације, које су биле у предузећима и другим организацијама. Она ради као самостална установа до 1962. године. Припојена је Народној библиотеци у Врбасу, у чијем саставу је и данас, као њен огранак-одељење.⁵

Књижницу и читаоницу у Савином Селу основала је СРЗ Милан Куч 1949. године, уз помоћ чланова утемељивача. Све до 1952. године, због недовољне сарадње просветних радника у месту и недовољне иницијативе и воље за рад особе која је њоме руководила, књижница није одговорила својим задацима. Тек 1952. године, на иницијативу једног просветног радника из места, а уз помоћ месне и среске просветне власти, појачан је рад књижнице и читаонице.

Књижница је смештена у одговарајућим просторијама, обезбеђен јој је најнеопходнији инвентар, располагала је са 700 књига, већим бројем дневних и месечних публикација и радио апаратом. Књижница се издржавала из сопствених прихода-чланарине као и од дотације месних друштвених организација. За рад књижнице највише је заинтересовано Месно синдикално веће, поклонило 200 књига.⁶

⁴ „Људи у Врбасу и њихове навике“ у: Омладина, 8. 10. 1952, 7.

⁵ Радоња Вукославовић, Змајево- прилози за монографију, Змајево 1979, 263-265.

⁶ Петар Мус(е)линовић, „Народна књижница и читаоница у Савином Селу“, у: Књижничар, св. 2-3/април-септембар 1952, 46-47. У оквиру прослава 40-те годишњице оснивања КПЈ, Одељење за просвету НОО Врбас позива школу

Што се тиче материјалног обезбеђења рада сеоских књижница о њему се може једва и говорити. Општа је оцена да је добар део књижница без икаквих новчаних средстава, да добар део књижница добија повремено дотацију од земљорадничких задруга, радних колектива и општинских одбора, и самим тим што су дотације повремене а често и на брзину решене - не служи књижници као подлога за систематски рад. Но има, истина мање, и примера пуне бриге и разумевања појединих институција за рад сеоских књижница. Тако је у Бачком Добром Пољу СРЗ Маршал Тито обезбедила 120.000 динара.⁷

Читаоница у Куцури (осн. 1879) почела је поново са радом 1953. године. По први пут приступ читаоници добијају жене, деца и омладина. Поред књига, читаоница редовно добија дневне и недељне новине Јутро, Дневник, Руске слово, Одбрана, Задруга, Нин.

У извештају од 10. маја 1954. године, на печату стоји Земљорадничка читаоница, што сведочи да је она и након рата задржала ранији назив. На основу поменутог извештаја, упућеног Среској библиотеци у Кули, сазнајемо да је књижни фонд био подељен у три групе: белетристика, научна литература и књиге из пољопривреде. Читаоница је имала и Књигу инвентара, Књигу записника, Благајничку и књигу чланова, као и Картотеку чланства. Књиге су се члановима издавале два пута недељно: недељом и четвртком. Ученици ОШ књиге су могли позајмљивати само четвртком, док је недеља била резервисана за посете одраслих чланова читаонице. Књижничару су у раду помагали и месни учитељи.

Из Статистичког листа за јавне библиотеке за 1955. годину, сагнајемо да је куцурска читаоница те године имала фонд од 923 наслова, да је број прочитаних књига 2.315, док је број чланова био 299.⁸

Формирањем осмолетки у Врбасу, септембра 1951. године, наставничка библиотека бивше Основне школе (I-IV разред) подељена је између Прве и Друге осмолетке. Из подела дужности у Првој осмолетки за прву школску годину, између осталог, наводи се да је руководилац збирке за српски језик (књижнице) била Драгиња Станков Хоровиц, док је за ваншколски рад, рад у Задружној књижници и читаоници биле ангажоване учитељице Јулка Медурић⁹

да узме видно учешће у овој активности, током целе 1959. *Акт Одељење за просвету НОО Врбас*, 21. 1. 1959. У циљу организовања ове прославе, при Савету за школство НОО Врбас, формирана је Комисија за прославу, у којој је Петар Муслиновић, председник. Организован је и литерарни конкурс, а све школе из Комуне биле су у обавези да припреме ђачки хор за такмичење. *Акт Одељење за просвету НОО Врбас*, 4. 2. и 10. 3. 1959.

⁷Мара Стајић, „Стање јавних библиотечких установа у Војводини“, у: *Књижничар: Билтен библиотечких центара НРС и АПВ, Нови Сад 1954*, св. 9-10, 148.

⁸Ирина Тамаш, Владимир Каљевић, *135 година куцурске читаонице (развој читаонице у Куцури од 1879. до 2014. године)*, Врбас 2014, 29-30.

⁹Медурић, Мита, Јулка (Турија, 1904 - ?), завршила је Учитељску школу у Сомбору 1923/1924. године. „Књижница и читаоница у Тителу основана

и Босиљка Ковјанић.

Библиотечка мрежа АП Војводине крајем 1951. године бројала је око 520 јавних библиотека са укупним књижним фондом од око 850.000 књига. Од овог броја на сеоске и среске библиотеке долазило је око 400.000, а на градске библиотеке и Библиотеку Матице српске око 450.000 књига. Укупан број прочитаних књига за ту годину износио је око 600.000 (350.000 на сеоске), док је укупан број читалаца износио око 500.000 (300.000 на сеоске). Овај број прочитаних књига и број читалаца у односу на укупан број становника АПВ свакако је мален. Он је још мањи ако се има у виду да гро читалаца чине ђаци и интелектуалци, јер само на ђаке, поготово у градовима, долази око 50% прочитаних књига.¹⁰

Почетком априла 1952. године изашла је прва свеска (јануар-март) билтена Књижничар.¹¹ У уводној речи Зора Крцалић, председник СПК Главног извршног одбора Народне скупштине Аутономне Покрајине Војводине (ГИОНСАПВ), каже:

„У низу чињеница који делују на општем плану просвећивања нашега села значајно место заузимају народне књижнице и читаонице. Већ сама та чињеница да ових просветних установа има скоро у сваком нашем селу, а у великим местима и по неколико, доказује колико се у новим условима социјалистичког развитка нашег села осећа се огромна потреба за књигом. Истовремено то одређује и место ових установа у борби за постизање општег културног нивоа нашег радног човека и доказ је широких могућности њихове делатности.

Погрешно је сматрати књижницу и читаоницу установом из које ће се повремено узети нека књига на читање, прочитати у њој неки часопис или новине и слично. Њени су задаци далеко већи и одговорнији, а

је одмах по завршетку рата на иницијативу другарице Јулке Медурић, учитељице. Без такорећи икаквих средстава и без веће помоћи створена је установа какву раније Тител није имао. Поклон другарице Медурић од неколико десетина књига послужио је за почетак рада књижнице и читаонице.[...]“ Никола Кирић, „Рад народне књижнице и читаонице у Тителу“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 2-3/1952, 47. У ОШ у Врбасу јавила се на дужност 9. 2. 1946. и у њој службује до јуна 1951. На основу задужења за шк. 1948/49. годину учитељица Ј. Медурић поред осталих активности, члан је Месног савеза КПД Врбаса и одговорна по секцији књижнице и библиотеке. Једно време била је управитељ те школе. Након разрешења наставила је и даље да службује у истој школи. По формирању осмолетки у Врбасу, службује у Првој осмолетки до 31. 8. 1954. Владимир Увалин, Прва осмолетка-Основна школа Петар Петровић Његош Врбас (1951-2016), Врбас 2016, 66, 86, 94, 132, 295.

¹⁰Бора Самолочев, „Библиотеке у АП Војводини“, у: Књижничар, св. 2-3/април-септембар 1952, 47-48.

¹¹Часопис *Библиотекар* почео је да излази 1948. Он је орган Друштва библиотекара НР Србије. Доносио је студије, чланке приказа и обавештења из свих грана нашег и страног библиотекарства и на коме, поред наших библиотекарских стручњака, сарађују и бројни наши научни, књижевни и културни радници. Часопис је излазио четири пута годишње. Рекламни оглас, Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св.8/октобар-децембар 1953, 137.

делатност много разноврснија. Књижнице и читаонице треба да буду жижа широког просветитељског рада, место одакле ће се ширити напредна мисао у којој ће се развијати љубав према књизи. Отуда је и врло одговорна и племенита дужност књижничара коме је првенствено ова публикација и намењена.

Да би се у књижници могао развијати богат културно-масован живот и зрачити и ван ње, мора се систематски ићи путем изграђивања лика књижничара као носиоца целокупне те делатности. Да би одговорио задацима који га очекују у књижници, књижничар мора упорно радити на систематском упознавању опште-културних тековина човечанства, на подизању свог опште-образовног нивоа, на ширењу својих сопствених видика. Књижничар једино под условима сталног планског рада на свом личном уздизању, тежњом за тим радом и борбом да свој план и оствари, може правилно деловати и на друге. Он треба да познаје своју књижницу, да зна вредност књиге у њој, да може да оцени која књига одговара узрасту читаоца, његовим интелектуаним моћима и интересовању. Књижничар треба да воли добру књигу, како би то своје одушевљење и љубав пренео и на друге. Мора да зна квалитативну вредност књиге, да улази у интересовање читалаца и њихових потреба, да их даље развија и негује, да се бори против рђаве књиге, против укоревених назадних или ненаучних схватања борбом за читање добре напредне књиге, да се свуда и на сваком месту широко популарише. Но у свему томе остаје као најбитнија особина књижничара љубав према доброј књизи и борба да она допре до што ширег круга читалаца.

Овај билтен, који ће излазити повремено, има задатак да помогне нашем књижничару, нарочито ономе на селу, да правилно среди своју књижницу, да научи да њоме рукује, да се упозна са досадашњим искуствима културно-масовног рада у њој, да види све могућности уношења књиге у народ и њеног популарисања, да поставља питања о нејасним проблемима из области библиотекарства и да пише о својим искуствима. Свакако да ће овако постављена садржина ове публикације бити корисна сваком нашем књижничару, а у току свог даљег излажења она ће користити и све конструктивне сугестије својих читалаца. Уколико сваки књижничар схвати овај билтен као свој и помогне својом сарадњом да он садржајно буде што разноврснији и бољи - утолико ће он више одговарати својој намени¹².

Задатак билтена Књижничар био је да доноси оно што треба да зна сваки народни књижничар да би са успехом могао средити своју књижницу, њом руководити и од ње, уз помоћ просветних радника и активиста, изградити жариште културно-просветног живота у месту. Добра искуства и нове форме рада треба пренети на друге, проблеме и тешкоће треба јавно изнети са циљем да се правилно реше. Редакција ће се трудити да састављеним чланцима, белешкама и вестима из библиотеке историје и праксе, из живота

¹²Зора Крцалић, Уводна реч, Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, Нови Сад 1952, св. 1/јануар-март 1952, 1-2.

наших књижница и библиотека и из савремене стварности уопште, постигне да Књижничар постане истински приручник трудбеника на библиотечком пољу у нашим мањим књижницама и градским и среским библиотекима. У ту сврху поред директивних чланака и савета за технички рад доносиће напise из историје и живота наших библиотека, приказе стручне литературе и нових и актуелних књига, списак нових књига, календар и сугестије за одржавање књижевних вечери, предавања, приказа књига, изложби књига и читалачких часова и слично, вести из Друштва библиотекара, а отвориће и рубрику Питања и одговори.

Циљ рубрике Културно-просветни рад је да редовно указује пажњу књижничарима на оне датуме у вези са којима би се могао организовати масован културно-просветни рад, у којима би требали да учествују одговарајући културни радници места. Тај рад би се могао најзгодније обухватити у четири следеће форме: књижевне вечери, предавања, читалачки часописи и изложбе књига.¹³

На основу тач. 2. Наредбе о вођењу Централног каталога страних књига и часописа, коју је издао Савет за науку и културу Владе ФНРЈ,¹⁴ све наше библиотеке биле су дужне да Библиографском институту достављају податке о страним књигама и часописима који се код њих налазе, а по правилима и обрасцима које ће за ту сврху добити. Централни каталог књига обухватиће сву инострану литературу издату од 1919. године на овамо, која се налази у библиотекама ФНРЈ, а у Централни каталог часописа улазе сви страни часописи који се налазе у нашим библиотекама.¹⁵

Први приручник за практичан библиотечки рад Злате Перлић и Марка Орешковића Библиотеке и њихово уређење (Школска књига, Загреб 1952) даје детаљна упутства за стручну организацију и руковођење библиотекама. Писан је веома прегледно и јасно. У свом првом, теоретском, делу говори о раздобљима, историји и улози књижница; о књижничаревој личности и психолошким типовима читалаца. Даље, о избору књига, дечјим књижницама и пропаганда књиге, смештају и осигурању књига појединим библиотекама, дневнику принова, катаголизирању књига, писању страних речи, изради абecedних и стручних каталога, распореду струка (група) у разним библиотекама, о ревизији књижног фонда, уписивању чланова, посуђивању књига, о статистикама и правилима књижница.¹⁶

¹³Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 14.

¹⁴Службени лист ФНРЈ, бр. 9, 20. 2. 1952.

¹⁵Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 16. На саветовању библиотекара ФНРЈ у Загребу, крајем септембра 1954. године, расправљало се о проблему размене публикација, како између библиотека унутар ФНРЈ и иностраних библиотека. На предлог представника УНЕСКО закључено је да се у Београду при Библиографском институту ФНРЈ оснује Центар за размену публикација путем УНЕСКО-а, а овим Центром моћи ће се служити све библиотеке у земљи. Ворба, 27. 9. 1954, 2.

¹⁶Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 4/октобар-децембар 1952, 66.

„Читаоница - Код нас у селима често још није довољно схваћена важност читаоница. Ако имамо само књижницу ми се у свом раду неминовно ограничавамо на техничко и механичко издвајање књига на читање и примање кад су прочитане. Читаоница (посебно већа просторија) омогућавама нам много свестранији културно-просветни рад са читаоцима. У њој смо у могућности да нашим читаоцима сваки дан пружимо новине и часописе, да организујемо редовно слушање радио-емисија и да одржавамо часове читања и причања, књижевне вечери, предавања, дискусије, приказе нових и актуелних књига, изложбе књига и сл.

Да би читаоница могла извршити ове своје задатке потребно је да је светла и велика просторија, да има довољно седишта, да је украшена сликама књижевника и цитатима. Поред столова и столица (клуба), библиотекарског стола (сто дежурног у читаоници) потребни су: сталажа за новине и часописе, сталажа са приручном библиотеком (у већим библиотекама), сталажа за сталну изложбу нових и актуелних књига, часописа и сл.¹⁷

Они библиотекар и књижничари који су имали у рукама Библиографију Југославије у издању Библиографског института ФНРЈ могли су да запазе како испод сваке библиографске јединице стоји по један или више бројева, често пута комбинованих са разним заградама и другим знацима интерпункције. То је Децимална класификација.¹⁸ Због тог да би се избегло да сваки библиотекар измисли неки систем за сређивање свога фонда књига, створен је такозвани Децимални систем или Децимална класификација. Америчког порекла, касније нешто преуређен од стране европских библиотекара Децимални систем полазио је од те претпоставке да се људско сазнање може поделити у 10 главних група (струка), а да се тих 10 струка могу поделити на још 10 струка, а ове на још 10, све док не стигнемо до најмањих области појединих области.

Десет основних група гласе: 0 Општа група, 1 Филозофија, 2 Религија, 3 Друштвене науке, 4 Филологија, 5 Природне науке, 6 Примењене науке, 7 Уметност, 8 Књижевност и 9 Историја. Свака од тих 10 група може даље да се дели на подгрупе. На пример група Природних наука се дели на: 51 Математика, 52 Астрономија, 53 Физика, 54 Хемија, 55 Геологија, 56 Палентологија, 57 Биологија, 58 Ботаника, 59 Зоологија.

Пошто човек не може имати у глави све те бројеве, израђене у таблице које дају све те бројеве са ознаком струке, тако да ће

¹⁷ Драгиша Полујански, „Како треба уредити библиотеку“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 13.

¹⁸ Библиографски институт ФНРЈ издавао је две публикације библиографије Југославије: Библиографија Југославије, књиге брошуре и музикалије (месечно излази) и Библиографија Југославије, чланци и књижевни прилози у часописима и новинама које излазе у Југославији (тримесечно излази). Од 1952. године, ова едиција штампа се у три серије. Серија А - Друштвене науке, серија Б - Природне и примењене науке и серија Ц - Књижевност, уметност и филологија. Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 4/ октобар-децембар 1952, 65.

библиотекар добити тачан децимални број за књигу коју жели класификовати.¹⁹

Почетком 1952. године, при Библиотеци Матице српске, основан је Библиотечки центар АП Војводине. Новоосновани Библиотечки центар имао је задатак да помогне изградњу библиотечке мреже у АПВ. На самом почетку рада дао је у штампу обрасце: инвентара, картона књиге, картона читаоца, чланске карте и тромесечног извештаја. У вези са штампањем ових образаца, који треба да се примене у целој Покрајини и који ће изаћи и у издањима за потребе националних мањина, билтен Књижничар донео је упутство како их треба користити и како треба с обзиром на њих организовати пословање у библиотеци. На основу упутства требало је да се све библиотеке одмах преуреде по наведеном систему. Преуређење је требало обавити у току лета т.г. само у мањим библиотекама, а и само онда ако тај посао неће кочити редован рад библиотеке.²⁰

На иницијативу Покрајинског одбора Друштва библиотекара Србије и СПК ГИОНСАПВ, библиотекари АПВ-е одржали су своје саветовање 4. фебруара 1952. године. Циљ овог саветовања је био да се размотре задаци и проблеми и потребе сеоских народних књиžница. Реферат и дискусија успели су да расветле нека питања, повезујући их за потребе и могућности АПВ и да пред њене библиотекаре и књижничаре, а посебно пред градске и среске библиотеке, поставе ове смернице:

„Како је пракса показала да сложену библиотечку проблематику, и поред извесне активности СПК, не може увек успешно да решава само једно лице - библиотекар, то је нужно произишла потреба оснивања библиотечких савета при градским и среским библиотекама, а управа при сеоским књижницама. Оснивањем савета при библиотекама, а управа при књижницама, омогућило би се правремено и ефикасно решавање многих питања, питања из библиотечке праксе, о којима, често СПК не стигну да мисле.

У развијању живота и рада кроз библиотеке и читаонице поћи од решавања основних материјалних питања: просторија и њиховог културног уређења, прикладног намештаја, потребног и одговарајућег књижног фонда и основних новчаних средстава. Посебну пажњу посветити отварању читаоница, јер је читаоница најпогодније место за свестранији просветитељски рад. Да би библиотечки савети и управе ова питања могли да реше, нужно је да буду чврсто и стално повезани са друштвеним факторима у месту.

Стварање библиотека и читаоница са одговарајућим условима захтева и брижљиво чување и развијање истих. Отуда се поставља неумољив захтев - прописано предавање и примање библиотечке имовине.

Добро решена организациона питања обезбеђују успех, али

¹⁹Емил Поповић, „Децимална класификација“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 4/октобар-децембар 1952, 51-52.

²⁰Д. Полужански, „Како треба уредити библиотеку“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 5-13.

под условом да је књижни фонд и бројно и садржајно богат. Отуда у принављању књижног фонда треба првенствено куповати ону књигу за коју већина становника показује интересовање. Како сама књига не даје све оно што је нашим читаоцима потребно и интересантно, то треба редовно набављати и новине и часописе, за које становништво има, или треба да има, интересовање. Поред општег захтева - чувати књижни фонд, посебну пажњу посветити чувању и заштићавању књиге од ретке научне, историјске, културне и уметничке вредности. Како поуларност једне библиотеке и снагу њене друштвене улоге одређују прочитане књиге и читаоци, то се стално треба бринути о омасовљењу чланства и омасовљењу читалачке публике, нарочито из реда радника и сељака. Облици агитационо - пропагандног рада на популарисању библиотека и књига познати су и испробани: изложбе књига, прикази књига, штампа, плакати, радио, разгласне станице, дијапозитиви, излози, књигоноше и слично.

Просветитељску мисију библиотека проширити и појачати и масовним културно - просветним радом: књижевним вечерима, предавањима, часовима читања и часовима причања. На овим облицима рада треба да се ангажују и сви просветни радници, а нарочито професори и наставници књижевности. [...]

У духу постављених смерница, а на бази конкретне проблематике сеоских народних књижница, градски и срески библиотекари требали би да одрже саветовање са сеоским књижничарима. Оваква саветовања би требало одржати бар једном годишње, а за сваку помоћ се обратити Библиотечком центру АПВ, јер ће само овако постављеном сарадњом моћи успешно да учврсти и развије библиотечка мрежа наше Покрајине²¹.

На састанку СПК ГИОНСАПВ, 28. фебруара 1952. године, дискутовало се о ваншколском животу ученика. Поред чланова Савета састанку су присуствовали представници масовних организација и Удружења учитеља и професора. Након реферата и дискусија, Савет је утврдио закључке са којима је, 26. марта т.г, упознао све СПК Среских народних одбота (СНО) на својој територији. Један од закључака био је:

„У школама омогућити образовање клубова-читаоница који ће бити стециште ученика на развијању разних форми ваншколског рада и школама њихове будуће друштвене делатности. Омогућити за то нужна материјална средства (инструменте за оркестре, новчана средства за поуну библиотека итд.)“.

На крају шк. 1951/1952. године, у Извештају о свом раду, упућеном СПК СНО Кула (бр. 287), 18. јуна 1952. године, у поглављу Књижнице, Прва осмолетка у Врбасу, навела је:

„Из Потпуне мешовите гимназије школа је добила само део разредне библиотеке, док од централне ученичке и наставничке библиотеке није добила ништа. Ова школа располаже са три књижнице и то: а/ разредне библиотеке, које имају свега 109 књига, б/ централна

²¹Бора Самоловчев, „Саветовање библиотекара АПВ“, у: Књижничар, Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 3-4.

ученичка има 86 комада књига и в/ наставничка библиотека има 156 комада књига. Током године приновљено је 81 књига, тако да наставничка библиотека има сада 237 комада књига.

Број књига у књижницама мали је и током идуће школске године исто тако књижницу морамо употпуњавати. Нарочито нам треба поунити разредне и ученичку библиотеку²². Из овога се може закључити да се у почетном периоду фонд књижнице делио на разредни, наставнички и централни фонд.

Из Плана оствареног буџета Школе у 1952. години, са стањем на дан 21. новембра 1952. године, да се приметити да у буџету Школе није постојала позиција за наставна средства и школску књижницу.²² Крајем маја 1952. године Земљорадничка задруга у Врбасу основала је своју књижницу и читаоницу. На основу Правилника књижнице и читаонице при Земљорадничкој задрузи у Врбасу, од 25. маја 1952. године, њени задаци били су:

1/ набавка добре књиге, часописа и новина и издавање на читање својим члановима; 2/ приређивање књижевних посела, читалачких часова, изложби књига, часописа и новина, као и друге приредбе које имају за циљ да пропагирају добру књигу у народу; 3/ сарадња са Пододбором за културно-просветни рад при Задрузи и другим културно-просветним установама у месту и изван места у циљу народног просвећивања.²³

Чланом Књижнице и читаонице Задруге може постати свако физичко лице, без обзира на пол и годину старости, које испуњава услове члана и придржава се њеног прописа о раду. Чланови могу бити: редовни, утемељивачи и добротвори.

Редовним чланом постаје свако лице које изјави да жели да постане члан и приликом уписа уплати 30 динара, те се обавезе да ће на име месечне чланарине плаћати по 20 динара. Ученици свих школа плаћали су 20 динара на име уписнине и по 10 динара месечне чланарине. Месечна чланарина могла се уплатити одмах или месечно, између 1-10. у месецу. Ко чланарину не буде уплатио за два узастопна месеца аутоматски му је престаје чланство у Књижници и читаоници. Утемељивач је оно лице које приложи 500, а добротвор 1.000 и више динара. Чланови утемељивачи и добротвори имали су право на бесплатно читање књига, часописа и новина.

Сваки члан имао је чланску карту, коју добија приликом уписа. Без чланске карте нико није могао ући у Књижницу и читаоницу. У вези са организацијом рада треба истаћи да се издавање књига вршило четвртком од 15-18 и недељом од од 9-12 часова. Читаоница је била отворена сваког дана, осим четвртка и недеље од 15-19 часова. Осим

²²Владимир Увалин, „Библиотечка активност Прве осмолетке-ОШ Петар Петровић Његош у Врбасу (1951-1981)“, у: Траг, бр. 47-48/2016, 169-170.

²³Задружни календар за 1953. годину, као и за 1952. годину у издању Задружне књиге, који поред чланака из задругарства, пољопривреде, политике, забаве и поуке доноси и нормативе из пољопривредних грана, што ће веома корисно послужити члановима земљорадничких и сељачких радних задруга. Драг. Остојић, „Село и пољопривредна литература“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 6-7/април-септембар 1953, 92.

читања у читаоници, сваки члан могао је на читање понети кући до две књиге, које може задржати највише 10 дана. Ко задржи књигу више од овог рока, за сваки наредни дан плаћа по 2 динара.

За време радног времена морала је да влада тишина. Забрањен је разговор, пушење, кварење намештаја, цепање новина, часописа и осталих предмета Књижнице и читаонице. Забрањене су и све остале радње, као нпр. играње шаха, карата итд. Ако члан, на било који начин, упропасти или оштети књигу, дужан је уместо ње да купи другу, односно да плати дуплу вредност књиге, часописа или новине. Ова књижница и читаоница послужиле су као основ за формирање Градске библиотеке у Врбасу. Оснивачка скупштина одржана је јуна месеца 1953. године. Први председник Савета је Мирко Перовић, учитељ, а први професионални библиотечки радник била је Невенка Попин.

Задруга је тада уступила око 1.500 књига, углавном из области пољопривреде и неколико годишњака Матице српске, које је она наследила од Српске земљорадничке читаонице из Старог Врбаса. Осим књижног фонда, Задруга је финансијски помогла да се купи још око 200 књига, које нису биле из области пољопривреде, те дала једну малу просторију како би се сместила Градска читаоница, како су је у почетку звали.²⁴

У првој половини 1952. године Државно издавачко предузеће Братство-јединство Нови Сад издало је богат избор књига на мађарском језику. Међу њима је и кратка проза Врбашанина Szirmai Károly-a: *Viharban* (У олуји).²⁵

Издавачко предузеће Рад из Београда, почетком октобра 1952. године, позвала је заинтересоване појединце и библиотеке да у претплати (две рате) поруче њено издање, у оквиру библиотеке међународноградничког покрета, Прва - Друга - Трећа интернационала закључно са VI конгресом КПЈ, по цени од 800 динара.²⁶

Библиотекари Војводине су се састали 25. октобра 1952. године, по други пут у 1952. години, да измене своја искуства, да се посаветују и одговоре по неким основним питањима библиотекарства. Ово саветовање није имало за циљ да претреса целокупну библиотечку проблематику, већ да третира само она питања која су на прошлом саветовању постављена као стожерна питања.

²⁴„На основу ситуације познате у 190 села може се закључити да је просторијама обезбеђена велика већина сеоских књижница и читаоница. Од 190 у 116 села књижница и читаоница је смештена у једној просторији, 38 у 2 просторије, 8 у по 3 просторије а неке и 4. За дискусију је питање да ли просторије одговарају намени по величини и месту. Према додацима којима располажемо сеоске књижнице су смештене у задружне домове, око 20 их се налази у учионицама основних школа, негде су у канцеларијама школа, СРЗ-а, НОО, а негде су чак смештене у ходнику школе“. Мара Стајић, „Стање јавних библиотечких установа у Војводини“, у: Књижничар, Билтен библиотечких центара НРС и АПВ, Нови Сад 1954, св. 9-10, 148.

²⁵Књижничар: *Билтен Библиотечког центра АП Војводине*, св. 2-3/април-септембар 1952, 49.

²⁶*Борба*, 7. 10. 1952, 8

Ово саветовање библиотекара, иако са значајним и широким питањима на дневном реду, није дало онакве резултате какве је и могло и требало да да, прво, због малог броја присутних библиотекара, и друго, због слабог учешћа у дискусији.²⁷

У просторијама Савеза књижевника ФНРЈ, 19. децембра 1952. године, одржан је Пленум Удружења књижевника Србије. Састанак је био посвећен проблемима библиотека, њиховој улози у нашем просветном и културном животу, снабдевање библиотека књигама итд.²⁸

Тих година било је више предлога за поделу и смештај књига у библиотеци и сви они имали су своје добре и рђаве стране. Нема сумње да би смештај по струкама и слободним приступом читалаца књигама имао више успеха у повећању интересовања за књигу и читање, у omasовљењу библиотеке.

Међутим, с обзиром на тадашње прилике, најзгоднија је била подела и смештај по формату (дужини полеђине) књига. Пре свега зато што библиотекари, нарочито сеоски, нису увек у стању да изврше правилну класификацију књига по групама. Осим тога, овај систем, сам по себи, тежи да се развије у већи број ужих и посебних струка, а разграната мрежа струка компликује технички део библиотекарског пословања, добија се систем који људи са малим школским образовањем не могу да савладају.

Поделом по формату штедило се у простору. Чешћим изложбама, сталном изложбом нових и актуелних књига, разговорима са читаоцима и припремањем књига пре издавања, успеће се ипак да се надокнади слаба страна поделе и смештаја по формату. Све књиге у библиотеци, уз помоћ лењира, поделиће се: прва група, са дужином полеђине до 18 цм, ознака А; друга група, са дужином полеђине од 19 цм до 25 цм, без ознаке; трећа група, са дужином полеђине од 26 цм до 35 цм, ознака В; четврта група, са дужином полеђине од 36 цм до 45 цм, ознака С и пета група, са дужином полеђине од преко 45 цм, ознака D.

Књиге се у групама мешају без обзира на њихов садржај, на писца и на то да ли је то књига, или је то часопис или су новине, да ли је танка или дебела, да ли је броширана или укоричена.

Свака група књига смешта се на посебне полице. У једној сталажи (орману) треба комбиновати полице за две три групе, с тим да се мањи формати смештају на горњим, а већи на доњим полицама. С обзиром на то да ће у библиотеци бити највише књига из друге групе, у сталажама ће се за њу реезервисати највише полица. За књиге из С и D формата, где су махом часописи и новине, може се направити и посебно ниске полице или ормарићи и сместити их у удубљењима испод прозора. Ове књиге могле су се сместити и у пулт за издавање књига или у пулт на којима стоји сталажа за сталну изложбу књига или

²⁷Бора Самоловчев, „Осврт на саветовање библиотекара Војводине“, у: Књижник: Билтен Библиотечног центра АП Војводине, св. 5/јануар-март 1953, 74-76.

²⁸Борба, 19. 12. 1952, 7.

сталажу за излагање новина и часописа у читаоници. Неке библиотеке су смештале новине и часописе у посебним великим орманима у читаоници (горе текуће бројеве, доле укоричена годишта).

Изнад сваког реда књига треба да је 2-3 цм слободног простора да би се књиге лакше могле видети. Сталаже нису требале да буде више од 220 цм, тј. требале су да буду толике да човек средње висине без напора може из најгорњег реда извадити књигу. Доња полица треба да је око 10 цм изнад пода. Није требало правити сталаже дуже од 200 цм, те да има једну усправну преграду у средини. Ширина полице за мање формате је 25 цм, а за веће око 40-50 цм. Најбоље су биле сталаже да покретним полицама. Орман је био бољи од сталаже, јер је чувао књиге од прашине и сунца. Поред сталажа које су се смештале уз зидове, добро је било, ради искоришћења простора, да се на средини собе, израде двостране сталаже, у које ће се књиге смештати и са једне и са друге стране.²⁹

„С обзиром на намену народне књижнице, основни и најважнији задатак књижничара је - да добро одабраним и снабдевеним књижним фондом створи од своје књижнице центар око кога ће се радо окупљати људи, како старији, тако и млађи. [...]

Да би књижни фонд квалитетно одговарао свој средини, он мора, по свом саставу, да одговара не само социјалном и националном саставу, полу, узрасту и занимању становника места, већ да у њему буду таква дела која ће увек васпитно деловати на читаоце, што значи - дела високе идејне, научне и уметничке вредности. У квантитативном погледу, књижни фонд мора да одговара броју становника у месту, а идеално би било да однос између књига и броја становника 1:1.

Избор књига зависи од типа библиотеке. Код нас постоји пет типова библиотека: 1. популарне (народне), 2. стручне, 3. научне, 4. школске и 5. дечје библиотеке. Најразгранатији је тип популарних (народних) књижница, које имају за циљ просвећивање широких народних слојева. Среске и сеоске књижнице спадају у популарне књижнице. [...]³⁰

Према белешкама и вестима у новинама, у нашим селима одржавају се здравствено-просветни течајеви, обавезни за сву сеоску женску омладину од 17 и 18 година. Течајеве организу је Централни одбор Југословенског црвеног крста и трајаће пет месеци. Наставу ће употпуњавати филмским представама и разним изложбама.

У вези са овим дужност књижничара и библиотекара била је да помогну ове течајеве на тај начин што ће наставницима и течајцима ставити на расположење сву здравствену литературу којом располажу. Осим тога требало је да се повежу са Медицинском књигом и набаве што више брошура и књига погодних за здравствено просвећивање што им је и иначе сталан задатак. Надаље се препоручује да књижничари и библиотекари, у сарадњи са наставницима течаја,

²⁹Д. Полужански, „Подела и смештај књига“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 1/јануар-март 1952, 5-6.

³⁰Мирјана Радојчин, „Избор књига“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 5/јануар-март 1953, 70.

приреде изложбу здравствене литературе и украсе је погодним сликама, плакатима, графикама, цитатима и сл. Поред тога, приликом издавања књига женској омладини и женама уопште, треба увек понудити и здравствену литературу.³¹

Одшк. 1952/1953. године почео је са радом Течај за здравствено просвећивање сеоске-градске женске омладине (Здравствени течај). Течај је организовао Покрајински одбор Црвеног крста у сарадњи са АФЖ и народном влашћу. Течај је трајао две године. Поред обавезних предмета које прописује Црвени крст, СПК АП Војводине одлучио је да се на течајевима дају и основни појмови из општеобразовних предмета, а за предаваче су се јавили: Јулка Медурић за Географију, Вељко Вучетић за Историју, Стеван Ковијанић за Српски језик и Нада Димитријевић за Домаћинство.

У другој години рада Здравственог течаја, предавања су почела 10. новембра 1953. године, а као предавачи за општеобразовне предмете били су ангажовани: Стево Ковјанић и Нада Пецарски - Српски језик, Невенка Морачић и Ирина Кнежевић - Математика, Сузана Корчаков и Витомир Ковановић - Историја, Јелисава Шкрбић - Географија и Ивана Ађански - Домаћинство.³²

Након прве године рада Здравственог течаја, јануара 1954. године, СПК НОГО Врбас упутио је школи оцену и предлог мера за побољшање истог, утврђене од стране Покрајинског одбора Црвеног крста, где је изнето:

„Општа оцена је да се течајке са друге године осипају и да је мањи број полазника него прве године. Узрок осипања је слаб квалитет наставе. Предавачи су углавном просветни радници и на првом течају, на којем се обрађивао теоретски део, показали су лепе резултате. Међутим, у другој години тежиште је на практичној обуци где су наставници остављени сами себи, нису се снашли, па је успех изостао. Сматрамо да ове течајеве треба третирати као и сав остали просветни рад, као и рад школе и да наставни инспектори и директори школа треба да их обилазе и помогну наставницима - предавачима.

Молимо да настојите да наставници правилно искористе будући семинар који ће се са њима одржати лекари у вези обраде програма другог полугодишта, а уколико је неки наставник показао сасвим слабе резултате, било би боље да на семинар упутите другог који би успешније водио течај“.³³

У жељи да пружи помоћ пољопривреди и пољопривредним произвођачима АПВ Савез земљорадничких задруга АПВ покренуо је часопис Пољопривреда Војводине, који је почео да излази марта 1953. године. Излазио је до 1958. године. Часопис ће на популаран и лак начин третирати актуелна питања наше пољопривреде и нашег села. Преко њега ће народне књижнице и читаонице најбоље окупити

³¹Д.П, „Здравствено-просветни течајеви“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 5/јануар-март 1953, 83.

³²Владимир Увалин, Прва осмолетка-Основна школа Петар Петровић Његош Врбас (1951-2016), Врбас 2016, 25.

³³Акт СПК НОГО Врбас, 21. I 1954.

омладину и пољопривреднике, а у нашим школама, наставницима и ђацима, послужиће као помоћно средство за пољопривредну наставу.³⁴ Оснивањем Библиотечког центра Војводине при Библиотеци Матице српске, као централној библиотеци Војводине, јесте прва фаза преношења неких функција са државних органа на стручну установу у области библиотекарства у нашој Покрајини. Овим актом Библиотечки центар је примио на себе обавезу и дужност да брине о изградњи библиотекарске мреже и даљем развоју градских библиотека и среских и сеоских књижница у Војводини. Самим тим, извесне обавезе које су поменуте установе до тада имале према СПК ГИОНСАПВ, прешле су са власти на овај Центар.

Једна од тих обавеза је и извештајна служба која, иако врло упрошћена (без много шема и рубрика), има своју одређену и важну улогу у решавању текућих библиотечких питања и у даљем усмеравању наше политике у области библиотекарства. У сагласности са СПК ГИОНСАПВ задржани су тромесечни извештаји.³⁵

Тромесечни извештај о свом раду попуниће свака библиотека (на прописаном образцу 7) у три примерка: један ће задржати за себе, а два послати надлежном Савету за просвету СНО-а и Градског народног одбора (ГНО-а) и то за прво тромесечје до 5. априла, за друго до 5. јула, за треће до 5. октобра и за четврто до 5. јануара. Савет за просвету СНО задржаће дупликате извештаја за себе, а уникате до 10 послати Библиотечком центру АПВ при Библиотеци Матице српске, Нови Сад, заједно са својим тромесечним извештајем о стању библиотекарства на свом подручју, о предузетим мерима и предлозима шта да Центар предузме.³⁶

Библиотечки центар АПВ при Матици српској, Актом (бр. 341/53), почетком септембра 1953. године, тражио је да му се доставе тромесечни извештаји о раду библиотека на нашој територији, како за прво тако и за друго тромесечје т. г.

„Молите се да овакве извештаје убудуће достављате на време, свака установа - предузеће као и СРЗ, за своје библиотеке“.

Поред назива библиотеке (књижнице и читаонице) извештајем је требало обухватити број књига, односно на колики је број часописа и новина библиотека претплаћена. Затим број чланова и прочитаних књига, за читаоницу су тражени подаци о посетиоцима, те колико има седишта и да ли има радио пријемник. Имајући у виду да је у јуну т.

³⁴Д.О, „Пољопривреда Војводине“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, св. 6-7/април-септембар 1953, 116. Пошто се Врбас налази у пољопривредно-сточарском реону, на основу расписа Секретаријата СПК СНО Кула (бр. 1199/52) од 7. 11. 1952, у осмолетке је уведен нови наставни предмет: Поуке из привреде (Пољопривреде) са по два часа недељно. У оквиру овог предмета уврштено је и обавезно посећивање сељачких радних задруга (СРЗ) и државних пољопривредних добара. *Закључак Одбора за опште образовање СПНК Владе НР Србије*, 19. 9. и 17. 10. 1952.

³⁵Мара Стајић, „Нешто о извештајној служби“, у: Књижничар: Билтен Библиотечког центра АП Војводине, 5/јануар-март 1953, 76.

³⁶Књижничар, Билтен Библиотечког центра АП Војводине св. 2-3/април-септембар 1952, 22.

г. основана Градска читаоница, извештај се није могао послати.³⁷

До 1953. године школске читаонице у Врбасу биле су неразвијене и нису могле да задовоље нарасле потребе. И ван редовних школа, три основне и две средње, са врло великим бојем ученика, велики број грађана школовао се ванредно, а у граду није постојала организована институција од које би се могле позајмљивати књиге за читање. При Земљорадничкој задрузи Врбас постојала је читаоница.³⁸

На иницијативу Библиотечног центра АПВ одржана је у Војводини Недеља књига која је трајала од 6. до 13. децембра 1953. године. Овој просветној иницијативи пришло се са намером да се организованим и интезивним радом са читаоцима популарише, како књиге тако и саме библиотечке установе. Да се постојећа мрежа јавних библиотечких установа прошири отварањем нових књижница и читаоница у свим оним местима где за то буде могућности.³⁹

На саветовању библиотекара и књижничара масовних библиотека НРС, одржаном 25. и 26. децембра 1953. године у Београду, које је организовао Библиотечки центар,⁴⁰ закључено је, између осталог, да се што пре донесе закон о масовним библиотекама, да библиотеке буду на буџетима Народних одбора градова, срезова и општина, да се приђе стручном оспособљавању затеченог стручног кадра итд.⁴¹

Саветовање библиотекара и књижничара масовних библиотека у Војводини одржано је 13. новембра 1954. године у Библиотеци Матице српске. На истом је у уводном делу Мара Стајић, инспектор Савета за просвету и културу АПВ, поднела реферат „О неким питањима из рада јавних библиотечких установа у Војводини“. Између осталог она је изнела:

„Иако у Војводини још увек понеко село нема своју библиотеку и читаоницу или оне само формално постоје, ипак са задовољством можемо констатовати да 1954. година представља прекретницу у раду великог броја наших библиотека и читаоница, поготово у материјалном обезбеђењу. На своме првом републичком саветовању, одржаном крјем 1953. године у Београду, библиотекари и књижничари са територије НР Србије били су једнодушни у захтеву да се донесе закон о јавним библиотекама, инсистирајући при томе да

³⁷Владимир Увалин, „Од народне читаонице до градске библиотеке Врбас 1945-1953“, у: Траг, бр. 32/2012, 176-178.

³⁸Исто, 171; Види: Извештај о раду НБ Врбас за 1966. годину, 1.

³⁹М.С. „Недеља књига у Војводини“, у: Књижничар: Билтен Библиотечног центра НРС и АПВ, Нови Сад 1954, св. 9-10, 170.

⁴⁰Одлуком Савета за просвету, науку и културу НР Србије, 19. 1. 1953, основан је Библиотечки центар НРС при Народној библиотеци, са задатком да израђује мрежу и води библиотечку политику на територији НР Србије, да се стара о извршењу одлука, закључака и законских прописа који се односе на рад библиотека НР Србије. Књижничар: Билтен Библиотечног центра НРС и Покрајинског одбора Друштва библиотекара НРС за Војводину, Нови Сад 1955, св. 13-14, 295.

⁴¹<http://www.smederevska-palanka.rs/index.php/institucije/kultura/nb>, 30.10.2012.

ове установе буду самосталне и на буџету Народних одбора општина. Иако овакав закон још није донесен, поменути принцип у развоју библиотечких установа почео се у ширим размерама практично остваривати у 1954. години у нашој Покрајини. Све је већи број Народних одбора општина и срезова који у библиотечким установама виде, после школе, најпримарнију просветну установу и настоје да јој с материјалне стране омогуће да она што пре таква и практично буде. У већем броју срезова сеоске библиотеке и читаонице су од ове године самосталне установе на буџету НОО. У овом погледу предњачи Потиски, Кикиндски и Врбашки срез. Резултат овога је бољи смештај ових установа и знатно повећање књижног фонда - дакле, побољшани материјални услови за рад. [...]

Други важан захтев који су поставили библиотекари и књижничари на првом републичком саветовању односи се на увођење сталног књижничара који би био третиран као редован службеник надлежног НОО-а или пак био само хонорисан. И овај захтев, мада није званично озакоњен, наишао је на пуно разумевање и подршку многих Народних одбора у селима. И овом приликом за пример узимамо, поред осталих, Потиски и Врбаски срез. Обезбеђење сталног књижничара који ће се моћи сасвим посветити раду у библиотеци и читаоници или ће овоме раду прићи са много више савести, моралне и материјалне одговорности, значи веома много за успешан рад ових установа⁴².

У току 1955. године инспектори Библиотечког центра обишли су многе библиотеке на територији НР Србије, и констатовали да је већина тих библиотека већ извршила реорганизацију по МДК, пошто су руководиоци ових библиотека било у току те или прошле године били обухваћени једним од семинара. Међу библиотекама на територији Војводине је и Врбас.⁴³

⁴²Књижничар: Билтен Библиотечког центра НРС и Покрајинског одбора Друштва библиотекара НРС за Војводину, Нови Сад 1955, св. 13-14, 296-297.

⁴³Књижничар: Билтен Библиотечког центра НРС и Покрајинског одбора Друштва библиотекара за Војводину, Нови Сад 1955, св. 16, 404-405.

Претплатите се на

ТРАГ

часопис за књижевност, уметност и културу

Часопис ТРАГ излази четири пута годишње у обиму од десет штампарских табака по једном броју.

Годишња претплата износи 1000 динара за физичка, а 1600 динара за правна лица.

Претплата се може уплатити на жиро рачун број 840- 98664-83 код УЈП са назнаком „за часопис Траг”.

Чим се прокњижи Ваша уплата ми ћемо Вам слати часопис на адресу коју нам пошаљете.

Све информације можете добити путем телефона на број 021-707-566.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске

82+7+008

ТРАГ : часопис за књижевност, уметност и културу / главни и одговорни уредник Бранислав Зубовић. – 2005, бр. 1 – . – Врбас : Јавна библиотека „Данило Киш”, 2005 – (Нови Сад : „Футура”). – 23 цм

Тромесечно.
ISSN 1451-9437

Cobiss.sr-ID 202214407